

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје

Филозофски факултет

Докторска дисертација

„Економската политика на Кралството на Југославија во

Македонија (1929-1941)“

Изработил:

м-р Васко Дукмециев

Ментор:

проф. д-р Никола Жежов

Содржина

Предговор	4
Вовед	7
ГЛАВА ПРВА	
Внатрешната политика во Кралството на Југославија и Македонија	13
1.1. Вардарска бановина: Организациона структура и надлежност	30
1.2. Финансиската политика на Банската управа	38
ГЛАВА ВТОРА	
Надворешната политика на Кралството на Југославија	50
ГЛАВА ТРЕТА	
Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија	66
3.1 Земјоделска политика	72
3.1.1. Тутун	82
3.1.2. Афионот и опиумското прашање	88
3.1.3. Свиларство	98
3.1.4. Памук.....	101
3.1.5. Задруги и Аграрната реформа – колонизација.....	104
3.1.6. Шумарство.....	111
3.1.7. Сточарство.....	115
3.1.8. Овоштарство.....	123
3.2 Индустрија	128
3.2.1. Прехранбена индустрија.....	141
3.2.2. Мелничка.....	143

3.2.3. Индустрија за производство на зејтин.....	146
3.2.4. Индустрија за производи од брашно.....	149
3.2.5. Индустрија за производство на пиво.....	153
3.2.6. Хемиска индустрија.....	158
3.2.7. Текстилна индустрија.....	162
3.2.8. Индустрија за кожа и кожни производи.....	166
3.2.9. Занаетчиство.....	169
3.2.10. Рударство.....	173
3.2.11. Електрични центри.....	178
3.2.12. Индустрија за градежни материјали.....	183
3.2.13. Индустрија за графички материјали.....	187
3.2.14. Метална индустрија.....	189
3.2.15. Дрвна индустрија.....	191
3.2.16. Туризам.....	192

ГЛАВА ЧЕТВРТА

4. Финансиски институции и трговија во Македонија.....	196
4.1. Банките во Македонија.....	196
4.2. Трговија	230

Заклучок	236
-----------------------	------------

Извори и литература	247
----------------------------------	------------

Необјавени извори	247
Објавени извори	248
Литература	249
Статии.....	252
Скратеници.....	254

Предговор

Времето помеѓу двете светски војни е најтежок период за македонскиот народ бидејќи тогаш тој веќе бил поделен територијално, политички и економски. Со тоа не само што народот бил толку поделен туку и престанале повеќе да функционираат неговите природни трговски врски и патишта. Поради сето ова јас ја донесов одлуката да го започнам процесот за создавање на овој докторски труд. Одлуката за докторскиот труд беше донесена пред сè на моја сопствена иницијатива, но подоцна по неколку заеднички разговори со мојот ментор проф. д-р Никола Жежов, ние одлучивме да започне процесот на изработка на докторскиот труд. Мојата желба за истражување на областите од историјата и на дипломатијата на кои работев во мојот претходен период на моето образование, не завршија тука. Тие продолжија и ме одведоа и ми открија еден сосема нов правец во историјата кој дотогаш беше скоро непознат за мене. Сите тие инаку тематски се надоврзуваа и се испреплетуваа со историската наука, но како една од нејзините гранки, историјата на економијата, се двоеше од нејзе но тие повторно во одредени точки се испреплетуваа и се спојуваа. Сето ова ми даде мотив за да започнам со истражување токму на економската историја која е дел од целокупната историографија на Македонија. Економијата во Македонија посебно во периодот кога таа се наоѓа во рамките на Кралството на СХС и Кралството на Југославија се малку работени и истражувани теми кај нас. За овој период најмногу имаме трудови од политичката историја, додека економската или социјалната историја се помалку застапени во македонската историографија. Темата ја одбрав по долго истражување, и таа го опфаќа и го обработува периодот од 12 години, односно од 1929 до 1941 година, а посебно внимание обрнав на делот од економската историја на Македонија, која инаку тогаш влегувала во рамките на Кралството на Југославија под административното име Вардарска бановина заедно со Косово и делови од јужна Србија.. Во овој докторски труд е опфатена целосно економската слика која ја има една земја (земјоделство, сточарство, индустрија, трговија и банки), заедно со нивното работење. Во еден дел од истражувањето посветив и ја

обработив работата и улогата која ја имала и самата администрација во Вардарска бановина. Околу овој економски аспект имаат работено до сега неколку македонски автори, но тоа било во времето на почетоците и на средината на постоењето на државата СФРЈ. Па така тие трудови повеќе се поврзани од гледиштето на еднoпартискиот социјалистички систем и под влијание на самата комунистичката власт во него. Еден од авторите е Сидовски Коста, со трудот „Преглед на прехранбената индустрија во Н.Р. Македонија (1912-1940)“, Скопје, 1958 година и од истиот автор трудот „Развитокот на индустријата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)“, издадена во 1980 година. Потоа на оваа тема има работено и Благоев Борислав со темата „Монографски материјал за раѓањето и развитокот на индустријата во Македонија“, 1979 година и Бурзески Ванчо „Економската положба на македонските селани помеѓу двете светски војни“. На оваа тематика работел и Миrowsки Тодор и неговиот необјавен докторат е издаден од страна на МАНУ во 1998 година со наслов „Стопанството во Вардарска Македонија помеѓу двете светски војни“, труд кој бил одбранет во 1934 година. Користев и материјали и книги кои биле објавени и за време на периодот кога Македонија се наоѓала во рамките на самото Кралство Југославија, и тоа беа следните книги: „Привреда Јужне Србије“ од Гавриловиќ Милан издадена во 1933 година, „Индустрија Југославије“ од Кукулеча Стеван издадена 1941 година, „Зборник Југославије њених бановина, градова, срезова и општине“, Београд, издаден во 1931 година, „Јужна Србија“, Савез сокола Краљевине Југославије, од Крејчиќ Богољуб во Београд, 1937 година, Привредни летопис, „Неколку привредних проблема Вардарске бановине“, издадена во Београд во 1936 година.

Се надевам дека со помошта на овој нов историски и економски материјал ќе се придонесе за подобрување на историографијата во Македонија и ќе биде од помош за сите студенти и истражувачи кои се желни за ново истражување и наука.

Истражувањето го започнав во просториите на Институтот за национална историја во Скопје и Државниот архив на Република Македонија каде претежно ги проучував фондовите кои тие ги имаа како што се: Фонд 357-Извозна Банка-Скопје 1921-1944, Фонд 358-Трговско-Индустриска Банка Вардар-Скопје 1923-1947, Фонд 359-Народна Банка на Кралство Југославија-Скопје 1920-1941, Фонд 360-Банка Стара Србија 1925-1941, Фонд

361-Извозна и Прометна Банка – Скопје 1927-1947, Фонд 362-Државна Хипотекарна Банка 1934-1941, Фонд 371- Прва Хрватска Штедилница-Скопје 1926-1946. Потоа продолжив со моето истражување и во просториите и библиотеката на МАНУ, Државната библиотека „Св. Климент Охридски“ посебно во одделот за ретки книги каде што ја користев книгата „Алманах Бановине, Општи преглед Вардарске бановине“ од 1931 година и дневните печатени весници во Кралството на Југославија како што се весниците (Вардар, Време, Глас Југа, Јужни преглед, Луч, Службени лист Вардарске бановине, Скопски гласник и Привредни гласник). Преку овие дневни весници и објавените економски статии во нив можев да дознаам за сите збиднувања, позитивни и негативни, кои се случувале тогаш во рамките на Вардарска бановина. Како биле спроведувани некои економски мерки, отворани нови фабрики и нови банки во земјата, или да го дознаам текот и самата состојба во економијата заедно со сите нејзини придружни гранки како: земјоделието, сточарството, трговијата или занаетчиството. Потоа и мерките кои ги преземала администрацијата во самата бановина за подобрување на економската состојба со склучените нејзини трговски договори во рамките на Кралството итн. На крај поради што побогато надополнување на мојот труд со дополнителни фондови и материјали понатамошните научни истражувања јас ги продолжив во Државниот архив на Југославија во Белград. Белград тогаш бил и економски и политички центар на самата држава и таму се наоѓаат и најголем дел од материјалите за состојбата во Македонија во периодот помеѓу двете војни, па поради тоа направив анализа на архивските материјали во фондот за Државната хипотекарна банка, Министерството за трговија и индустрија и Министерството за земјоделење на Кралството на Југославија.

Тука воедно би сакал да им се заблагодарам на сите вработени во институциите кои ми помогнаа во текот на целото мое истражување. Првенствено би сакал да му се заблагодарам на менторот проф. д-р Никола Жежов за големата помош околу материјали и за неговата постојана стручна поддршка која ми ја пружаше во текот на целиот процес на изработка на овој докторски труд, како и да им се заблагодарам и на останатите мои колеги и професори.

Вовед

Кралството на Србите, Хрватите и Словенците е името на новата монархија која се создала по Првата светска војна, поточно на 1 декември 1918 година. Тоа Кралство се простираше на територија од 248.666 км и го заземало централниот дел од Балканскиот Полуостров. Таа била земја составена од балканскиот и подунавскиот регион, припаѓала и на средноевропскиот и на медитеранскиот дел од Европа. Националната структура на Кралството на СХС се базирала само на трите признати народи на нејзината територија и тоа Срби, Хрвати и Словенци, додека останатите народи кои живееле на нејзина територија не биле воопшто признати како народи, а тука спаѓале Македонците, Црногорците и Бошњациите. Вардарскиот дел на Македонија се нашол во ова новоформирано Кралство во почетокот под административното име Јужна Србија, а истото подоцна влегло и во составот на Кралството на Југославија преку новата формирана административна територија со име Вардарска бановина. Вкупниот број население во 1921 година во Кралството на СХС изнесувал околу 12.055.715 жители. Од тоа најголем број биле Срби со 39%, Хрвати со 23,9 %, Словенци со 8,5%, а бројот на Македонци се сметало дека бил околу 3,3%¹. Првата влада на Кралството СХС била формирана на 20 декември 1918 година на чие чело застанал Стојан Протиќ. На почеток на своето постоење новоформираната држава била без донесен устав со што фактички целата власт била во рацете на регентот Александар Караѓорѓевиќ. На 28 ноември 1920 година биле одржани првите избори, каде имало вкупно 2.480.623 гласачи, од кои 1.607.265 од нив гласале. Биле избрани 419 пратеници, од кои најмногу пратеници добила Демократската партија² со 92 пратеника, Народната радикална партија³ со 91 пратеник,

¹ Петрановиќ Бранко, Историја Југославије 1918-1988, Белград, стр. 32.

² Демократската партија била формирана во 1919 година во Сараево. Таа била централистички поставена партија за монархистичко уредување, а најпознати нејзини лидери биле Светозар Прибичевиќ и Љуба Давидовиќ.

³ Радикалната партија е прва политичка партија во Србија формирана на 8 јануари 1881 година под името „Народна радикална партија“. Таа била една од ретките кои го продолжила политичкиот живот и во новото кралство СХС. Една од главните политички нејзини фигури бил и нејзиниот водач Никола Пашиќ.

Комунистичката партија⁴ со 58, Хрватската републиканска селска партија⁵ со 50, Словенската народна партија⁶ со 27 итн. До донесувањето на првиот устав доминантна улога во политичкиот живот, па и во припремањето на новиот устав имале коалициските партнери на Радикалната и Демократската партија. За некакво формирање на македонска политичка партија во овој временски период не можело да стане воопшто збор најмногу поради фактот што македонското население воопшто не било признаено за самостоен народ во новоформираната држава⁷. Македонија со нејзината територија и народ била во Кралството на СХС влезена како Јужна Србија, а Македонците биле нарекувани Јужносрбијанци. За прв претседател на формираното Собрание на Кралството на СХС бил избран д-р Иван Рибар, а за прв пат започнало со работа на 23 декември 1920 година. Првиот Устав бил донесен на 28 јуни 1921 година на празникот Видовден по што и бил наречен Видовденски устав. Иако тој требало при самото негово изгласување да се донесе со двотретинско мнозинство, тоа било изменето и тој бил донесен по принципот 50% плус еден глас⁸. Гласањето за Устав од 28 јуни 1921 година покажало дека има длабока поделеност на политичките партии во поглед на прашањата поврзани со идните општествени, политички и економски проблеми во самата држава. Законодавната власт по овој устав ја вршеле заеднички кралот и Народното собрание. Спрема овој Устав државата била поделена на области и општини. Со уредбата за административна поделба на земјата од 1922 година биле именувани 33 околии каде од територијата на Македонија влегувале 3 области: Скопската, Брегалничката и Битолската област. На чело на секоја област се

⁴ Комунистичката партија на Југославија била формирана во април 1919 година во Белград. Со донесениот Закон за заштита на државата од 1921 година таа била забранета.

⁵ Хрватската селска партија била создадена на 22 декември 1904 година со името Хрватска пучка селска партија, после создавањето го сменила името во Хрватска републиканска селска партија, а после Обзнаната во Хрватска селска партија. Нејзини првенци и политички лидери биле Стјепан Радиќ и Владко Мачек. Нејзина главна политичка програма била хрватското прашање, селското право на земја, народното самоуправање итн.

⁶ Словенската народна партија била основана во 1892 година во Љубљана, под името Католичка народна партија, а од 1905 година го променила името во Словенска народна партија. Во партијата доминирало католичкото свештенство, а главен нејзин лидер бил д-р Антон Корошец.

⁷ Ramet Sabrina, *The three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press. 65. Во текот на овие години македонските политички аспирации биле нереализирани. Имало напори во 1924 година да се добие дозвола за да се објават „македонски листи“ на парламентарните избори, но режимот остро ја отфрлил иницијативата. Дури и во таква состојба идејата за создавање на македонска партија останала и доцна до 1928 година.

⁸ Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, Београд, 2002. Уставот, прогласен на 28 јуни 1921 година, во конечното гласање го подржале 223 пратеници, против биле 35, додека гласањето го бојкотираше 161 пратеник.

наоѓал голем жупан, и ова се однесувало и важело сè до создавањето на бановините во 1929 година. Граѓаните по овој устав имале свои политички права, а тој го озаконил и приватното сопствеништво и економскиот либерализам во земјата. На основа на уставното уредување Кралството на СХС била парламентарна монархија и како таква постоела сè до 6 јануари 1929 година. Додека пак истото кралство но под ново име Кралство на Југославија своето постоење го започнува со почетокот и воведувањето на шестојануарската диктатура, односно со почетокот на воспоставувањето на апсолутниот режим на владеење на кралот Александар I Караџорџевиќ⁹. Во периодот пред Првата светска војна Македонија со нејзината територија и народ сè уште се наоѓала во рамките на Османлиското царство. По завршувањето на Првата балканска војна таа за прв пат била поделена, а со завршувањето на Втората балканска војна и со потпишувањето на Букурешкиот договор нејзината територија била поделена засекогаш. Со завршувањето на Првата светска војна делот на Пиринскиот дел од Македонија се нашол во рамките на Царството Бугарија, делот од Егејска Македонија влегол во државата Грција, мал дел добила и Албанија а делот од Вардарска Македонија влегол во рамките на новоформираното Кралство на СХС. Македонците официјално биле сметани за Јужни Срби, и биле без никакви политички права. Тоа не се сменило ниту по 1929 година кога била воведена и официјална диктатура во самата држава, и кога се сменило и името на истата држава од Кралство на СХС во Кралство на Југославија. Од сето ова само се сменила територијалната поделба на државата па така Вардарскиот дел од Македонија влегол во рамките на Вардарската бановина. Таа била бановина која територијално опфаќала и делови од јужниот дел на сегашна Р. Србија и скоро целата територија на денешно Косово. Во ова Кралство Македонците сè уште останале не признаени со никакви политички права, сите избори кои биле спроведени во тие 12 години на постоење на оваа држава Македонците можеле да учествуваат во нив единствено како припадници на српската национална заедница, или преку нивните политички партии. Во рамките на економскиот дел ситуацијата малку била поразлична од политичката бидејќи српската политика била водена различно со текот на времето па така на пример тие во самиот

⁹ Александар I Караџорџевиќ роден на 16 декември 1888, умрен 9 октомври 1934 година, прв крал на Кралството Југославија, во 1921 година ја презема функцијата од неговиот татко и станува крал на Кралството на СХС, на 6 јануари воведува диктатура и ја преименува државата во Кралство на Југославија. Во 1934 година во Марсеј е убиен од страна на Владо Черноземски.

почеток ништо не правеле во врска за подобрување на економската состојба во Македонија и ситуацијата и условите за живот биле многу лоши и тешки за населението. Но во текот на средината на триесеттите години економската политика во Македонија малку се смениле кон подобро и овозможиле малку подобра економија. Кај дел од властите имало мислење дека ако ја подобрат економска политика можеле да ги потиснат националните чувства кај македонскиот народ, така Македонците со тек на време да забораваат на нивната животна цел, а тоа било добивање на сопствена автономија и признавање на македонскиот народ како посебен народ. Крајната цел на оваа политика на државата всушност била во правец со текот на времето полека да се претопат Македонците. Новата промовирана идеологија на Кралството на Југославија водела кон идејата за еден заеднички југословенски народ. Во оваа Вардарска бановина била формирана банска управа со што на одреден начин настапила и еден вид децентрализација на власта. На чело на таа управа бил поставен бан кој управувал со таа територија, но и со останатите апарати кои му биле на располагање. И во администрацијата која била формирана претежно од Срби влегле и биле вработени проверени луѓе од српска националност свест. Сето тоа било засилено и дополнително со формирање на големи полициски единици и воен апарат кои пак биле задолжени за одржување на безбедноста во самата бановина. Економскиот дел на оваа територија во нејзината основа бил променет бидејќи со самото делење на природната територија на Македонија во кој припаѓал и вардарскиот дел на Македонија претстанале да постојат и нејзините природно создадени трговски и економски врски кои ги имала таа со векови од порано¹⁰. Така ако Османлиската држава било природно сите стоки од вардарскиот дел да се пласираат кон Солун, и тој воедно да претставувал главен пазарен центар во Македонија сето тоа било прекинато и сменето. Па така наместо стоките да се движеле кон југ тие биле пренасочени да се движат кон север односно во правецот на Белград. Сепак иако тоа било направено сè со цел за што поголема централизација од политичка и економска позиција, понатаму сепак се направиле некои обиди дел од стоките да останат и да се пласираат преку солунското пристаниште, бидејќи тоа било единствениот природен најкраток пат за извоз на македонските производи кон Европа и светот. Македонија бидејќи била претежно

¹⁰ Во понатамошниот дел од текстот кога ја спомнувам Македонија се мисли само вардарскиот дел од Македонија која била тогаш влезена во рамките на Кралството на Југославија под административното име Вардарска бановина.

позната како земјоделска земја на природно било таа да е богата земја токму и со земјоделски продукти и стока. Сепак како најслаба алка во економскиот дел кај неа може да се каже дека постојано се јавувале одделни делови од нејзината индустрија и банкарство. Сето тоа доаѓало од таму што таа била наследник на еден феудален османлиски систем каде овие гранки важеле за најнеразвиени. Но со текот на годините иако таа била послабо развиена од останатите бановини, сепак таа успеала и бил забележан и кај неа еден нов прогрес и напредок. Посебно тоа се однесувало во делот на сопствената нејзина новоформирана индустрија и банкарство. Така за прв пат на нејзина територија биле отворени нови производствени погони кои со текот на времето се модернизирале и поминале подоцна во современи фабрики. Отворени биле и голем број мали банки кои во почеток сепак биле со ограничено работење, бидејќи тие работеле со доста високи камати и со ограничен број кредити. Но подоцна со создавањето на полудржавни банки во одредена мерка тоа се сменило и банките започнале со пласирање на сè поголем број кредити во земјата, а тоа подобрување се почувствувало и на економската слика кај самото население. Во овој ист период започнале со развој и изградба и на електрични центри и биле електрифицирани и поголемите делови и места во земјата. Дел од ова спроведено електрифицирање било започнато пред сè најмногу заради потребите на населението, но тоа започнало сè повеќе да се применува и во голем дел за потребите на индустријата. Така ако порано индустријата била придвижувана на разни моторни погони на нафта или гас, во 30-тите индустриските капацитети ги смениле погоните во електрични односно тие започнале да се движат на електричен погон и сè повеќе да ја користат електричната енергија. Земјоделството во некои од своите гранки забележувал константен напредок додека во некои други делови и некои земјоделски култури скоро и исчезнале како такви. Сточарството во Македонија како втора гранка по бројност и развиеност после земјоделието исто така започнала да бележи одредени пораста, посебно во делот каде што таа била и најмногу позната. Така таа била успешна уште од претходно на пример во одгледувањето на ситното сточарство или овчарството и козарството. Едно од најексплоатираните делови од индустриските гранки може да се каже дека претставувало рударството во Македонија. Тоа било така бидејќи било целосно во рацете на странскиот капитал, тој секогаш носел за нив сигурен профит и

заработувачка и поради сето тоа тие најмногу вложувале токму во него. Посебно важни гранки за развој на економијата во Македонија биле и: занаетчиството и трговијата.

Во наредниот мој материјал посебно во главата која ја обработувам економската состојба во Македонија ќе можеме да го согледаме каков бил економски систем кој постоел во вардарскиот дел на Македонија. Исто така ќе бидат обработени дел од некои позначајни економски институции заедно со податоци од Кралството на Југославија бидејќи тие биле важни за економијата на Македонија. Односно економската состојба во Македонија била зависна од економските состојби во Кралството на Југославија.¹¹ Се обидов да го обработам секое позначајно делче од економијата која постоела во тоа време, односно го опфатив целиот економски период на Македонија кога таа влегувала во рамките на Кралството на Југославија.

¹¹ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV редовни sastanak-6 mart 1937, god. 6, knj. 2, Beograd, 1937. 935.

Глава прва

Внатрешната политика во Кралството на Југославија и во Македонија

Со укинувањето на Видовденскиот устав и распуштањето на парламентот лично преку соопштение на кралот Александар I Караџорџевиќ на 6 јануари 1929 година¹² завршува историјата на Кралството на СХС и започнува постоењето и историјата на новоименуваното Кралство на Југославија¹³. Кралот Александар го укинал парламентот и на чело на новоформираната влада го поставил генералот Петар Живковиќ¹⁴. Целта или причината за оваа постапка на кралот, тој ја објаснил со тоа што требало да се заштити државата од сè поголемиот замав на национализмот кој се јавил во државата, а особено после антитатот кој бил извршен во јуни 1928 година во парламентот на Кралството на СХС врз хрватскиот политичар Стјепан Радиќ¹⁵. Овој акт претставувал пресвртница во српско-хрватските односи од каде настапило едно идно бурно време помеѓу самите партии, народот и политичарите. Со овој чин кој го извршил кралот бил воведен еден вид диктатура бидејќи со укинувањето на уставот и сите политички партии била укината и прекината демократијата во самата држава. Иако може да се каже дека и пред оваа одлука демократијата во Кралството не била развиена на некое посебно ниво. Најмногу поради тоа што во период од 1918 до 1929 година во Кралството на СХС имало формирано дури 24 различни влади, од кои само две биле разрешени во парламентот, додека останатите 22 биле поставени и менувани лично по налог на кралот. Кралот Александар работел постојано на тоа да не се создадат силни, политички личности или партии кои би му го

¹² Политика број 7430 год. XXVI, 6 јануари, 1929 година, 1.

¹³ Со Законот од 3 октомври 1929 година, државата започнала да се вика Кралство на Југославија, а со членот 83 била регулирана и територијалната и административната поделба на државата.

¹⁴ Генерал Петар Живковиќ, (1 јануари 1879- 3 февруари 1947 година) Српски и југословенски генерал и политичар, во 1923, станува генерал, во 1929 година премиер на Кралството Југославија сè до 1932 година.

¹⁵ Стјепан Радиќ (11 јуни 1871-8 август 1928) бил хрватски политичар и основач на Хрватска пучка селска партија во 1905 година. Постанува значајна хрватска политичка личност која ги застапува хрватските интереси во Кралството СХС, поради тоа и е убиен во самиот парламент во 1928 година од страна на Пуниша Рачиќ.

нарушиле неговото самостојно владеење. Најголем факт за тоа било спротивставувањето на Александар против повторната кандидатура на првенецот на радикалите и на српската политика Никола Пашиќ. Користејќи ја својата моќ тој постојано се мешал во политичкиот живот на државата, а особено го правел тоа преку партијата на радикалите и демократите. Кралот Александар влијаел во политичкиот живот и со помошта на странските држави особено со добиената економска и дипломатска помош од Франција и Чехословачка¹⁶. Покрај сето ова на крај Александар сепак успеал да воведат и да постави еден вид централизам во државата. Со сето тоа на крај министерскиот совет станал единствено одговорен пред кралот. Кралот станал носител и на законодавната, извршната и судската власт. Во негова надлежност било да се издаваат и прилагодуваат закони, поставуваат чиновници, војската да ја води тој и др. Кралот го именувал претседателот на владата и министрите кои раководеле со државата по наредби и упатства од него. Судската власт исто така се вршела во име на кралот. Претседателот на владата кој го поставувал кралот престанал да биде посредник помеѓу кралот и ресорното министерство и добил овластувања да дава согласност на министерските акти и од другите министерства. Со што министерскиот совет во суштина ја изгубил управната и советодавната надлежност и престанал да функционира како колективно тело. Поминувањето кон оваа диктатура во земјата било подржано и од економските и финансиски кругови, војската, Српската православна црква, Римокатоличката црква, како и од сојузниците Франција, Чехословачка па дури и Велика Британија¹⁷. Со Законот за името и поделба на Кралството на административни области донесен на 3 октомври 1929 година¹⁸, државата започнала да се вика Кралство на Југославија, а со членот 2 била регулирана и територијалната и административната поделба на државата така што Кралството на Југославија добило девет бановини и тоа биле¹⁹: Дравска со седиште во Љубљана, Савска со седиште во Загреб, Врбарска со седиште во Бања Лука, Приморска со седиште во Сплит, Дринска со седиште во Сараево, Зета со седиште во Цетиње, Морavsка

¹⁶ Petranović Branko, *Istorije Jugoslavije 1918-1988*, Beograd, 1988, 133.

¹⁷ Добривојевиќ Ивана, *Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра*, Београд, ИНИС, 112.

¹⁸ Политика, број: 7694, 4 октомври 1929, стр.1 Кралство Југославија, Н.В. Кралот вчера го потпиша законот со кој нашата земја се прогласува за Кралство Југославија. Со истиот закон Кралството е поделено на девет бановини.

¹⁹ Устав Краљевине Југославије, в."Политика", XXVIII, бр. 8375, Београд, 3.IX.1931,3(Ванредно издање).

со седиште во Ниш и Вардарска со седиште во Скопје²⁰. Новите административни територијални единици ги замениле старите, а имињата на осум од нив ги добиле по главните реки кои поминувале низ нивната територија, исклучок правела само една бановина а тоа била Приморската. Бановините биле донесени со идејата да се редуцира предходната административна автономија, да се смали националниот ефект во нив и тие да се централизираат. Законот ја промовирал идејата за интегрално југословенство²¹. Централизмот заедно со инсталираната кралска власт ја спречувале секоја можност или идеја за одредена автономност на бановините. Обезбедувајќи го сето тоа преку тоа што во поголемиот дел од бановините да биде бројчано застапена поголема српска народност, со што идејата на диктатурата со новата административна поделба ја вклучила територијата на Србија во дури 5 бановини. Границите на новите територии биле поставени така за да се поделат историските територии и да се разделат етничките заедници во две или повеќе бановини.²² Само Словенија може да се каже дека како територија целосно се поклопувала со Дравската бановина, додека на пример на територијата на Македонија и биле приклучени делови од териториите на Јужна Србија и Косово, со што се постигнале две цели: едната да се разбие албанскиот елемент со делот од Косово, а втората била зголемување на српскиот елемент во оваа бановина со приклучок на Јужна Србија и српскиот народ и тоа најмногу со причина да се спречи каква било понатамошна аспирација за признавање или осамостување кај Македонците. Дополнително сето тоа било засилено со присуството на македонската територија на инсталирање на огромен полициски апарат кој би ја загарантирал безбедноста. Слично било направено и со територијата на Црна Гора, таа влегла во Зетската бановина но со двојно поголема територија од нејзината, бидејќи таа ги зафатила тогаш и деловите од Метохија, Санцак и Херцеговина, сè со цел да се неутрализираат Црногорците. Босна била поделена во четири бановини: Дринска, Врбарска, Зетска и Приморска. Хрватите биле поделени во две бановини Савска и Приморска. Србија како целина била поделена во пет бановини, а Војводина поради големите малцинства кои ги имала во неа била приклучена во

²⁰ Culinović Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958. 58.

²¹ Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, Белград, 2002.100. Темелена на илузијата дека по десет години заеднички живот можно е со декрети и закони, во точно испланирани рокови, да се формира нова југословенска нација, таа намера на режимот била потврдена со донесениот закон за назив и поделба на Кралството на управувачки области.

²² Klemencić Matijaz, *The Rise and Fall of Yugoslavia: from King Aleksandar to Marshall Tito 1918-1980*, Maribor, 2002, 221.

Дунавската бановина²³. Со оваа поделба била понудена југословенската идеја за основа на владеење, извршено е неутрализирање на сите сепаратистички и автономни барања. Со овие преземени мерки кралот се надевал дека ќе успее да го намали сè поголемиот наплив на национализам кој се јавувал во државата. Поголемата централна власт која била спроведена била правдана со тоа што државата имала потреба и од сè поголем економски напредок. Промовираното југословенство во првите години на диктатурата било доживувано како синтеза на српското, хрватското и словенското население, а Кралството Југославија како потполно синтетичко решение на националното прашање и на новиот прифатен државен програм²⁴. Со поклонувањето на новиот Устав на 3.9.1931 година формално бил завршен периодот на монарходиктатурата, а донесениот Устав, бил реализиран под притисок најмногу од економската ситуација во земјата и надворешните фактори. Притисокот однадвор доаѓал сè повеќе и тоа посебно од земјите Франција, Англија и Чехословачка. Додека внатрешниот проблем бил поради тоа што воведената диктатура во земјата почнала сè повеќе да ги води партиите тие да делуваат илегално. Сето тоа било надополнето со појавата на сцена на големата светска економска криза која веќе го зафатила и светот но и Југославија. Доаѓањето на оваа криза во Југославија оставило траги најмногу во југословенското земјоделие, но и во останатите економски дејности при што како нејзина директна последица се нашле тогаш на работ на сиромаштијата повеќе од 450.000 луѓе. Во споредба со предходниот Устав од 1921 година овој бил со многу помали права за парламентот додека зголемена била власта на кралот. Со што Владата била одговорна на кралот но не и на Парламентот, кој инаку се состоел од два дома- Народно собрание и Сенат. Половина од сенаторите биле бирани од кралот додека другата половина била бирана на шест години од специјално биначко тело, додека членовите на парламентот биле избирани на општи избори. Сето ова барало коренита промена во административната реформа, а тоа било направено и извршено како што кажавме со Законот кој бил донесен од 3 октомври 1929 година, закон кој се однесувал на ново уредените управи а тогаш бил воведен и спроведен и нов систем на централизација. Во надлежност на министерствата покрај тие кои поединечно одговарале за својата област на делување, спаѓале и работите околу организирањето на државната власт, врховното

²³ Petranović Branko, Momčilo Zecević, Agonija dve Jugoslavije, Beograd, 1991.91.

²⁴ Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, Краљево, 2002.xl.

водење на целокупната државна администрација, но и нивен врвен надзор над управните власти и органи. Претседателот на министерскиот совет имал задача да го одржува единството помеѓу работата на владата и управата. Општата управа се вршела по бановините, околии и општините. Државна управна власт која ги вршела работите на општата управа биле бановите и управникот на градот Белград како општи управувачки власти од втор степен, управникот на градот Белград и околинските началници како општи управувачки власти од прв степен, државните месни полициски власти како специјални власти во големите градови и поважни места. Самоуправни власти кои ги вршеле работите на општата управа биле градските началници во градовите, со право на нивно општо управување од прв степен за сите општини, доколку вршеле работи на општата управа во нивната територија на управување и делување²⁵. Со Окторисаниот или септемврискиот устав воведени се бановински совет и бановинскиот одбор како самоуправни органи. Бановинскиот совет го бирал бановинскиот одбор кој бил самоуправен извршен одбор со мандат од четири години, но сите нивни предлози банот можел да ги одбие, вклучувајќи го и распуштањето на самото бановинско собрание.²⁶ Во секоја бановина било формиран бановински совет како советодавен орган на банот. Помошни органи на банот му биле и окружните инспектори кои се грижеле за работите на јавната безбедност на подрачјето на инспекторатот, а вршеле тие и надзор над околинските управи и органи. Окружни инспекторати имало два на број во Македонија во Битола и Штип и еден во Метохија и Јужна Србија (во Призрен)²⁷. Целокупната државна територија била поделена на 4.761 општина, од кои 490 градски а останатите селски²⁸. Спрема пописот од 1921 година имало најмногу општини од 200 до 2000 жители. Општините ги вршеле на својата територија работите на општата управа по упатства и со надзор на областа. Спрема договорот од 26 април 1922 година, со кој земјата била поделена на 33 области, административниот простор на Јужна Србија ги опфаќал шесте жупаниски области. Косовската област, со седиште во Приштина, го правела косовскиот округ без гњиланската област. Скопската област била во Скопје во нејзината област биле влезени и тетовскиот округ како и двете области од кумановскиот округ (жегловски и кратовски). Брегалничката област го

²⁵ Зборник Југославије њених бановина, градова, срезова и општина, Београд, 1931. 53.

²⁶ Исто, 291.

²⁷ Историја, XXXIV/XXXV, Скопје 1998/1999, broj 1-4, 69.

²⁸ Зборник Југославије, 55.

зафаќала брегалничкиот округ, додека во Битолската област влегувале битолскиот, охридскиот и тиквешкиот округ. На една област доаѓале приближно 309.081 жители, најмала била Брегалничката област со 109.416 жители²⁹. Ниедна од 33 области не смеела да има повеќе од 800.000 жители, а министерот за внатрешни работи го имал добиено правото во согласност со Министерскиот совет да ја одреди самата административно-територијалната единица³⁰. Уставот од 1931 година ги задржал административно-територијалните поделби по бановини, кои биле воведени во 1929 година, единствено како посебна единица на оваа поделба била додадена таа на Управата на град Белград, на чија територија влегувале градовите Белград, Панчево и Земун³¹. Кралот се обидувал на секој начин да успее да ги обедини различните народи кои постоеле во државата да ги поврзе во една заедничка унија на Југословени. Промовирањето на Уставот не значело напуштање на југословенската идеологија, туку обид југословенството како национален и државен програм да се вметне во новиот уставен и политички поредок. Партискиот живот започнал пополека да се стабилизира, но сепак целта на кралот и Владата била да постои само една јака партија која всушност би била провладина односно контролирана од кралот. Потребата од таква партија тие ја нашле во создавањето на партијата Југословенска радикална селска демократија. Од името на оваа политичка партија се гледало дека режимот сакал со тоа да ги собере сите политички луѓе кои припаѓале порано на Југословенската радикална заедница, ЈСДС или ХСС. Така на денот кој бил одреден за избори, на 8 ноември 1931 година, на изборната листа истакната била една владина “земска кандидатска листа” на чело со Петар Живковиќ. На овие избори се гласало со јавно и усно гласање, иако опозицијата побарала граѓаните да ги бојкотираат изборите сепак на овие избори излегле 65% од гласачите. После носењето на новиот устав во бановините имало организирано уште три општи избори уште во 1935 и 1938. Оваа партија во 1933 година ќе го добие името Југословенска национална партија или скратено ЈНС. Таа како партија и до самата смрт на кралот ја уживала неговата поддршка. На само една недела по носењето на новиот Устав бил донесен Закон за избори на кој во 1931 година требало да се изберат директно 306 пратеници од кои 37 пратеници биле од територијата на Вардарска бановина. Со оглед на тоа дека на овие избори не учествувала

²⁹ Исић Момчило, Срби и Југославија, ИНИС, Београд, 2007. 20.

³⁰ Jovanović Vladan, Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929 godina, INIS, Beograd. 2002, стр.75.

³¹ Септемврски устав, член 85.

опозицијата јасно било дека провладината партија сигурно ќе ги освои изборите. На подрачјето на Вардарската бановина имало излезност од 72% од избирачите или вкупно гласале 279.327 гласачи од вкупно 387.245 запишани гласачи³². Карактеристично за кандидатите било тоа што морале да потпишат изјава со која ја потврдувале и усвојувале владината политика. Со воведувањето на јавно гласање започнала една трка на купување гласови од страна на кандидатите.³³ Носител на владината листа на тие избори бил генералот Петар Живковиќ, тогашен премиер и министер на внатрешни работи. Со овие избори повторно бил избран за премиер генералот Петар Живковиќ. Тешките економски и неповолните политички состојби во кој се нашла земјата за време на неговото владеење не можеле да се сокријат, така тој на 4 април 1932 година си поднел оставка. Со носењето на цивилна влада се мислело дека може да се подобри тешката состојба во која се наоѓала земјата. Така за нов претседател на министерскиот совет бил избран Воислав Маринковиќ, поранешен министер за надворешни работи³⁴. Во политички поглед оваа влада претставувала само еден премин од генералска влада во една цивилна и политичка влада. Сепак оваа влада траела само од 4 април до 2 јули и успеала само на 19 април да го донесе првиот закон, односно новиот Закон за заштита на земјоделците. По оставката на Маринковиќ која била дадена под притисок на кралот поради попустливиот курс кој го имал Маринковиќ особено спрема партиите, дошле двете влади на Милан Срскиќ од 2 јули до 5 ноември 1932 и од 5 ноември до 27 јануари 1934 година. И во двете влади на Милан Срскиќ како главен актер од позадина стоел кралот Александар и неговата политика. Во година и половина на негово владеење било успеано само да се развие најмногу полицискиот режим во земјата. Поради полициското управување и неговото насилно однесување, во почетокот на 1934 година бил сменет Срскиќ, а за нов мандатар за формирање на влада бил поставен Никола Узуновиќ³⁵. Новиот премиер ја продолжил политиката на неговите претходници но во поглед на надворешната политика тој успеал

³² Culinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, 43.

³³ Јовановиќ Владан, Вардарска Бановина 1929-1941, 273, „Ширум Вардарската бановина ординирале луѓе кои јавно капарисувале гласови и после со добиената потврда од гласањето на избирачот, се исплаќала остатокот од сумата“.

³⁴ Воислав Маринковиќ бил роден во Белград, завршил докторски науки по право и економија во Париз, неколку пати бил министер и тоа за трговија, внатрешни работи, надворешни работи и економија. Еден од основачите на Демократската партија, важел за добар економски стручњак.

³⁵ Никола Узуновиќ бил српски политичар, два пати претседател на Влада во 1926 и 1934 година. Кариерата ја започнал како судија во Ниш, а подоцна станал еден од основачите на Југословенската радикална селска демократија.

да го потпише на 4 февруари 1934 година во Белград, Балканскиот пакт помеѓу Југославија, Турција, Романија и Грција³⁶. Но за негова несреќа на 9 октомври 1934 година се случил атентатот кој бил извршен над кралот Александар, со што тој бил сменет. Со повторна регистрација на уставниот и парламентарниот живот во земјата за самиот режим на кралот Александар значело добивање на алиби пред сите внатрешни и надворешни фактори дека го враќа повторно демократскиот политички живот во земјата. Сенатот на Кралството се состоел од 96 членови сенатори, со мандат од по шест години. Кралот можел да избере 48 од нив, а на подрачјето од Вардарската бановина во 1932 година биле избрани 8 сенатори³⁷. Со влијанието врз Сенатот кралот добивал можност да спречи усвојување на каков било закон кој би бил наменет против него или закон кој би бил надвор од неговите интереси а кој веќе успеал да помине во Народното собрание. Сенатот обично се бирал од составот на градоначалниците на бановините, бановинските советници, пратениците и државната администрација. Како од Уставот од 1921 година, кралот ги потврдувал и прогласувал законите, го свикувал Собранието, ја претставувал државата надвор од неа, објавувал состојба на војна или мир. Најголем степен на кралската моќ била содржана во членот 116 или така наречениот Мал устав од новодонесениот Устав, член во кој на кралот му се давало право во вонредни услови да постапува надвор од уставните и законските прописи, не барајќи за преземените мерки дополнителна согласност од Народното претставништво. Кралот бил осигуран и со дополнителни средства и овластувања, свикување на војската и полицијата. Тој ја регулирал политиката и преку овластувањето кое го имал да именува и разрешува министри, но и да го смени и претседателот на Владата. Од тука се гледа дека тој имал влијание низ целата земја па така и во раководењето со Македонија која тогаш се наоѓала во рамките на Вардарската бановина. Кралската автократска политика која ја спроведувал најмногу придонела да се развие што поголем отпор кај хрватските и кај македонските

³⁶ Аврамовски Живко, Балканска Антанта, Белград, 1986, 124, „Дури и да дошло до напад во исто време од Италија и Бугарија, Југославија со Пактот обезбедила војна поддршка со потписниците против Бугарија, што значело дека своите сили може да ги насочи кон Италија. Тоа може бил најголем мотив Југославија да го прифати пактот“.

³⁷ Јовановић Владан, Вардарска бановина 1929-1941. Београд, 2011.275. Сенатори кои биле избрани на 3 јануари 1932 година за Вардарска бановина биле: Васо Богоевски од Тетово, Петар Костиќ од Призрен, Трајко ХаџиБошковски од Скопје, Спиро Хаџи Ристов од Скопје, Џафер Сулејмановски од Тетово. И од 9 јануари за сенатори биле избрани уште 28 луѓе, меѓу кои Јован Алтинпармаковски од Битола, Милутин Драговиќ од Лебане и Сефедин Махмудбеговиќ од Пек.

националисти. Преку нивните две организации, хрватската Усташи и македонската ВМРО, кои биле вplotени против таквиот режим, отпорот кулминирал со неговото убиство во Марсеј. После неговиот атентат во 1934 година во Марсеј од член на ВМРО, започнале да се јавуваат и сè поголеми тензии на територијата на Вардарската бановина. Неговото убиство било поврзувано најмногу со правецот со кој се движела надворешната политика на Југославија. Односно за време на неговото владеење тој постојано склопувал договори со силите кои сакале да останат непроменети границите кои биле утврдени со Версајскиот договор, така и по негова заслуга била направена Малата Антанта во 1921 година помеѓу Кралството на СХС, Романија и Чехословачка. Потоа тој потпишал сојуз со Франција во 1927 година, а пред неговата смрт бил создаден и Балканскиот сојуз помеѓу Југославија, Романија, Турција и Грција. При посетата на Франција тој требало да го зацврсти одбранбениот сојуз со Франција, но се случило неговото убиство со што таа политика повеќе претстанала да се движи во тој правец, а политиката која тој ја држел во Кралството на Југославија, а се однесувала најмногу на нејзината надворешна политика била дефинитивно променета³⁸. По неговата смрт било избрано намесништво на чело со неговиот братучед кнезот Павле и двајца дополнителни членови односно намесништво од тројца членови и тројца нивни заменици кои требало да го менуваат малолетниот наследник, синот на убиениот крал Александар, принцот Петар II³⁹. Намесникот Павле бил соодветна или вистинска личност за да го замени кралот Александар, тој бил син на Арсен, брат на кралот Петар I. Иако тој бил повеќе Србин или Југословен по потекло сепак поради неговото школување во Англија, тој повеќе бил наклонет кон нејзината политика и бил познат како англофил па така бил погоден човек за политиката на Англија⁴⁰. Тој не сакал да се истакнува пред јавноста, повеќе сакал да владее и да ја крои самата политика од позадина. За втор намесник бил поставен д-р Раденко Станковиќ, професор на Медицински факултет и д-р Иво Перовиќ бивш бан на Савската бановина⁴¹. Намесништвото почнало да го менува стариот курс на државата, трудејќи се тоа да го

³⁸ Ачковска Виолета, Жежов Никола, *Предавствата и атентатите во македонската историја*, Скопје, 2004, стр.313. Иако зад ова убиство официјално стоел членот на ВМРО Владо Черноземски заедно со усташката организација на чие чело бил Анте Павелиќ, неофицијално се мислело дека вистинските нарачателни на овој атентат биле раководствата на Германија и Италија.

³⁹ Avramovski Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb, 1986, 229.

⁴⁰ Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd, 1988. 309. Во Велика Британија гледал не само најмоќен заштитник на мирот во светот, туку и земја од која можел да бара совет и помош.

⁴¹ Corović Vladimir, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 2001. 341.

изведе што понезабележливо. Групата собрана околу Маринковиќ и Срскиќ, уживала кај кралот Александар голема доверба. Но Кнезот Павле, кој тогаш ја презел улогата на регент во име на малолетниот крал Петар II, мислел дека неговите политички ставови може подобро да се реализираат и рефлектираат преку тогашниот министер за надворешни работи Богољуб Јевтиќ. И во рамките на самата Влада, имало растечки знаци на недоверба меѓу групата околу Маринковиќ-Срскиќ и ставовите на Јевтиќ, дури и пред Марсеј, за тоа кружеле гласини дека Јевтиќ сакал да ја преземе работата на премиерот. Во средината на декември 1934 година, на средина на седница на кабинетот, Јевтиќ и Коиќ ги поднеле своите оставки. Премиерот Узуновиќ не сметал дека е неопходно да го распушти целиот кабинет поради овие оставки, а камоли да распише нови избори. Но, принцот Павле имал поинакво мислење од него и побарал целата Влада да поднесе оставка⁴². Под негово намесништво ќе бидат свикани нови избори од каде Богољуб Јевтиќ, човек од дворот близок и до Александар и до кнезот намесник Павле, ќе формира влада во 1934 година на 20 декември. Јевтиќ ќе се истакне како помирител и извршител на аманетот на Александар, за чување на Југославија. Владата ќе остане на правецот на интегралното југословенство, но подоцна во мај 1935 година по неполни шест месеци биле свикани повторно нови избори, од каде победа ќе издвои листата на Јевтиќ и тоа со вкупно 1.746.982 гласа во однос на здружената опозиција на чие чело се наоѓал претседателот на Хрватската селска партија Владимир Мачек⁴³. На изборите излегле да гласаат 73,72% од сите гласачи, а бројот на гласачи бил зголемен за разлика од изборите во 1931 година поради настапот на заедничката опозиција⁴⁴. Собранието кое било избрано од изборите на 5 мај 1935, броело 303 пратеници, од кои 45 пратеници биле од Вардарска бановина. Но наместо да го подржи Јевтиќ за премиер и неговата политика, принцот Павле решил да го смени и него и на негово место да биде избран и поставен повторно човек кој бил близок со дворот, а тоа бил поранешниот министер за финансии д-р Милан

⁴² Ramet Sabrina, *The three Yugoslavias: State-Building and Legitimation*, Indiana, 2006, 92

⁴³ Исто.346.

⁴⁴ Добривојевиќ Ивана, *Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра*, Историја, Београд, 2008, 129. Изборите несомнено покажале потполно кршење на политиката инагурирана со шестојануарскиот Манифест и продолжена по убиството на кралот Александар. Било јасно дека режимот повеќе не ужива никаква доверба во масите, па неопходни биле итни политички промени и демократизација, земајќи предвид дека хрватските краевии скоро плебисцитарно се изјасниле против начинот на управување на земјата.

Стојадиновиќ⁴⁵. Прв пат станал министер за финансии во 1922 година на 34-годишна возраст и така станал најмлад член на Владата, а веќе во 1935 бил именуван и за сенатор. Милан Стојадиновиќ припаѓал на најмладата генерација на политичари кои се појавиле на политичката сцена во Кралството СХС. Бил главен за падот на Владата на Јевтиќ во јуни 1935, и само по два дена бил избран за нов мандатар од страна на Намесништвото⁴⁶. Освен местото премиер тој ја водел и надворешната политика и го држел и местото министер за надворешни работи. Д-р Милан Стојадиновиќ иако бил член на Радикалната партија, тој се појавил подоцна со нова политичка идеја односно да формира сопствена партија со што ја формирал Југословенската радикална партија, во која влегле српските радикали, Словенската људска странка СПС и УМО-муслимиска партија. ЈРЗ се појавила како нова политичка партија, која нудела и имала идеја за соработка и помирување помеѓу сите народи. Но всушност зад формирањето на оваа партија се криел новиот обид на српската буржоазија да се спротивстави на хрватската политика. Вовлекувањето во Владата на радикалите како и на Антон Корошец и Мехмед Спахо лидерот на ЈМО бил обид на делење на опозицијата и обид за изолација на хрватскиот народ⁴⁷. Против Стојадиновиќ и неговата партија, од српска страна била партијата ЈНС на чие чело стоел Петар Живковиќ⁴⁸. Стојадиновиќ како радикал го уживал во почетокот гласот на англофил, а при неговото именување за претседател на Владата кумувал тогашниот англиски амбасадор во Белград господинот Н. Хендерсон. Но сепак главен човек за неговото поставување бил кнезот Павле, а тоа го потврдува и фактот што пред да биде поставен за премиер тој дури 14 пати бил повикуван службено кај кнезот Павле. Со именувањето за претседател на Владата, кнезот сакал да му на Стојадиновиќ покаже дека сака да го реши хрватското прашање. Но преговорите и идеите на Мачек и Стојадиновиќ за решавање на хрватското

⁴⁵ Милан Стојадиновиќ кога го завршил Правниот факултет, се посветил на економијата со што и докторирал на темата „Германскиот буџет“, па така во 1914 година се вработува за прв пат во Министерството за финансии на Србија, а веќе во 1918 година станува и раководител во него. Покрај тоа што бил најпознат како политичар, тој бил познат и по економијата така тој успеал да го стабилизира динарот а покрај тоа работел и како хонорарен професор по финансии, директор на Англиската трговска банка во Белград, претседател на Белградската берза, дописник на весниците „The economist“ и „Agence economique et financiere“ и давал стручни анализи во весникот „Политика“. Додека до крајот на животот тој го поминал во странство и таму ја напишал и својата автобиографска книга со наслов, „Ни рат ни пакт“.

⁴⁶ Bescić Ivan, *Finansiska politika Milana Stojadinovića, Istorija 20 veka*, 29(3) Beograd, 2011, 126.

⁴⁷ Culinović Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958. 90.

⁴⁸ Petranović Branko. 284. ЈНС на објавата од август 1936 година го предложила концептот на организирање на државата на база на производна основа, која идеологијата на југословенството го дополнувала со економско-социјални визии на државното преуредување.

прашање се движеле во различна насока, односно биле тотално спротивни, едниот бил за централистички-унитаристичка Југославија додека другиот, односно Мачек бил за федерално уредување. Стојадиновиќ тоа прашање сакал да го реши и затвори со помош на доближување на политиката на Кралството на Југославија до Германија, земја која била една од најголемите поддржувачи на хрватското прашање⁴⁹. Втората задача на Стојадиновиќ како шеф на југословенската дипломатија било подобрување на односите и со Италија која исто важела за блиска до хрватското движење, кои односи после смртта на Александар биле нарушени и биле на најниско ниво⁵⁰. Доближувањето кое успеал тој да го направи во наредниот период кон овие две земји придонело Кралството на Југославија да стане сè поголем политички и економски зависник од нив, а таквата негова политика придонела кон отворање на проблем за него и донела до едно незадоволство кај Велика Британија. Но сепак до некаде со овие негови потези кои ги преземал успеал да ги неутрализира Хрватите во нивната работа со тоа што тие повеќе не можеле да бараат и добиваат помош од Италија и Германија, иако како што видовме тој дошол на власт токму со политиката на Велика Британија⁵¹. Оваа ситуација во која се нашла земјата придонела постепено сè повеќе да се развива хрватскиот национализам со што Стојадиновиќ се нашол во една замка со решавање на ова прашање. Поради тоа владата на Милан Стојадиновиќ иако важела за најуспешна влада во поглед на економијата, таа сепак се сопнала пред овие две поставени препреки кои се нашле пред неа. А тоа биле првата околу изгласувањето на Конкордатот во Парламентот на Југославија во врска со Ватикан и втората пречка како што видовме била обидот на Стојадиновиќ да го реши хрватското прашање. Со потпишувањето на Конкордатот Стојадиновиќ мислел дека ќе се доближи уште повеќе до Ватикан и Италија, со што би успеал уште повеќе да ги елиминира

⁴⁹ Hoptner Jacob, *Jugoslavija u krizi 1034-1941*, Otoakar Kersovani, 1973. Пред Стојадиновиќ како претседател на новата владеачка комбинација на југословенската радикална заедница (радикали, словенски клерици и босански муслимани) стоеле две надворешни задачи: да се приближат на Берлин (денес) а потоа да се поправат односите со Рим (утре).10.

⁵⁰ Krizman Bogdan, *Vajnska politika Jugoslovenske drzave*, Zagreb, 1975.,91.

⁵¹ Petranović Branko, Momcilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, str.173.

Не ја предвидел конкордската бура, која го обележала почетокот за крај, бил горд на познавањето на надворешната политика, а не бил свесен на ризикот на напуштањето на Англија, која го поставила (1935) и едно време го поддржувала. Гордиот Албион помага, но и руши во сооднос со ладната калкулирачка логика на својата висока политика.

Хрватите во своите намери и би можело да го неутрализира хрватското прашање⁵². Но Конкордатот внел голем немир кај Српската православна црква, со што следел еден голем организиран напад од нивна страна со анатемисување на неговите сопартици-пратеници, ширење на дезинформации дека патријархот Варнава е отруен итн. Сето ова било неочекувано за Стојадиновиќ, со што тој се нашол во еден дополнителен проблем. Стојадиновиќ по сето ова бил нападна и од домашните српски националисти бидејќи сметале дека тој правел отстапки по однос на ова прашање. Со што на крај тој против себе ги имал ХСС, Српската православна црква, ЈНС, генералштабот и Српската граѓанска опозиција. Интересно е неговото размислување кое го изнел во својата автобиографска книга „Ни рат ни пакт“ во врска со решавањето на македонското прашање, најмногу поради фактот што тоа доаѓало од еден премиер на Кралството Југославија. Така тој по тоа прашање мислел дека проблемот со Македонија како прво можел да се реши и зависел од начинот на управување кој се применувал во самата покраина, а како второ од прекинувањето на сите репресивни методи кои биле применувани до тогаш, посебно тоа важело за личностите како министерот за внатрешни работи Жика Лазик и банот на Вардарска Бановина Добрица Матковиќ⁵³. Сето тоа ако се направело и дополнително на сето тоа ако се посветело внимание на економски и културен развој, тој мислел дека ситуацијата можела потполно да се среди во тој крај⁵⁴. После смртта на патријархот Варнава на чело на Српската православна црква дошол патријархот Гаврил кој инаку лично бил застапник на идејата за соединувањето и југословенството а пред самиот почеток на II Светска војна бил и против пристапувањето на Југославија кон тројниот пакт. Иако владата на Стојадиновиќ била во добри односи со Италија и Германија тие не можеле повеќе да му помогнат нму бидејќи зад овој план и постапката за негова смена стоел и била водена лично од кнезот намесник Павле⁵⁵. Радикалите, демократите и

⁵² Конкордат е меѓународен договор помеѓу Ватикан и некоја држава со кој се вршат всушност регулирања на правните односи помеѓу Католичката црква и конкретната држава. Посебност на Конкордатот е во тоа што папата преговара со конкретната држава а воедно при тој настап тој е претставник и на верниците во самата држава. Иако содржината може да биде различна сепак тој всушност ја решава состојбата на Католичката црква во конкретната држава, како на пример, веронауката, образовниот систем, финансирање на некои црквени проекти итн.

⁵³ Stojadinović Milan, Ni rat ni pakt, Rijeka, 1960, 382.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто, очигледно било, уште од првиот момент дека „хрватското прашање“, и божемното несогласување во Владата е само изговор за да се предизвика криза на Владата. Исто така ми беше јасно дека во таа завера беше умешан кнезот Павле. 522.

земјоделците во една широка коалиција заедно со Мехмед Спахо⁵⁶ и Антон Корошец⁵⁷ успеале да се договорат со лидерот на Хрватите д-р Влатко Мачек и заедно во декември 1938 година успеале да го симнат Стојадиновиќ. Со неговиот пад ќе настапи една голема промена и во внатрешната но и во надворешната политика на Југославија. За нов премиер ќе биде поставен Драгиша Цветковиќ⁵⁸, политичар кој дотогаш важел како еден од најслабите министри учесници во политиката но и во самото работење на Владата на Стојадиновиќ. Новата Влада оформена во февруари 1939 година како главна цел во својата програма која морала да ја реализира го земала спроведувањето на договорот со Хрватите. Постоечките етнички тензии кои ги имало во земјата, заедно засилени со надворешната светска ситуација, најмногу со притисок од Британија, извршиле доволен притисок Владата на Цветковиќ да најде најбрз начин да го реши истото прашање со Хрватите. Решението на ова прашање ќе биде договорот Цветковиќ-Мачек кој бил потпишан на 26 август 1939 година. Договорот им донел целосна победа на Хрватската селска партија односно во рацете на Мачек се наоѓала целата територија на бановината Хрватска, додека останатиот дел од државата останал и понатаму под режимот на централистичката влада на Драгиша Цветковиќ.⁵⁹ Со овој договор не само што уште еднаш се потврдило дека не е можно развивање на идејата за една заедничка држава Југославија, туку со него се појавила и потврдила една нова етничка бановина Хрватска. Во оваа бановина влегле сите земји со хрватска мнозинска популација. Односно спрема членот 1 од 26 август 1939 година во уредувањето на бановина Хрватска стоело дека Савската и Приморската бановина заедно со которите Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојниа се спојуваат во една бановина Хрватска, а за

⁵⁶ Д-р Мехмед Спахо бил босански политичар и лидер на Југословенската муслиманска организација. Поддржувач на Видовденскиот устав, прв министер од Босна во Владата на СХС, поддржувач за решавање на муслиманските големи имоти со аграрната реформа и противник на договорот помеѓу Мачек и Цветковиќ.

⁵⁷ Записници са седнице министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, Белград 2002, стр.146, Д-р Антон Корошец бил словенечки политичар и теолог. Лидер на најголемата политичка партија во Словенија – Народна словенска партија, бил потпретседател на првата Влада на СХС во 1918 година, министер во Владата од 1924-1927, во 1933 година бил прогонет на Хвар поради неговото барање од 1932 година за нов меѓународен договор помеѓу Словенците, Србите и Хрватите. Во 1935 година влегува во Владата на Стојадиновиќ.

⁵⁸ Драгиша Цветковиќ бил југословенски новинар, политичар и претседател на влада. Во 1928 година бил министер за вера, а во Владата на Стојадиновиќ ги извршувал функциите министер за социјална политика и здравство и заменик-министер за правда. Директно учествувал во рушењето на Милан Стојадиновиќ, и дошол на негово место како претседател на Владата, кога и го потпишува договорот со Владимир Мачек со кој се става крај на хрватското прашање.

⁵⁹ Culinović Ferdo, Slom stare Jugoslavije, Zagreb. 92.

седиште на бановината Хрватска било избрано да биде Загреб. Исто така бил реставриран Парламентот на Хрватската бановина и нему повторно му било дадено автономија. Со сето ова била ставена една точка на централистичката југословенска политика која траела сè до 1939 година и започнал еден нов правец на движење на државата во вид на децентрализација кој претставувал еден постепен вовед во федерализација. Договорот од 1939 година не донесол никаков напредок бидејќи не можел целосно да ги задоволи ниту ни еден од потписниците, тој требало да донесе рамноправност помеѓу Србите, Хрватите и Словенците, но само дополнително го зголемил српскиот и хрватскиот национализмот⁶⁰. Иако со ова требало да се направи реорганизација на Кралството од централистичка во една федеративна држава, тоа сепак не можело да се случи и тоа најмногу поради нерешавањето на главното прашање, а тоа било невлегувањето или приклучување како самостојни политички единки на Македонија, Црна Гора и Босна и Херцеговина во Кралството на Југославија⁶¹. Наместо внатрешен мир, договорот со Хрватите донел само до уште полоши односи во земјата. Така како противници на овој договор се појавиле војската, опозицијата, дел од Српската православна црква и луѓето околу Милан Стојадиновиќ. Оваа Влада и Југославија во наредните две години се нашле во вртлогот кој веќе бил започнат во Европа. Внатрешно-политичкиот живот во Кралството во овие години бил манифестиран со силни политички борби, верски поделби и економска рецесија. Така од надворешна страна започнало и опколувањето на Кралството на Југославија, а тоа најпрво било направено со аншлусот на Австрија кон Германија, а продолжило во 1939 година со окупацијата на Италија врз Албанија. Во 1939 година била реализирана посета на кнезот Павле и на Рим и на Берлин, сè со цел и идеја да се задржи неутралноста на Кралството на Југославија, а тоа можело да се направи со држење и понатаму на позитивна надворешна политика кон Италија и Германија. Во тој момент таа неутралност која ја водела Кралството на Југославија најмногу и одговарало на Англија и Франција. Тоа опкружување не претстанало тука туку продолжило понатаму со приклучување на нејзините земји-соседи како Романија, Унгарија и Бугарија кон

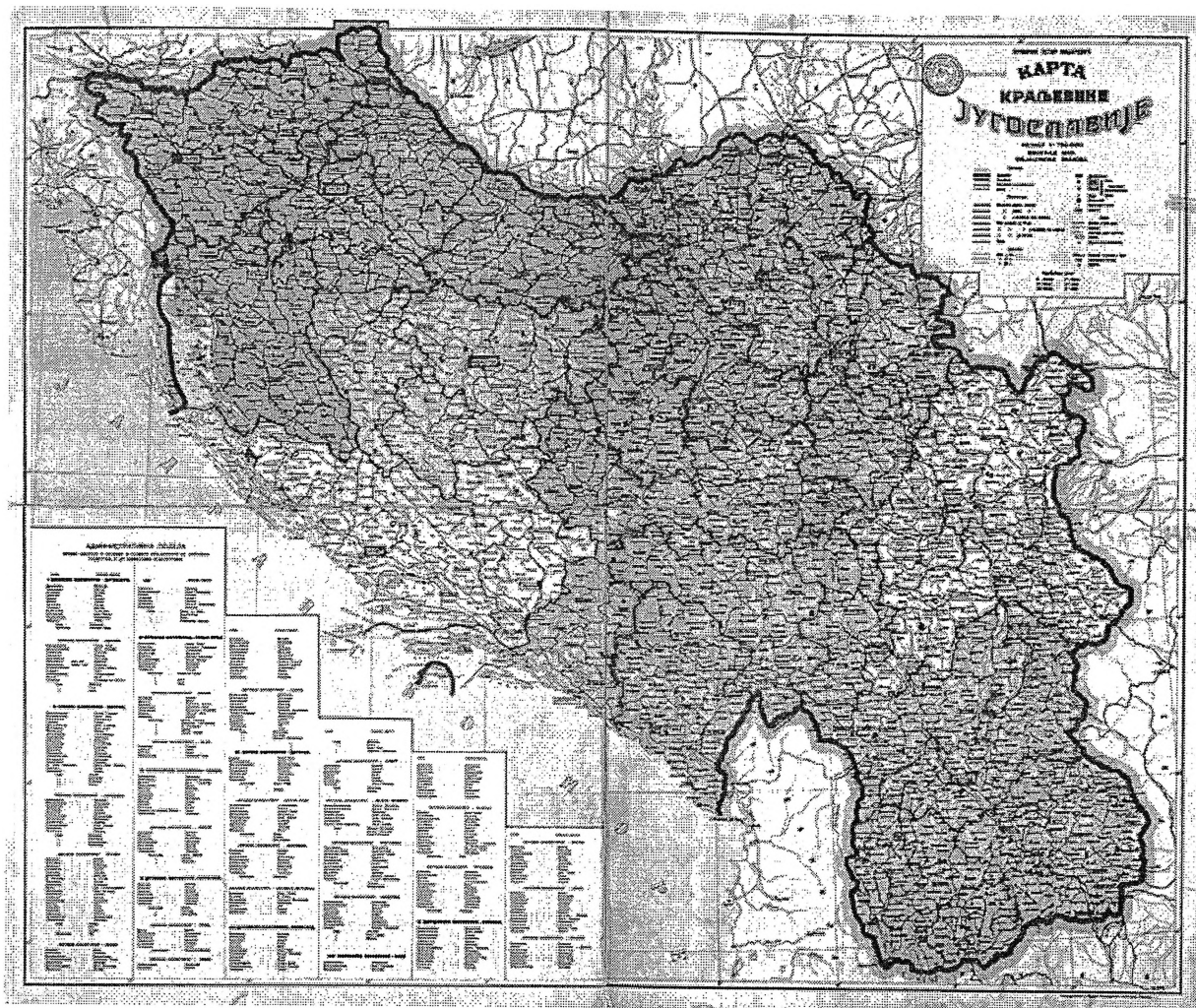
⁶⁰ Petranović Branko, 158. Договорот Цветковиќ- Мачек го дочекале опозициските политички кругови во Загреб како видливо олеснување и значаен знак за промена на политиката и курсот на државата. Договорот за Хрватска бановина бил значаен политички настан, кој најмногу му одговарал на интересите на ХСС.

⁶¹ Petranović Branko, Momcilo Zečević, Agonija dve Jugoslavije, str.93. Реорганизацијата на Југославија била идеја на Сетон Вотсон преку неговиот меморандум од 1936 година од која требало да произлезе некој вид на федерација со пет федеративни единки: Словенија, Хрватска-Далмација, Босна и Херцеговина, Војводина, Србија, во кои би биле автономни Јужна Србија (Македонија) и Црна Гора.

Тројниот пакт. Иако Велика Британија и Франција се обидувале да го задржат Кралството на Југославија во својата сфера на влијание, посебно правејќи го сето тоа со политички мерки, бидејќи немале можности со директно делување со некакви војни сили, тие не биле во можност да го сменат токот и одлуката на кнезот и Владата кон приклучување на Југославија кон Италија и Германија. Оваа Влада на 20 март во 1941 година одлучила да пристапи кон Тројниот сојуз, а на 25 март 1941 година во Виена го потпишале истиот Протокол кон пристапување на Кралството на Југославија кон Тројниот сојуз⁶². Со ова и дефинитивно била напуштена дотогашната политика на Кралството на Југославија на неутралност, која започнала со доаѓањето на власт на Милан Стојадиновиќ. Со влегување во овој сојуз Кралството на Југославија се нашла во внатрешна криза предизвикана најмногу од делувањето на Велика Британија. Така на 27 март 1941 година бил извршен удар со помош на британската тајна служба и смена на дотогашната Влада, со што на чело за нов премиер бил донесен армискиот генерал Душан Симовиќ, со помош на пучистите, додека кнезот бил предаден на Велика Британија и експортиран во Кенија. Со што Југославија по своја вина или не, се нашла пред вратите на самиот влез и почеток на II Светска војна.

⁶² Stojadinović Milan, стр. 538, „Покорноста на Владата Цветковиќ-Мачек спрема Осовината најдобро се гледа во заклучувањето на политичкиот и воениот пакт со овие сили на 25 март 1941 година во Виена“.

Карта1

Карта на Кралство на Југославија

1.1. Вардарска бановина: организациона структура и надлежност

Со новиот Устав од септември 1931 година бил донесен и новиот територијален план за Кралството Југославија⁶³. Така во новиот територијален план односно со новата извршена територијална поделба, државната управа била раководена од 13 министерства, додека административната поделба била направена така што имало создадено 9 бановини. А тоа биле следниве бановини: 1. Дравска со седиште во Љубљана; 2. Савска со седиште во Загреб; 3. Врбарска со седиште во Бања Лука; 4. Приморска со седиште во Сплит; 5. Дринска со седиште во Сараево, 6. Зетска со седиште во Цетиње; 7. Дунавска со седиште во Нови Сад; 8. Моравска со седиште во Ниш и 9. Вардарска со седиште во Скопје. Како една од најважните девет бановини, како по историска така и по географска положба во овој дел од територијата на Кралството била формирана Вардарската бановина во чии граници освен територијата на денешна Македонија влегле и делови од Косово и Јужна Србија, со што таа достигнала вкупна површина од 39.566 км² или вкупен број жители од 1.405.000⁶⁴. До крајот на јуни 1933 година бројот на жители во Вардарска бановина се зголемил на 1.618.058 од кои (1.078.072 биле со православна, 517.282 со муслиманска, 12.173 католичка вероисповед и 8.142 Евреи)⁶⁵. Вардарската бановина била ограничена на север со Зетската и Моравската бановина, а од исток, југ и запад со државните граници на Ц. Бугарија, Р. Грција и К. Албанија. Создавањето на новата бановина била една национална потреба од прв ред и акт на самиот Крал од 3 октомври 1929 година⁶⁶. Со овој акт кралот мислел дека ќе постигне и постави три основни линии во државата, реформа на администрацијата, нејзина економска обнова и постигнување повторно духовно единство помеѓу Србите, Хрватите и Словенците. Во врска со тоа бил донесен Закон за банска управа, Министерството за внатрешни работи донело решение за формирање на окружни инспекторати, решение за формирање на градски претставништва и други потребни

⁶³ Политика, број 8375, 3 септември, 1929 година, стр.1. На Мојот Драг Народ, Со вера во Бог и среќна иднина на Кралството Југославија им го давам новиот устав.

⁶⁴ Политика, број 7694, 4 октомври, 1929 година, 3. Објаснување на новиот закон.

⁶⁵ Јовановиќ Владан, Вардарска бановина 1929-1941. Београд, 2011. 42.

⁶⁶ Almanah Kraljevine Jugoslavije. Banovina Vardarska - opšti pregled. Skopje. 1931. 25.

правила. Како последица на ова биле започнати и донесени низа реформски мерки во сите гранки на државното управување и администрација. Во секоја бановина имало бански совет, кој ги припремал предлозите и банско собрание кое решавало за нив. Бановинскиот совет од своја средина избирал бановински одбор, кој преставувал извршен орган. Бановинскиот совет се избирал на 4 години, со општо и непосредно гласање. Бановинскиот совет имал право на издавање уредби во рамките на бановината кои претходно ги подготвувал бановинскиот одбор⁶⁷. Бановинскиот совет во Вардарска бановина го сочинувале 72 члена и тоа: 44 од околиците и 28 од градовите. Од Вардарскиот дел на Македонија биле вкупно 49 советници⁶⁸. На чело на Бановината стоел бан кој ги вршел највисоките политички и општествено-управни работи во бановината. Тој бил избран на предлог на министерот за внатрешни работи, а поставуван лично од кралот во согласност на претседателот на министерскиот совет⁶⁹. На банот му припаѓало правото на конечно решавање на сите предмети кои биле под негова надлежност. Во секоја бановина бил создаден бански совет како советодавен орган на банот⁷⁰. Во банскиот совет се поставувал по еден член од секоја околина, потоа од секој град од 3 до 15.000 илјади жители по еден член, од 15 до 30 илјади по два члена, од 30 до 50 илјади по три члена, а за сите градови над 50 илјади жители по четири членови. Членовите на банскиот совет ги поставувал и менувал министерот за внатрешни работи⁷¹. Банскиот совет се состанувал еднаш годишно на повик на банот и тоа најдоцна месец дена пред истекот на носењето и утврдувањето на новиот буџет. Банската управа понатаму се делела на одделенија, отсеци и приемни одделенија. Со одделенијата раководеле началници кои биле поставувани со кралски указ. Улогата на Банската управа била во тоа да раководи и во државните но и во регионалните работи во самата бановина. Разликата била единствена и се гледала во тоа што зависело од тоа од кој извор потекнуваат финансиите односно кој го финансирал одредениот проект и дали тие пари се од државниот буџет или од банскиот буџет. Овластувањата кои ги имал банот биле големи па така под негова надлежност биле сите

⁶⁷ Цветковска Надежда, Историја, год. xxxiv, Скопје, 1999, br.1-4, 69.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Септемврски устав, член 86. На чело на Бановината стои бан. Тој е претставник на врховната власт во бановината.

⁷⁰ Службени лист, број 16, 19.07.1930.6. Членовите на банскиот совет ќе го пратат во прв ред економскиот, социјалниот и културниот развој на областите и градовите каде се поставени, на банот ќе му носат поднесоци во кои ќе му укажуваат на потребните мерки кои треба да се преземат.

⁷¹ Службени лист, број 9, 31.05.1930..3.

органи на општата управа во бановината. Банот управувал со економските, културните, социјалните, здравствените и со дел од безбедносните структури во бановината, може да се каже дека тој освен во делот со војската немал ингеренции. Како посебна обврска на банот се одвојувала таа да ја прати работата на сите јавни органи и служби.⁷² Законски бановите биле третираны во ранг на министер но сепак за еден ранг биле пониски од нив, но затоа пак тоа не претставувало економски проблем за нив бидејќи земале плата колку и министрите. Единствена посериозна разлика било во тоа што тие можеле да одат во пензија по поминати три работни години по тоа именување. Банот вршел директен надзор и над сите самоуправи и врз општата управа⁷³. Банот заедно со надлежните воени власти вршел надзор и на работите кои биле поврзани околу евиденцијата на воените сили, доколку таа евиденција ја водела внатрешната управа. Во надлежност на банот спаѓале сите работи од општото управување, кои спрема постоечките законски прописи не доаѓале во надлежност на обласните управни власти, а не биле во надлежност на министерот.⁷⁴ На крај може да се заклучи дека банот се грижел за сите економски, политички, културни проблеми и вршел воедно надзор над сите јавни власти и органи во бановината. Тој за својата работа бил доста платен во тоа време, па така неговата годишна плата изнесувала 96.000 динари, плус дополнителни додатоци кои ги добивал како патни трошоци 150.000 динари, додатоци за трошок од 99.000 динари, па сите заедно излегувале 345.000 динари, не сметајќи ги во нив службениот автомобил и станот.⁷⁵ Банот имал и негов помошник но тој спаѓал во редот на администрацијата. Тој го заменува банот во случај на негова спреченост во сите работи. Помошникот морало да има завршено правен факултет и најмалку 12 години државна служба. Дотогашните големи жупани можеле да се поставуваат на положбата помошен бан или окружен инспектор без разлика на сите услови кои биле препишани за овие две функции. Со указот од 7 ноември 1929 година бил објавен Закон за банска управа кој ја одредувал организацијата на кралската банска управа. Помошникот на банот бил помошен орган и негов законски заменик. Банската

⁷² Јовановић Владан, Вардарска Бановина, 140.

⁷³ Алманах бановине, Вардарска бановина, 1931.11. 1. „Работи околу унапредување на земјоделието, овоштарството, лозарството, пасишта, како надзор на сите закони кои се однесувале на унапредување на производството на растенија. 2. Сите работи околу сточарството и ветерината во бановината. 3. Работи кои се однесувале на земјоделски организации и здруженија во бановината. 4. Работи со колонизањето и управувањето со земјиштата. 5. Полска полиција. 6. Метерологија”.

⁷⁴ Алманах бановине, 1931. 10.

⁷⁵ Исто.12.

управа се делела на одделенија, отсеци и реферати-оддели. На чело на одделението стоел началник на одделението, нему му биле подредени сите вработени во тоа одделение. На чело на отсеците и одделите стоел шеф кој исто така вршел надзор врз нив. Банската управа имала 8 одделенија и тоа само во Вардарска бановина (општо одделение, управно, земјоделско, техничко, управувачко, социјална политика и народно здравје, одделение за образование и осмото одделение во Вардарска бановина кое по мислење и предлог на министерот за внатрешни работи било поставувано посебно- одделение за трговија и индустрија, во другите бановини каде немало потреба од ова одделение тоа го немало). Општото одделение имало секретаријат, персонален оддел и ги вршело работите кои им ги одредувал банот. Управното одделение се делело на три отсеци и тоа: општ управен отсек, отсек за јавна безбедност и отсек за самоуправа. Земјоделското одделение имало 4 отсеци и тоа: за земјоделство и сточарство, за ветерина за аграрни-правни работи и шумарство. Просветното одделение имало два отсеци и тоа: отсек за основна настава, за средно, учителска стручна и народно образование. Техничкото одделение имало три отсеци: отсек за патишта, мостови и железница, за хидротехнички работи и отсек за архитектонски и електро-машински работи. Одделението за социјална политика и здравје имало два отсеци: за социјална политика и отсек за здравство. Финансиското одделение го сочинувало-сметководството и бановинската благајна. Одделението за трговија и индустрија имало два отсеци: отсек за трговија, занаетчиство и индустрија и отсек за рударство. Банските советници по предлог на банот биле поставувани или менувани од страна на министерот за внатрешни работи. Советот се состанувал еднаш годишно и тоа еден месец пред носењето на новиот буџет. Вонредни собранија можело да има само по предлог на банот. Уставот предвидувал за општините состав и организација по пропис на потполна нивна самоуправа⁷⁶. Бановината претставувала правно лице па можела самостојно да презема свои обврски, а банот бил претставник на бановината како нејзино правно лице. Банот управувал со имотот кој го имала бановината или бил во нејзина сопственост или во владеење. Претпријатијата кои биле во сопственост на бановината или биле под банска управа, морале да се водат така што нивните приходи ги покривале расходите и тие требало да даваат одредена камата и сума за амортизација на вложената главница. Вардарската бановина била поделена на 44 области а освен нив постоеле уште

⁷⁶ Политика, XXXVIII, број 8375, Београд, 3 септември, 1931 година, 4. „Духот на новиот устав“.

две административни единици и тоа полициската управа во Скопје и претставништвото на градската полиција во Битола. Административната поделба по околии останала иста како и пред 6 јануари 1929 година а на територијата на денешна Македонија биле 29 од вкупно 44 околии кои биле во Вардарска бановина. Разликата која се јавувала во останати дополнителни 15 околии се наоѓале од денешната територија на Јужна Србија и Косово. На територијата на Македонија биле следните околии: Кривопаланечка со седиште во Крива Паланка, Кратовска со седиште во Кратово, Жеглиговска во Куманово, Кочанска во Кочани, Царевоселска во Делчево, Овчеполска во Св.Николе, Штипска во Штип, Радовишка во Радовиш, Малевшевска во Берово, Струмичка во Струмица, Дојранска во Валандово, Скопска во Скопје, Велешка во Велес, Неготинска во Неготино, Кавадаречка во Кавадарци, Гевгелиска во Гевгелија, Мариовска во Битола, Преспанска во Ресен, Битолска во Битола, Крушевска во Крушево, Кичевска во Кичево, Охридска во Охрид, Струшка во Струга, Поречка во Македонски Брод, Дебарска во Дебар, Галичка во Ростуше, Горно-полошка во Гостивар, Долно-полошка во Тетово. Вкупниот број население на оваа територија изнесувало 1.574.243 жители спрема пописот направен во 1931 година, а најголем број жители имале Скопската околија и Долен Полог. Додека најмал број жители имале околиите Дојран и Галичник. Околистите началници ги вршеле работите кои им биле поставени со Законот за внатрешна управа. Тие на територијата на Вардарска бановина биле и иследни органи поради тоа што немале доволно можност за вршење на политичко-управното раководење. Поред околистите началништва во поголемите градови во Вардарска бановина биле направени спрема членот 56 а за подобра безбедност, претставништва на градска полиција и тоа во градовите Велес, Штип, Струмица, Охрид, Прилеп, Цаковица, Приштина, Призрен и како што спомнавме претходно Скопје и Битола. Надлежноста на овие институции била пропишана со закон од министерот за внатрешни работи. Поради поголема безбедност биле формирани и два полициски комесаријати и тоа за железнички сообраќај во Скопје и пограничен железнички комесаријат во Гевгелија. За дополнителна безбедност биле формирани со решение од министерот за внатрешни работи од 23.11.1929 година и окружни инспекторати во Штип, Битола и Призрен. На чело на окружниот инспекторат стоел окружен инспектор. Окружниот инспектор бил помошен орган на банот во сите работи на јавната безбедност на подрачјето на неговиот инспекторат и сите останати работи, кој им

го одредувало Министерството за внатрешни работи по предлог на банот. Во подрачјето на окружниот инспекторат на Штип влегувале следните околии: Велешка, Дојранска, Гевгелиска, Кавадаречка, Кочанска, Кратовска, Овчеполска, Радовишка, Неготинска, Струмичка, Царевоселска и Штипска. На територијата на битолскиот инспекторат влегувале околиците: Горнополошка, Битолска, Галичка, Дебарска, Крушевска, Преспанска, Кичевска, Прилепска, Охридска, Мариовска, Поречка и Струшка. Останатите 13 околии заедно со полициската управа во Скопје биле непосредно под надзор на банот. Спрема бројот на бановински службеници Вардарската бановина за 1933 година била на последно место односно со 81 службеник или 6% од вкупниот број службеници кои ги имало Кралството.⁷⁷ Иако бирократијата во Кралството била во постојан пораст така во 1930/31 година имало вработено 139.518 луѓе што било за 10.639 повеќе од 1929/30 година. Тие се делеле на министри и чиновници од 1, 2 и 3 категорија, само за плати за сите чиновници во 1930/31 година биле одвоени 1.707.256.310 динари од буџетот⁷⁸. Пред крајот на меѓувојниот период биле вкупно 300.000 чиновници, од кои третина во служба на државата⁷⁹. Вкупниот број кои ја вршеле дејноста на бан од 1929 до 1941 година во Вардарска бановина изнесувал деветмина банови. Прв бан во Вардарска бановина бил Живојин Лазиќ кој по потекло бил од Шумадија, поставен на 9 октомври 1929 година. Две години должноста бан ја извршувал заменикот на банот Јаникие Красоевиќ. На 23 април 1934 година за бан бил поставен др Алекса Станишиќ. Потоа бил од 1 јануари 1935 година поставен Драгослав Ѓорѓевиќ, него го наследил Ранко Трифуновиќ⁸⁰. Помеѓу 1936 и 1939 година биле поставени за банови Светислав Пауновиќ и Марко Новаковиќ. Потоа за бан бил избран Владимир Хајдуквельковиќ меѓутоа на него на 6 септември 1939 година бил извршен атентат⁸¹. Него го наследил Александар Андревиќ а како последен бан бил Живоин Равајловиќ тој таа функција ја имал сè до почеток на Втората светска војна. Заедничко за сите било тоа што сите тие не потекнувале од територијата на Македонија односно сите биле родени Срби, а само еден од нив потекнувал од рамките кои ја зафаќале

⁷⁷ Исто.142.

⁷⁸ Службени лист, број 21, 23.08.1930, стр.6. Додаток за бановинските службеници, за службениците на Вардарска бановина додаток за служба месечно: за 1 група по 3.500 динари, за 2 група по 3.100 дин., 3 група 2.120 динари итн.

⁷⁹ Petrović Ljubomir, Jugoslovensko društvo između dva rata, istorija 20 veka, 2, Beograd, 2008, стр.33..

⁸⁰ Цветковска Надежда, Локалната управа во вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни (1919-1941) "Историја", год. xxxiv, 1999, бр.1-4 Скопје, 1998/99., 64.

⁸¹ Јовановић Владан, Вардарска бановина. 155.

територијата на Вардарска бановина односно бил роден во Врање, а всушност сите тие биле главни и одговорни во раководењето и управувањето со територијата на Македонија. Сето ова давало сигнал дека за да се извршува функцијата бан во Вардарската бановина требало да се биде добро проверена српска личност која би работела во интересите на српскиот крал и државата. Заменици на банот во Вардарска бановина т.е. во вардарскиот дел на Македонија биле: Јанакие Кресојевиќ во два мандата до 1935 година; Бранко Секулиќ од 2 август 1934 до 17 јануари 1935, Душан Филиповиќ до 20 август 1936; од 20 август 1936 година Димитрије Нешиќ до април 1939 и Александар Цветковиќ од април 1939 до капитулацијата на Кралството на Југославија⁸². Најголем извор од кој се финансирала секоја бановина бил нејзиниот буџет. Буџетот обично се собирал со помош на уплати од такси и даноци. Во Скопје биле сместени сите судски институции. Така тука во Скопје биле сместени Апелациониот суд, Управниот суд, Вишиот државен тужител, Врховниот шеријатски суд, Окружниот суд, Државното тужителство, Вишиот земјоделски суд и околинскиот суд. Надлежноста на Општинскиот суд главно останала како и порано, тие вршеле работи кои им ги дал во надлежност Законот за општините. Општинскиот суд имал четири типа власт кои ги вршел и тоа судска, управна, самоуправна и полициска. Судската власт ја вршел по граѓанските и кривичните спорови, полициска да одржува ред и безбедност во општините, самоуправна- судот сам да управува со работите околу општините и управна да применува и извршува законски прописи. Покрај сите овие институции во Скопје се наоѓало и седиштето на адвокатската комора. Во 1937 година забележани биле на територијата на скопскиот Апелационен суд 314 судии, 209 судски приправници и 719 архивски службеници.⁸³ Бројноста на чиновниците во Вардарска бановина спрема пописот на населението од 31 март 1931 година изнесувал вкупно 22.315 илјади чиновници⁸⁴. Најмногуброен чиновнички кадар имало во Скопскиот округ, а најмал во Охридскиот округ. Најброен чиновнички кадар во вардарскиот дел на Македонија бил вработен во: јавна служба, војска, трговија, банки и сообраќај. Сепак голем дел од администрацијата и полицијата бил дојден на овие простори од надвор, а Македонија за нив самите претставувала поправен дом, бидејќи поголем дел од нив биле

⁸² Цветковска Надежда, Историја, Локалната управа во вардарскиот дел на Македонија. Скопје, 1999, бр.1-4,65.

⁸³ Споменица двадесетпетогодишњици ослободења Јужне Србије 1912-1937, Скопје, 1937., 1005.

⁸⁴ Цветковска Надежда, Чиновничкиот кадар во вардарскиот дел на Македонија во периодот од 1918-1941 година, Гласник, год.52 бр.1-2, Скопје, 2008. . 31.

пратени тука да работат под казна. Во почетокот на 1939 година во Југославија биле околу 200.000 чиновници од кои на секој се издвојувало и се трошело годишно по 27.500 динари пари од буџетот⁸⁵. Вредноста на чиновничката плата со тек на времето постојано била во опаѓање со што сè почесто државната работа се избегнувала или напуштала.

⁸⁵ Јовановић Владан, Вардарска бановина.. 176.

1.2. Финансиската политика на Банската управа

По параметрите кои ги имала Вардарската бановина таа по територија била најголема со 38.879 км², по број на жители се наоѓала на третото место во Кралството, но затоа по финансии таа стоела на последните места во Кралството. Буџетот обично се полнел само со една третина од данокот кој инаку насекаде претставувал главен извор во полнењето на буџетот, додека останатиот дел од буџетот се полнел од други финансиски извори. Така буџетот за 1929-30 година изнесувал 79,5 милиони динари, следната година поради економската криза бил намален и изнесувал 74,8 милиони, а во август 1931 година поради неможноста тој да се наполни во предвиденото време и поради намалената платежна моќ на даночните обврзници, бил намален уште за 13,4 милиони динари⁸⁶. Буџетот од година во година сè повеќе се намалува посебно за време на светската економска криза и сè повеќе се водела политика на штедење од страна на Вардарска бановина⁸⁷. Буџетот за прв пат после кризата пораснал во 1934 година и тоа било забележано во однос на тој од 1933 година чија разлика излегувала 4 милиони или тој изнесувал 30 милиони динари. Најголем дел од буџетот се одделувал и се користел преку техничкото одделение и таму всушност било применувано најмало кретење, ова одделение ги извршувало следните дејности во бановината: градење и одржување на патишта, градење на основни и средни училишта, изградба на нови водоводи и канализација, инсталирање на водовод и канализација во училиштата, болниците и бањите, исушување на мочуришта, спречување на поплави, наводнување на земјиштата итн. После техничкото одделение по број на одобрени и користени финансиски средства доаѓало земјоделското одделение, одделение кое дел од парите ги трошело за издржување на три земјоделски училишта; во Битола, Тетово и Лесковац, за две станици за одгледување во Скопје и Приштина, за спречување на појава на сточна болест, набавка на

⁸⁶ Службени лист Вардарске бановине, број 66.2.05.1931, број 108. 3.01.1932,.1.

⁸⁷ Буџет е акт на предвидување на приходи и расходи на државата најчесто во период на една година. Тој е акт на претставничкото тело со кој се предвидува приходот и расходот за иден период, распределбата на приходите и расходите во рамките на финасирањето како и во врска со политичката и социјалната природа.

средства за лечење, издржување на ученици во стручните училишта и др. По ова одделение по големина на одвоени средства за трошење биле следниве одделенија: одделение за социјална политика и народно здравје, одделение за образование и одделение за трговија, занаетчиство и индустрија⁸⁸. За покривање на трошоците покрај собраниот данок од бановинската даночна служба биле и бановинските трошоци и надоместоци, приходи од бановински институции и вонредни приходи. Бановинските трошоци се покривале и се добивале од даноци врз алкохолните пијалоци, кои обично тешко се наплатувале поради тоа што наплатата сè уште не функционирала⁸⁹. Од бановинските надоместоци најважни биле: надоместокот за пренос на недвижност и таксата за издавање на сточни пасоши, а важни биле и надоместоците за кина, кабареа, забава, шуми, риболов итн⁹⁰. Приходи носеле и сите земјоделски институции, расадници, бањи, болници за работи кои порано државата ги извршувала а подоцна биле префрлени на бановинската управа, со што сите тие приходи се префрлиле на бановината. Вистински проблем за Вардарска бановина претставувало тоа што на неа, во однос на сите други бановини во Кралството, најмалку и се доделувале државни грантови и кредити од страна на државата. Така во 1934 година од вкупно 2,5 милијарди државни пари, за Вардарска бановина бил одвоен државен кредит во висина од само 90 милиони динари или 3,6% од вкупната доделена сума⁹¹. Не само што најмалку и се давало туку и самата држава постојано нејзе и должела, како на пример Вардарска бановина од 1930 до 1933 година имала барање за долг кој бил направен од страна на државата кон неа од 18 милиони динари. Единствена опција на бановината за да ја развива својата економска програма и претставувало да се покрива со земање на големи кредити од државните банки⁹². Така во почетокот на триесетите години таа земала кредит од 94 милиони динари од Државната

⁸⁸ Алманах. 35.

⁸⁹ Данок е јавен приход кој произлегува од обврската што ја наложува државата на граѓаните и на претпријатијата задолжително да издвојуваат дел од својот приход или имот за задоволување на државните потреби.

⁹⁰ Службени лист, број 107, 26.12.1931. стр.3. „1. Такса за кабареа, барови и слично, 10% од бруто-приходот, 2. Такса на забави, музички концерти, 25% од висината на државната такса, 3. Такса на влезници за кино, 4% од вредноста на влезницата, не сметајќи ги државните и општинските такси, 4. Такса на карта за ловење по 20 динари за парче, а на риболовните карти за лов по реки и потоци по 10 динари годишно за една карта, 5. Такса за риболов на Охридско, Преспанско и Дојранско Езеро, 10% од продажната вредност на фатената риба. итн.“

⁹¹ Јовановић Владан, Вардарска бановина. 158.

⁹² Кредит претставува приватно-правен акт со кој еден стопански субјект, најчесто банка, му позајмува на друг стопански субјект определени реални економски добра или пари, за определено време, и со право да си ги врати подоцна со определен надоместок (камата).

хипотекарна банка, и била должна да врати само половината од долгот додека другиот дел од долгот го преземала државата. Од овој кредит најмногу биле предвидени пари со 30 милиони динари за градење на банска зграда, 30 милиони за градење на болници, 30 милиони за гимназии и 4 милиони за купување на земја на чие место требало да се подигне банската зграда. Во 1936-37 година буџетот кој бил одобрен од банот и банскиот совет, за Вардарска бановина изнесувал 40.517.454 динари⁹³. Неговиите расходи биле исто толкави, а буџетот најмногу се наполнил во таа година благодарение на акцизите кои изнесувале вкупно 15.012.048 и од данок 9.900.000 динари. Буџетот инаку бил поголем од тој во 1935/36 година и изнесувал 1.845.869 динари. Во расходот на буџетот најмногу одземало техничкото одделение со вкупно 11.014.230 динари, па потоа следеле земјоделското одделение со 8.714.173 динари, одделението за социјална политика и здравје 8.663.040 итн⁹⁴. Во 1936 година од Вардарската банска управа било побарано да им се додели кредит од Хипотекарната банка најпрво од 40 милиони динари, но од како тоа барање било одбиено од страна на банката потоа истото барање било намалено на 30 милиони динари, каде била и наведена конкретно намената во кои проекти ќе бидат потрошени парите. Намената на тие пари биле за следниви проекти: банската палата во Скопје, банска болница во Штип, гимназија во Приштина и женска гимназија во Скопје. На крајот на годината поточно на 17 декември 1936 година, управниот одбор на Хипотекарната банка им ги одобрила средствата но им доделила кредит само од 20 милиони динари со годишна каматна камата од 7%⁹⁵. Дополнително Бановината требало да и плати 2% на банката за режиски и проценителни трошоци од вкупниот доделен износ. Кредитот Бановината го земала со цел да подигне банска зграда, а сето тоа се базирало врз основа на одлуката на банот од 31 декември 1936 година, а тоа било одобрено од министерот за финансии во мај 1937 година. Државната хипотекарна банка требала да го исплати кредитот во 4 транши од по 5 милиони динари, а бановината да го врати овој кредит за 20 години⁹⁶. Буџетот за 1937/38 година изнесувал 54.459.356 динари, од кој најголем дел се предвидува да биде доделен во одделението за образование со 13.072.899

⁹³ Архив Југославије Г, фонд 125, к.444, а.е.674. Државна Хипотекарна банка, Буџет расхода и прихода вардарске бановине за 1936-37 година. 1,2.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто. Во членот 9 од договорот, за обезбедување на овој заем Бановината го заложува во Државната хипотекарна банка бановинскиот дополнителен данок, како должнички така и тековен кој како приход секоја година се предвидува.

⁹⁶ Исто, Договор за заем, 23 јули 1937.

динари, техничкото со 11.418.327 и земјоделското одделение со 9.544.752. И во оваа година гледаме дека меѓу првите три одделенија биле како секоја година техничкото и земјоделското, исклучок претставувало одделението за образование. Останатите одделенија ги добиле следниве средства: општо одделение 307.420 динари, управно одделение 1.341.854 динари, финансиско одделение 5.726.614, одделение за трговија 9.990.550 и за социјална политика 9.556.940 динари⁹⁷. Вкупната вредност на имотот кој го поседувала Вардарска бановина бил проценет на 107.478.220 динари од тоа таа должела 28.929.927 со што излегувало дека имала имот од вкупно 78.554.292 динари. Во овој имот влегувале следните претпријатија: Службен лист на Вардарска бановина, обласни расадници (по сите области), Ниско земјоделско училиште во Тетово, Лесковац и Битола, лозарски расадник во Скопје, Кавадарци и Штип, одгледителна станица во Горно Лисиче, сточарска станица во Приштина, Детски дом во Скопје, Дом на старци во Битола, Врањска, Дебарска, Негорска, Катлановска, Сијаринска бања, Бански болници во Битола, Велес, Власотинци, Врање, Гњилане, Гевгелија, Куманово, Лесковац, Лебане, Охрид, Прилеп, Приштина, Тетово и Штип, Овчарска станица во Овче Поле и хидробиолошка станица во Охрид. Со кредитот кој ќе го земе пак во 1939 година од 100 милиони динари исто така од Државната хипотекарна банка, Вардарската бановина тие пари сакала таа да ги вложи во неколку клучни проекти како: унапредување на земјоделството, унапредување на сточарството и ветеринарната служба со подигнување на извозна кланица, пошумување, унапредување на образованието, за работи во градежништвото, унапредување на здравствените и социјални институции. Вкупниот износ на овој заем требало да биде реализиран во пет еднакви рати од по 20 милиони динари за време од пет години. Ануитетската служба на овој заем до износ од 80 милиони динари го вршела државата од свои средства, додека останатиот дел од 20 милиони динари го вршела бановината од своите сопствени приходи и такси⁹⁸. Задолженоста на банската управа можела да се подели на четири типа: должење од претходните окружни одбори со 446.647 динари, долг направен поточно од врањскиот округ, заем од 20 милиони земен кај Државната хипотекарна банка поради подигнување на банска зграда, заем од 7 милиони динари земен од рударското претпријатие „Трепча мајнс лимитед“, „Звечан“ за изградба

⁹⁷ Исто, Буџет расхода и прихода вардарске бановине за 1937/38 година.

⁹⁸ Исто, фонд 125, кут. 444. а. е. 674. Државна хипотекарна банка, 25.07.1940.

на пат од село Крупиште до село Пробиштип⁹⁹. Овој заем бановината требало да го исплати во рок од 9 години, а последниот заем од 100 милиони исто така бил земен од Државната хипотекарна банка. Всушност тие земени 100 милиони динари кредит биле наменети и распределени на следниов начин: за унапредување на земјоделството- 7 милиони динари, за експортна кланица и радио станица- 9,6 милиони, за унапредување на сточарството- 3 милиони, за пошумување и уредување на мочуришта- 12 милиони, за унапредување на образованието- 12,4 милиони, за градежни работи- 31 милион, за унапредување на здравствените и социјалните институции- 20 милиони и за унапредување на трговијата, занаетчиството и индустријата- 5 милиони динари. Од ова се гледа дека најмногу пари од овој кредит кој го земала бановината биле одвоени и тоа скоро 1/3 за градежни работи. Во следниве табели ќе прикажам како се движеле предвидениот и остварениот буџет на Вардарската бановина и тоа од 1930 година до 1933 година¹⁰⁰:

Табела 1

Буџет 1930/31 година	Предвидено	Остварено
1. Бановински данок	28.450.000	17.813.166
2. Акцизи	18.000.000	7.719.915
3. Такси	9.850.000	8.061.925
4. Приход од бан институции	1.639.000	1.677.145
5. Камати	450.000	1.530.622
6. Вонредни	21.100.811	21.398.742
Вкупно	79.489.811	58.201.518

Табела 2

Буџет 1931/32 година	Предвидено	Остварено
1. Бановински данок	21.792.576	7.019.294
2. Акцизи	6.000.000	8.105.769

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Архив Југославије, фонд 125, к..444,а.е.674. Државна Хипотекарна банка, Буџетирање и остварување од 1930 до 1939 година.

3. Такси	8.396.000	6.712.422
4. Приход од бан институции	3.705.401	1.867.287
5. Камати	500.000	2.047.509
6. Вонредни	34.389.517	13.054.801
Вкупно	74.783.494	38.807.084

Табела 3

Буџет 1932/33 година	Предвидено	Остварено
1. Бановински данок	12.895.276	4.651.485
2. Акцизи	9.550.000	4.296.024
3. Такси	4.484.088	3.734.877
4. Приход од бан институции	3.184.015	1.713.040
5. Приход од спец. Закони	2.290.000	1.888.895
6. Државна помош	5.600.000	3.100.000
7. Откуп од лична работа	8.786.934	5.591.408
8. Останати приходи	7.129.059	8.140.612
Вкупно	53.919.900	33.116.425

Ако ги анализираме горните табели се забележува дека едно исто се повторува односно дека предвидениот буџет никогаш не бил реализиран во целост, туку напротив тој секогаш бил помал од предвидениот буџет. А на следната табела ќе прикажеме на кој начин пак се трошеле буџетските пари од 1935 до 1939 година и тоа посебно за сите доделени финансии по одделенија, така за: општо одделение, управувачко, земјоделско, образование, техничко, за социјална политика и здравје, финансии и одделение за трговија, занаетчиство и индустрија¹⁰¹.

Табела 4

Одделение	1936/36	1936/37	1937/38	1938/39
-----------	---------	---------	---------	---------

¹⁰¹ АЈ, фонд 125, кут. 444. а. е. 674. Државна хипотекарна банка.

Општо	196.972	218.361	271.600	287.373
Управувачко	1.187.745	1.229.953	1.297.826	1.497.849
Земјоделие	6.804.432	7.034.531	7.883.381	8.042.476
Образование	1.761.843	2.161.061	11.276.544	11.046.404
Техничко	4.980.796	9.075.516	9.216.644	8.798.267
Соц.пол.и здр.	6.552.876	7.181.532	8.387.269	8.822.878
Финансии	2.645.753	3.072.254	3.725.798	4.148.227
Трг.и инд.	1.894.803	2.151.899	2.619.227	2.519.269
Буџ. рез.кредит.	30.897	56.528	94.698	209.946
Потрошено	26.056.120	32.181.641	44.772.990	45.372.693

Од сето ова може да заклучиме дека создавањето на самата бановина била повеќе за решавање на националното прашање на Кралството отколку за решавање на нејзината економска состојба, иако не може а да не се каже дека имало понекогаш и реализирани нејзини обиди за подобрување на економијата, но сепак нејзината организација во Вардарската бановина се покажала подобра во однос на нејзината реализација посебно во економскиот дел. Таа така организациски на пример во поглед на државните работи се покажала како доста поефикасна, но и побрза отколку што тоа претходно го правеле соодветните ресорни министерства. Така во еден извештај од 26 седница од Владата на Кралството, која била одржана на 16.10.1930 година, била изложена и вистинската состојба во која се наоѓала Македонија, каде како добра состојба била оценета само безбедносната ситуација и делувањето на правниот систем, додека во деловите каде настапувала бановината со својата економска и финансиска политика имало забележано големи поплаки од страна на населението¹⁰². Колку таа работела на финансиски и економски проекти и колку таа ги реализирала тие во вардарскиот дел од Македонија,

¹⁰² Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, стр.210. Министерот “Кумануди ги изнесува состојбите во Јужна Србија. Големо негодување има на големината на данокот и начинот на неговата наплата, поради лошите категории на земјиште даноците биле уште понеправилни, за тоа се моли за што поскоро катастарско премерување. Многу се жалат на данокот на кука, бидејќи често пати данокот е поголем од приходот на самата кука. Многу посебно се жалат на даночните чиновници и на некоректната наплата на данокот од нивна страна. Општински и бановински даноци се големи, особено за малите општини, затоа би требало да се изврши ново прегрупирање. Големите се трошоците на полицијата со чии трошоци народот е задолжен”.

видовме преку примерот од сите нејзини оддели но и преку нејзините земени и искористени кредити, преку кои всушност требало и да се реализираат сите нејзини идни проекти. Како што видовме најмногу биле извршени и направени проектите кои биле поврзани со подобрувањето на самата инфраструктура на бановината. Тие проекти од страна на бановината биле реализирани и сконцентрирани најмногу во градот Скопје, бидејќи самата политика од Белград била таква што Скопје требало да стане централен дел на Вардарска бановина, а како таков центар тој во иднина требало да ги привлече сите останати места да гравитираат кон него¹⁰³. Таа политика се реализирала во тој дел но сепак останатите делови од земјата останале сè уште неразвиени и рурални, со што Банската управа може да се каже дека потфрлила во делот од нејзината економска политика. Даночната управа за решавање на поефикасното полнење и остварување на буџетот на Вардарската бановина сметала дека треба да се отворат поголем број пунктови. Така на подрачјето на целата Македонија за подобрување на собирањето на даноци било решено да се отворат нови даночни канцеларии и благајни. Поради сето ова требало да се отворат 14 даночни управи и 43 наплатни благајни. Тие 14 управи требало да бидат отворени во следните градови: Скопје, Тетово, Охрид Битола, Прилеп, Гевгелија, Штип, Кочани, Велес, Призрен, Приштина, Куманово, Врање и Лесковац. Покрај ова требало да се вработат нови луѓе, а за шефови да се постават најспособните луѓе меѓу нив. Најмногу требало да се внимава на Скопје, Битола и Лесковац бидејќи таму имало и најголем број даночни обврзници¹⁰⁴. Со развојот на економијата и со напредокот на поединечни нејзини гранки се појавила и потребата за создавање на институции кои би ја помагале економијата и кои би воделе евиденција и статистика за неа. Прва создадена институција била Трговско-индустриската комора во Скопје. Таа започнала да функционира уште во 1913 година, како одделение под трговската комора на Белград. После подолги барања во 1921 година била донесена одлука за прв пат да и се одобри статут за посебна Трговско-индустриска комора во Скопје во чија надлежност всушност поминала целата територија која била ослободена од Турците. Со тоа бил скршен отпорот на Министерството за

¹⁰³ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937, стр.752. Скопје кое заземало доминантна положба и во поглед на градењето, во него биле подигнати следниве јавни згради: Народен театар, Офицерски дом, Народна банка, Детски дом Крал Александар, Банска печатница, основни училишта (Цар Душан, Чура Јакшиќ, Доситеј Обрадовиќ и Његош), Калорична електрична централа, два пазари, зграда за осигурување на работници, болница со хирургија, Хигиенски завод, Филозофски факултет, 30 нови згради, Управа на полицијата и нова Пошта.

¹⁰⁴ ДАРМ, фонд 6772, кут.1.стр.6. Вардарска финансиска дирекција.

трговија и индустрија за да не се отвори посебна Трговско-индустриска комора во Скопје. По членот 20 од овој статут министерот за трговија и индустрија именувал привремена управа која била должна да изработи привремен статут и тој да го поднесе за одобрување до министерот во рок од една година за да се спроведат избори за трајно нејзино раководство. Комората имала 44 членови половина од нив биле трговци, половина индустријалци, секоја околија давала по еден трговец и еден индустријалец само Скопје имал по шест претставници од трговците и индустријалците¹⁰⁵. За редовни членови биле бирани државјани на Кралството на СХС, со четиригодишен мандат со услов да биле сопственици или менаџери најмалку две години. Седниците на Комората се држеле месечно, а вонредни седници се свикувале на предлог на Министерството на трговија во согласност со најмалку од половина на членовите. Седниците на седниците била свикувана за извршување на следниве работи: утврдување на буџет, избор на управа, преглед на годишните сметки, давање на предлози за одредени закони итн. Управата на Комората била бирана на две години и ја сочинувале претседател, два потпретседатели и секретар. Во составот на Комората биле 33 здруженија основани по Законот за работа од 1910 година. Само градот Скопје имал посебно трговско и посебно индустриско здружение, додека сите останати места, со оглед на тоа што индустријата била послаба, имале мешовити трговско-индустриски здруженија. Како правно лице, Комората можела да располага со недвижен имот, да биде тужена итн. Таа се издржувала од приходите кои и припаѓале спрема Законот за продавници но и од данокот од 1-2% кој го добивала од сите трговски и индустриски претпријатија. Со Законот за работа од 5 ноември 1931 година биле донесени нови темели на организирање на трговците и по правилата на овој Закон сите факултативни постоечки здруженија биле претворени во принудни здруженија. Занаетчиската комора во Скопје исто така била формирана под контрола на Белградската занаетчиска комора и под нејзино раководство била сè до 3 август 1932 година кога со Статут било потврдено формирање на сопствена занаетчиска комора во Скопје која ја опфаќала територијата на целата Вардарска бановина. Напредокот во економијата придонел и за отворање и на други економски институции. Како една од најопходните потреби било и формирањето на скопска продуктивна берза. Напорите кои ги правеле скопските и другите бизнисмени да се отвори во Скопје една таква берза имале длабоки

¹⁰⁵ Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd, 2002, 119.

причини. Пред сè набљудувајќи ја врската која ја имал градот Скопје преку моравско-вардарската долина, тој претставувал кичмен столб во структурата на државата¹⁰⁶. Па така во економскиот склоп на Вардарска бановина, градот Скопје претставувал центар, бидејќи скоро целиот извоз и увоз бил диктиран од Скопје и најголемите трговски куќи на југот од Кралството на Југославија имале претставништва во Скопје. Покрај тоа Скопје претставувал и транзитен центар помеѓу северните и јужните краеве на државата. Потребата од нејзино формирање било и од следниве причини: 1. Зголемувањето на волуменот на работа и потребата за точност барало побрзо ликвидирање на акциите по пат на берзански заклучоци. 2. Потреба за типизирање на житарките. 3. Институцијата Берзански избран суд, брзо и ефикасно би ги решавала трговските побарувања и наплати. Но најважно од сè за формирање на оваа берза било во тоа што се креирала една планирана политика на пазарот во однос на побарувачката и потрошувачката на продукти¹⁰⁷. Со еден збор работите кои биле заклучени на берзата се одликувале и во поглед на цената и во поглед на квалитетот со највисок задоволувачки стандард. А во тие економски услови кои владееле тогаш во Кралството тие елементи претставувале основна база за работење на трговците и индустријалците. Односно тие биле должни да извршат посредничка улога односно тие требало на продавачот да му најдат купувач и обратно, со тоа тие да ги обезбедат и едната и другата страна во секој поглед, а тие да бидат известени на време за движењето на цените. За сите работи кои ги работеле и извршувале берзанските овластени посредници добивале награда која била утврдена од управата на берзата, а таа била одредена според прописите и Статутот на берзата. На крај тие со систематска работа требало да влијаат врз земјоделското производство квалитетно да се подобри во однос на останатите најразвиени земји. Така во текот на октомври 1928 година бил потврден статутот на берзата, а од 8 февруари 1929 година била избрана првата управа и берзата почнала со работа. Во однос на првата точка берзата не успеала судејќи по прометот кој го имала но затоа успеала во типизирањето на житото посебно во Скопје, и во побрзото решавање на споровите кои произлегле од економско-кредитните односи¹⁰⁸. На оваа берза можело да се случат и ситуации кога купувачот добивал производ кој не

¹⁰⁶ Скопски гласник, број 414, 09.05.1936..2 . „Улога Скопске продуктне берзе у јужносрбијанској привреди“, Скопје значи во погледот на увозот бил дистрибутивен центар на Македонија, односно Скопје служи како снабдувач на економските потреби на останатите делови на Јужна Србија”.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Гавриловић Милан, Привреда јужне Србије, Скопје, 1933..176.

одговарал на прописите, кој бил одреден според постигнатиот договор кој бил потпишан помеѓу двете странки. Поради тоа имало стручна комисија која ги регулирала тие спорови, и ја утврдувале евентуалната рекламација, односно доколку имало помала вредност на испорачаната стока или производ. На тој начин ако требало се надоместувал купувачот со разликата која била направена во квалитетот на испорачаната стока. Но за потешки случаи при договорите за купопродажба, постоел и постојан Изборен суд на скопската продуктивна берза. Овој Суд се состоел од судија, членови на берзата и службеник. Овој Суд постоел за олеснување и побрза работа и регулирање на споровите кои произлегле од работите кои биле заклучени на берзата. На берзата постоел и извршител кој се грижел да се извршат донесените пресуди од страна на Изборниот суд¹⁰⁹. Според мислењето на тогашната стручна јавност, за да имало напредок во работата на самата берза, било потребно секој трговец или индустријалец да биде нејзин член и сите производи со кои тие тргувале или тие ги преработувале требало да се тргуваат на берзата и тие да бидат пласирани преку неа. Со тоа во трговијата ќе се поставеле повисоки стандарди и во полна мерка би ги задоволиле и купувачите и продавачите. Сепак напредокот на оваа берза во голема мерка претставувал и напредок во економска смисла на самата Вардарска бановина.

¹⁰⁹ Скопски гласник, број 414, стр.3. Во оние случаи во кои тужената страна не одговора на своите обврски во предвидениот рок предвиден од Изборниот суд, тогаш извршителот по силата на својата положба, на барање од страната која тужела, тој пристапувал на попис и проценка најпрво на покретните работи, а ако не биде доволно и на непокретните на осудениот. Продажбата се закажувала во рок од 8 дена.

Карта 2

Вардарска бановина, провинција на Кралството Југославија(1929-1941)

Глава 2

Надворешната политика на Кралството на Југославија

Надворешната политика на Кралството на Југославија била поставена така што таа најпрво безбедносно да се потпира на четири столба¹¹⁰. А тие четири столба за Кралството биле: сојузот со Франција, формирањето и учеството во Малата антанта, договорот за балкански сојуз и членството во Друштвото на народите. Самата политика на Кралството Југославија и нејзиниот тек на движење биле поставени и одредени уште при завршувањето на I Светска војна, и таа од самиот почеток изградила постојана врска и сојузништво со силите кои излегле како победници од таа војна. Посебно како главен сојузник за Кралството од тие сили важела Франција која воедно била и нејзин главен сојузник но всушност и нејзин сателит на Балканот. Главни непријатели секако за нив биле земјите кои загубиле во таа војна и кои постојано барале ревизија на мировниот договор од Париз на чело со Германија. Франција била воен сојузник на Србија претходно и на Кралството уште од 1919 година и таа се борела да воспостави нејзин сопствен систем на безбедност. Односите помеѓу Југославија и Франција биле постојано блиски најмногу поради тоа што Франција постојано и овозможувала кредити за вооружување, а нивното сојузништво сепак било потврдено на 11.11.1927 година со Договорот за пријателство потпишан од двете земји во Париз. Во 1931 година односите со Франција биле одлични, Французите биле сè уште тие кои имале една од најголемите улоги во Кралството на Југославија, тие преку едно меѓународно банкарско здружение на чие чело стоел Унион Парисиен склучиле договор со југословенската влада за кредит од 1.025 милиони француски франци. Францускиот дел од кредитот бил со учество во овој договор

¹¹⁰ Зборник Југославије и њених Бановине, градова, срезова и општине, Београд, 1931, 170, „Две се главните начела на која е инспирирана надворешната политика на нашето Кралство: од една страна, поштување на меѓусебните договори на која се темели денешна Европа, од друга страна зацврстување и зајакнување на врските не само со соседите толку и со блиските и далечни сили“.

од 675 милиони додека остатокот од кредитот бил од швајцарски, холандски и чешки банки¹¹¹. Во 1932 година веќе биле забележани првите знаци на незадоволство посебно кај економската заедница на Кралството на Југославија и тоа најмногу во односот кој го имала Франција заедно со нејзиниот ограничен увоз кој го применувала таа кон Кралството на Југославија¹¹². И во 1933 година ситуацијата кон Франција останала непроменета но веќе во наредната 1934 година ќе се случи првото тектонско поместување во нивните односи и тоа при самата посета на Кралот Александар на Франција, каде всушност ќе се случи неговото убиство. Со овој атентат кој бил извршен на француско тло, од страна на Кралството на Југославија нема да биде ублажено незадоволството кон Франција, туку тоа само ќе се зголеми. Всушност во почетокот на средината на втората половина на 30-те години веќе започнала да се менува политиката и позицијата кон Франција, која сè повеќе слабеела во Кралството на Југославија, од друга страна слабоста на Франција била засилена и од нејзината потполна врзаност која ја имала кон Англија, но најголемата причина била во сè поголемиот замав кој го имале Германија и Италија во Европа¹¹³. Кралството на Југославија се нашла во доста тешка економска положба, таа била постојано под притисок на Италија и разочарана од Франција со нејзината политика која ја применувала кон неа. Така таа сè повеќе започнала да го менува курсот и тоа движејќи се сè повеќе кон Германија, посебно тоа се случило кога се отворил пазарот на Германија за Југославија и таа почнала сè повеќе да се снабдува со сировини и храна од Кралството на Југославија¹¹⁴. Надворешната политика на Кралството на Југославија со Англија била поразлична од таа со Франција, а тоа се должело пред сè на фактот што Англија не била заинтересирана директно како Франција за Кралството на Југославија. Најдобро ја сфатил динамичната врска помеѓу надворешната трговија и надворешната

¹¹¹ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији, Загреб, 1986, стр.32, Заемот бил одобрен на 40 години, со камата од 7% и по емисиона цена од 87,5. Целокупниот износ на заемот бил употребен за одржување на стабилноста на динарот и балансирање на буџетот, кој бил донесен во прашање поради смалување на приходите сред економската криза, суспензија на германската репарација и зголемените сметки поради купувањето на пченица од страна на државата.

¹¹² Vunaver Vuk, Jugoslavija-Francuska između dva rata, Beograd, 1985, 443, Франција била многу мал купувач на југословенски производи. Таа во периодот измеѓу 1920 и 1930 година преземала само измеѓу 2,8% и 4,18% од вкупниот југословенски извоз.

¹¹³ Vunaver Vuk, Jugoslavija-Francuska između dva rata, 452. „Меѓутоа се појаката спротиставеност спрема Италија и посебно помирливиот-рационален став на Англија која го имала, донеле француската, а посебно југословенската надворешна политика да се најде во нерешливи тешкотии, при што Југославија неможела да очекува француска помош“.

¹¹⁴ Vunaver Vuk, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju I nemački prodor 1929-1934, Belgrad, 1987. .287.

политика тогашниот премиер М.Стојадиновиќ¹¹⁵ кога тој изјавил дека „Англија не смеела југоисточна Европа да и ја препушти на германскиот економски продор“, а таа токму тоа и го сторила. Сепак како главна потпора на југословенската надворешна политика освен партнерството со Франција бил и создадениот сојуз кој го имала направено таа именуван како Мала антанта. Тој претставувал сојуз помеѓу Чехословачка, Романија и Кралството на СХС, заклучен во неколку етапи, сојуз кој најмногу бил насочен против Унгарија и нејзините ревизионистички тежнења¹¹⁶. Со овој договор нејзините членки освен што си ги гарантирале нивните граници, имале и обврска за заедничка одбрана при евентуален напад кон нив. Покрај безбедносниот мотив во овој договор имало предвидено и дополнително основање на постојан совет на министрите на земјите членки за надворешни работи кои требале да се состануваат три пати годишно. Во однос на економскиот дел имало создадено и економски совет кои ги координирал економските политики на трите земји членки. После овој договор бил потпишан и договорот за балкански сојуз кој бил потпишан во Атина во 1934 година помеѓу Кралството на Југославија, Грција, Романија и Турција. Со овој договор се предвидувала и гарантирала безбедноста помеѓу државите потписници, а тој бил најмногу насочен кон Бугарија и нејзината ревизионистичка политика. Четвртата точка на која се темелела надворешната политика на Кралството на Југославија била членството во Друштвото на народите и тоа уште од самото нејзино основање со кое на Кралството на Југославија и се гарантирала нејзината сигурност. Сето ова движење на Кралството било завршено може да се каже со убиството на кралот Александар во Марсеј.¹¹⁷ Со новото раководство на државата посебно со политиката на чело со намесникот кнезот Павле, надворешната политика на државата започнала да се движи во друг правец¹¹⁸. Тој правец започнал да се движи кон воспоставување на сè поблиски односи со Германија и посебно Италија¹¹⁹, но

¹¹⁶ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. II книга..XXXIV редовni sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937.804.

¹¹⁷ Исто.88.

¹¹⁸ Нортнер Јакоб, Југославија и кризи 1934-1941, 38. Кралот Александар енергично работел да го убеди Мусолини во своите пријателски намери и својата желба да види еден договор измеѓу двете земји, со која би се одржал константниот мир на Јадранот.

¹¹⁹ Исто, 11. Затоа германскиот амбасадор во Белград Виктор фон Хеерен добро забележал кога го известил Берлин дека знаците за промена на положбата на Југославија во нејзиниот дотогашен систем на сојузи веќе

приближување и кон Велика Британија. Дел од политиката која била спроведувана од кнезот намесник Павле било и избегнување на признавањето на Советскиот Сојуз и избегнувањето на воспоставување на секаква врска со советската дипломатија. Кралството на СХС со Италија уште во 1924 година имала потпишано договор за трговија и пловење, а негово проширување имало и во 1932, 1934 и 1936 година¹²⁰. Но може да се каже дека најважниот договор бил потпишан во 1937 година, каде двете земји потпишале нов договор во Белград, со што Италија направила одредени отстапки кон Кралството на Југославија. Во договорот Италија ветила дека ќе ги почитува територијалниот интегритет на Кралството на Југославија и дека немало да дозволи на нејзина територија никакво делување против постојаниот поредок кој постоел во Кралството на Југославија. Во економскиот дел од договорот таа ѝ дала на Југославија одредени трговски отстапки и статус на земја со најмногу привилегии кон сите нејзини трговски односи. Правило било за надворешната политика дека таа секогаш се движи најпрво да обезбеди заштита на својата државна територија а потоа и да направи обид за подобрување на сопствената економија. Поради тоа и надворешната политика на Кралството на Југославија земајќи ги предвид сите нејзини параметри, го правела тоа и се движела во таа насока што таа била првенствено посветена на зачувувањето на своите сопствени граници а потоа и кон развој и подобрување на својата економија. А тоа најдобро можело да се подобри со потпишување на надворешни трговски договори со останатите земји. Единствено исклучок во овој случај правела Италија, која иако била сметана како една од најголемите закани за самата безбедност на Кралството на Југославија, сепак може да се каже дека таа со неа имала постојано добри економски односи. Скенирана внатрешно состојбата на Кралството Југославија била таква што важела за претежно земјоделска земја, па поради тоа и нејзиниот правец бил насочен токму кон развој на земјоделството. Иако таа била претежно земјоделска, сепак големата индустриска криза од триесетите години нема да ја

подолго време станале видливи. Хеерен констатирал дека нејзиното приближување кон Германија со години иако претпазливо но доследно било спроведувано..

¹²⁰Милак Енес, Италија и Југославија 1931-1937, Београд, 1987..148. Во Рим на 26 септември 1936 година била регулирана трговската размена помеѓу двете земји, но проблемите не биле разрешени. Југословенската и италијанската делегација во Рим потпишале два документи, Дополнителен протокол со Договор за трговија и половидба од 1924 година и Споразум за регулирање на трговската размена и плаќањето. Првиот документ претставувал ревизија на првиот трговски договор заклучен помеѓу Италија и Југославија, а вториот го заменил југословенско-италијанскиот договор за клиринг кој поради санкциите на крајот од 1935 година бил ставен надвор од сила.

одмине ниту нејзе ниту нејзината економија¹²¹. Како и сите индустриски земји од западниот свет така и Кралството на Југославија претрпело голема криза во банкарството, пазарот на пари, надворешната трговија и зголем пад на нејзините цени. Поради сето ова половина од нејзиниот извоз и трговија бил насочен кон земјоделските производи. Така на чело на пописот на производи за извоз се наоѓале земјоделските и сточарските производи кои за периодот од 1931 година до 1935 во проценти изнесувале и до 46,18% од целиот извоз, а од 1935 до 1939 година тие изнесувале 46,57%. Во следниве две табели ќе го прикажеме извозот кој Кралството на Југославија го правела на своите земјоделски, сточарски, рудни и дрвни богатства, но и нејзиниот увоз на претежно готови индустриски производи. Табелата се однесува и го дава југословенскиот извоз од 1931 до 1939 година, и тоа земен е просекот во проценти од вкупната извозна вредност¹²².

Табела 5

Земја	1931-35	1936-39
Франција	2,4	2,8
Велика Британија	3,3	8,4
Чехословачка	12,8	10,6
Грција	4,2	3,4
Австрија	17,9	11,4
Италија	21,4	7,4
Германија	14,1	28,3

Следната табела го дава југословенскиот увоз од одредени европски земји од 1931 до 1939 година и тоа во просек на проценти од вкупната увозена вредност¹²³.

Табела 6

¹²¹ Vuk Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju I nemački prodor 1929-1934, Belgrad, 1987, 454. Економската криза ги удрила индустриските развиени земји, но уште посилено таа удрила по аграрните земји, кои го изгубиле извозот на пазарите и добрите цени за своите производи..

¹²² Tomasevich Jozo, Foreign Economic Relations, 1918-1941, in Yugoslavia, 1949, Kerner. 172.

¹²³ Исто.

Земја	1931-35	1936-39
Франција	4,5	2,3
Велика Британија	8,6	7,5
Чехословачка	14,3	10,9
Грција	1,3	1,5
Австрија	13,8	9,2
Италија	12,9	7,8
Германија	16	34,8

Од овие две табели се гледа дека југословенскиот извоз во Франција и Велика Британија, двете земји кои и биле политички патрони бил помал отколку извозот кој го правела Кралството на Југославија кон Германија и Италија, а посебно тоа важело за Италија која била сметана за постојан противник¹²⁴. И втора работа е дека Германија станувала сè поголем увозник но и извозник кон Југославија и таа ситуација сè повеќе се зголемувала како се наближувала Втората светска војна¹²⁵. Зависноста од Германија сè повеќе растела со што веќе од 1936 година Југословенската влада започнала да бара алтернативни решенија за излез од поставената германска економска стапица во која влегла земјата. Во периодот од 1926 година до 1935 година, Италија станала најдобар клиент на Кралството на Југославија, на која и припаѓале дури 24% од нејзиниот вкупен извоз¹²⁶. Тоа се променило за прв пат со воведените санкции кои биле направени врз Италија од страна на Друштвото на народите поради влегувањето на Италија со воена сила во Етиопија. Иако санкциите траеле помалку од една година сепак за таа една година било забележано огромно опаѓање на извозот кон Италија, така ако за 1935 година Кралството на Југославија и продала на Италија стока од 672 милиони динари за наредната кога на сила биле санкциите, таа успеала да продаде производи од само 137

¹²⁴ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији, књига друга (1931-1938),. 61,62, Југославија во Германија во 1931 година извозувала стоки во вредност од 425,641.070 динари, или 11,56% од вкупниот извоз, а Германија во истата година го заземала првото место во југословенскиот увоз, пласирајќи на пазарот на Кралството Југославија стока во вредност од 734,560.668 динари, што тоа претставувало 19,33% од вкупниот југословенски увоз..

¹²⁵ Hoptner Jacob, Jugoslavija u krizi 1934-1941, 124,125.

¹²⁶ Милак Енес, Италија и Југославија.92, Трговските односи помеѓу Италија и Југославија во годините на кризата од 1930-1933 година ја делеле судбина на економијата и едната и другата држава. Како се заострувала кризата, така и обемот на стоковниот промет бил сè помал.

милиони динари. Во 1937 година Кралството на Југославија потпишала нов трговски договор со Италија со што било овозможено повторно влегување на италијанскиот пазар, а од друга страна и благо намалување на зависноста од германскиот пазар¹²⁷. Трговските договори со Германија посебно зајакнале од крајот на 1931 година кога Франција претстанала да и дава кредити на Кралството на Југославија. Така во 1933 година бил потпишан трговски договор со Германија во кој таа се обврзувала да го зголеми увозот на југословенската пченица и пченка. Веќе со вториот договор од 1934 година бил воведен и клиринг како начин на плаќање помеѓу двете земји. Со тоа Германците успеале да ги апсорбираат 50% од вкупната југословенска надворешна трговија преку нудење на привлечни цени за нив. И германската инвестиција во југословенските претпријатија бргу растела, така во 1937 година Германија имала 55 милиони динари инвестиција во Кралството на Југославија. По Аншлусот кога тој бил направен од страна на Германија врз Австрија, всушност тие две земји започнале да се граничат помеѓу себе и нивните инвестиции пораснале на 820 милиони динари, а кога Чехословачка потпаднала под германска власт, тие се зголемиле и изнесувале веќе 1.270 милиони динари¹²⁸. Од сите претходни табели видовме дека чехословачкиот увоз и извоз се наоѓал постојано на високо ниво во однос со¹²⁹ југословенската трговија. Чехословачка била една од земјите во која Кралството на Југославија најмногу увезувала, додека таа како купувач на југословенски производи била на четврто место, па поради тоа во трговинската размена со неа Југославија имала секогаш негативно салдо¹³⁰.

Трговските договори кои Кралството на Југославија ги потпишувала како што видовме со големите европски држави биле првенствено направени за целата територија

¹²⁷ Исто., 152, После заклучувањето на Протоколот со Осовина зголемувањето на трговската размена била важна задача на италијанската надворешна политика. Искуството од Германија покажало дека со економска пенетрација одредени држави од Југоисток можат да се донесат во зависна положба и во политички поглед, која била целта и на надворешната политика на Италија.

¹²⁸ Исто., 130.

¹²⁹ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Redovan saziv za 1937. Книга 934. "Увозот од Чехословачка во нашата држава се движел помеѓу 18% и 20% од вкупниот увоз. Со години нашиот биланс со Чехословачка бил пасивен. Но од 1933 година нашиот извоз во Чехословачка започна да расте, и веќе три години редовно сме во актива во трговијата со нив."

¹³⁰ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији, 657, Вредноста на чехословачкиот увоз од Југославија за 1930 година изнесувал 556,115.169 динари или 8,20% од вкупниот југословенски извоз, додека вредноста на југословенскиот увоз од Чехословачка истата година изнесувала 1,224.668.477 динари или 17,6% од вкупниот југословенски увоз, па по тоа Чехословачка била земја од која Југославија најмногу увезувала.

на Кралството, додека договорите кои ги имала потпишано со земјите кои се граничеле со територијата на Македонија, биле потпишани како и сите останати и важеле за целата територија на Кралството на Југославија, но сепак тие во еден дел биле повеќе наменети и применети за надворешната трговија која се однесувала најмногу за територијата која го опфаќала делот на Македонија. Така односите на Кралството на Југославија со Грција која била всушност јужен сосед на Македонија, биле проследени со повеќе меѓусебни договори меѓу двете земји иако за жал како што ќе се види и покаже понатаму, повеќето од нив биле штетни по економијата за Македонија. Еден од најважните договори кои го потпишале тие а кој бил директно поврзан со економското прашање за Македонија била Конвенцијата која била потпишана во 1923 година за отворање на Српска слободна зона во Солунското пристаниште¹³¹. Со овој договор на Кралството на СХС му било отстапено дел од Солунското пристаниште под негова царинска управа на период на користење од 50 години. Исто така биле потпишани и протоколи за разграничување на српската слободна зона во пристаништето. Потоа исто така и за регулирање на железничкиот сообраќај, за основање на поштенско-телеграфско биро во самото пристаниште, за ветеринарна служба, за царинска процедура за стоките и протокол за погодностите на самите грчки државјани во слободната зона во Солун. Слободната економска зона во Солун била многу важна за македонската трговија бидејќи уште од порано 80% до 90% од извозот и увозот на Македонија гравитирал и се одвивал преку Егејското Море односно преку Солун па така целото нејзино стопанство сè уште зависело од економската слободна зона во Солун. Прашањето за неа започнало уште во 1922 година, а се затворило како што видовме со потпишувањето на трговскиот договор со Грција од 27 мај 1923 година. Во овој договор имало повеќе одредби меѓу кои и: член. 1 дадено е правото сите бродови кои доаѓале од страна а со товар за Кралството на Југославија да можат без каква било царинска контрола да ја истоварат робата, истото важело и за транзитната стока наменета за извоз. Според членот 10 дирекцијата на Слободната зона не смеела да врши полициски акт, ниту на копнениот ниту на морскиот дел од зоната. Покрај овој договор за зоната бил важен и Женевскиот протокол кој бил потпишан со Грција кој ја регулирал железничката служба помеѓу зоната и Гевгелија со што со член.1 од договорот, железничката врска Солун-Гевгелија била ослободена од Грција и член.2 дека таа врска била обезбедена со

¹³¹ Миновски Михајло, Македонија и Србија, Скопје, 2010. стр. 283.

директни возови¹³². Сето ова обезбедувало добри предуслови за оваа слободна зона, сепак на терен состојбата не изгледала така и тоа најмногу поради пропусти кои биле направени при подигнување на самата инфраструктура. Сите капацитети биле сосема непогодни за улогата која ја имале со многу незгодна железничка врска и техничките капацитети кои биле без ладилници а со примитивни штали за добиток. Со поголемите такси кои ги имала таа и со нејзините сместувачки капацитети таа ги губела сопствените трговци, кои обично преоѓале во соседната грчка слободна зона која ги имала обезбедено сите основни услови на трговците. Од ова произлегува дека таа не била ниту добра слободна зона ниту добро организирана, всушност таа повеќе личела на слободно пристаниште. Прашањето за постоење на една добра функционална слободна зона во Солун преку која би се одвивал извозот и увозот било многу важно за развој на македонската трговија па поради тоа требало да се направи сè поголемо ангажирање од страна на Кралството на Југославија. Во 1927 година Кралството на Југославија потпишала трговски договор со Грција, тој договор бил скоро без никаква полза за Македонија, туку повеќе на штета бидејќи не му овозможувал на македонскиот трговец да ја пласира стоката во Солун, а најмногу поради конкуренцијата која ја имал од Турција и Бугарија, кои имале потпишано подобри договори со Грција. Тие всушност биле во предност поради нивното фаворизирање кое го применувале при плаќањето, благодарение на утврдените помали царини и давачки. Дополнително покрај тие договори македонскиот трговец имал тешкотијата и при девизните ограничувања. Во март 1929 година Грција со Кралството на СХС заклучиле пакт за пријателство, со кој во ниту еден случај тие не смееле да влегуваат во војна едни против други. Истата година во Женева тие потпишале и договори за регулирање на железничкиот сообраќај, договор за финансиски рекламации на железничката линија Солун-Гевгелија, протокол за пристанишната служба, железничката служба, протокол за поштенската, телефонско-телеграфската служба во слободната зона и Декларација за регулирање на железничкиот сообраќај. Трговскиот договор што го имало потпишано Кралството на Југославија со Грција, предвидувал целата роба од Кралството на Југославија во Грција да се наплатува со 35% во слободни девизи и сето тоа да оди преку Народна банка, а останатите 65% преку компензациски бонови, исклучок правела пченицата која се плаќала во 80% во девизи, а 20% во компензациски бонови, грчкиот

¹³² Исто. 206.

увоз во Кралството на Југославија се плаќал во компензациски бонови¹³³. Во 1931 година односите помеѓу двете земји продолжиле да бидат пријателски, но сепак како проблем можело да се јави помеѓу нив доколку се реализирала идејата на грчкиот премиер Венизелос која за подобрување на состојбата и односите со Бугарија, предвидувал признавање на словенското малцинство во Грција¹³⁴. Во 1932 година бил потпишан дополнителен трговски договор со Грција, кој не содржел никакви дополнителни нови концесии и материјални олеснувања во поглед на југословенскиот извоз во Грција, туку ги ублажувал само постојните девизни ограничувања преку компензациски бонови кои требало да ги издаваат Народните банки на Република Грција и Кралството на Југославија. Овој договор предвидувал олеснување за извозот на југословенските стоки, житни култури и путер во Грција, а сето тоа во замена за грчкиот тутун, маслинки и грозје, а како дополнителна точка намалување на железничките тарифи во сообраќајот помеѓу двете земји¹³⁵. Овој договор требало да трае до 31 декември, но со двострана согласност бил продолжен во 1934 година во Белград, каде било предвидено да се подобри трговскиот биланс во корист на Кралството на Југославија, а во 1935 година бил заменет со нов договор каде биле предвидени нови измени во начинот на плаќање на југословенскиот извоз кон Грција, и утврдени квотите за одредени производи. Извозот за таа година кон Грција изнесувал 114.119.000 додека увозот од Грција бил пресметан на 29.618.000 динари. До јануари 1936 година, требало да се потпише нов договор, но бил стопиран бидејќи двете страни не можеле да најдат решение за начинот на ликвидирање на југословенските блокирани фондови во Грција, кои биле со износ од 40 милиони динари. Така новиот договор требало да стапи на снага дури во септември и тој предвидувал Грција поголемиот дел на југословенските извозни артикли да ги плаќа преку 35% во

¹³³ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Redovan saziv za 1937. I kniga, od XX do XXXVIII, redovni sastanak od 17 feb. do 10 mart 1937., knj. 2, Beograd, 1937. 936. Мита Димитриевик: "Сите знаат за тешкотиите на нашиот трговски договор со Грција. Тоа се тешкотиите на плаќање, начинот на плаќање бидејќи тој е регулиран нашиот извоз за Грција на извозниците да им се плаќа 50% во компензациски бонови на драхми, 20% во слободни девизи, а 30% се блокира на сметката на Грчката банка во Солун. Единствено што добивале нашите биле тие 20% во слободни девизи, кои се исплаќале преку Народната Банка."

¹³⁴ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији. 20, Малцинството за кое станува збор е концентрирано во близина на југословенската Македонија, прилично далеку од Бугарија. Доколку г. Венизелос би го признал тоа малцинство како бугарско, таквата одлука несомнено длабоко би ја повредило Југославија. Веројатно е меѓутоа дека неговата намера е таа Македонците за кој станува збор да ги признае како словенско малцинство, во чиј случај југословенската влада, природно не би упатила приговор.

¹³⁵ Исто, 91. Се верувало дека на основа на тој програм вкупната вредност на грчкиот извоз во Југославија би достигнал приближно 35% од вредноста на југословенскиот извоз во Грција.

девизи и 65% преку грчки компензациски обврзници¹³⁶. Надворешната трговија со Грција главно се вршела преку скопската, битолската и гевгелиската царина. Прометот со Грција за 1934 и 1935 година изнесувал 104.719.219 динари за 1934 година и 108.851.850 динари за 1935 година¹³⁷. Не било доволно само да се направи извоз, туку требало пред сè истиот тој извоз да се наплати. Така поради договорот што го имале со Грција, побарувачката која ја имала Кралството на Југославија од Грција изнесувала 44 милиони динари врзани кај грчката Народна банка, и во бонови со промет од 53 милиони. Ваквата кредитна политика со толкава блокирана побарувачка значела преиспитување на идните трговски договори¹³⁸. Надворешната трговија на Македонија најчесто се водела во размена на производи со Грција и Албанија. Но покрај сите напори самата трговија со нив да се унапреди, таа трговија што се однесува до самиот извоз од Македонија тој од година во година имал обратен тек односно се намалувал¹³⁹. Спротивно било прашањето и случајот со увозот, особено тоа важело за увозот кој го имала Кралството на Југославија со соседна Грција, увоз кој постојано бил зголемуван. Причината поради оваа ситуација треба да се бара во компензациски договор кој од 1927 година Кралството на СХС го имала потпишано на сопствена штета. Тој договор постојано бил продолжуван, менуван и надополнуван но скоро секогаш во корист на Грција. Наместо при преговорите со Грција да се бранеле претходните размени на количините и размените на производи, тие само се влошувале на сопствена штета што на крај резултирале со голема побарувачка од Грција која постојано се таложела¹⁴⁰. Така сите наредни дополнителни трговски договори со Грција не содржеле никакви нови концесии или материјални олеснувања во поглед на југословенскиот извоз во Грција, туку само ги ублажувала постојните девизни ограничувања преку компензациски бонови кои требало да ги издаваат Народните банки на Кралството на Југославија и Грција. Да имало барем еден добар трговски договор со

¹³⁶ Исто, стр.420. Исто така било одлучено да се создаде мешовита комисија за обезбедување на успешно спроведување на договорот. Протоколот, заедно со договорот предвидувал и постепено апсорбирање на југословенските блокирани вишоци, на начин кој не би сметал врз трговијата помеѓу двете земји.

¹³⁷ Скопски гласник, број 399, 1935, 6.

¹³⁸ Исто, број, 408, 1936. 2.

¹³⁹ Скопски гласник, број 444, 1936..2.

¹⁴⁰ Скопски Гласник, година VIII, број 401 1936,1. „Тешкоче претстојечих трговачких преговора измеѓу грчке и наше земље“.

Од година во година ние се обврзувавме на увоз на грчка роба, иако сите околности и статистики покажувале дека нашиот пазар не во можност да апсорбира толкава количина на грчка стока.

Грција бил многу значаен за подобрувањето на економската состојба во Македонија.¹⁴¹ Тој бил најкраток и традиционален пазар за извоз на Македонија. А всушност трговскиот договор претставувал мерка која го регулирала економскиот односно трговскиот однос помеѓу двете држави. Целата надворешна трговија во светот се основала со помош на трговски договори. Но кај трговските договори најважен дел претставувала всушност основата на самиот договор, всушност дали тој ги задоволувал економските потреби на двете страни потписници. Тие договори ѝ давале многу олеснувања и можности на земјата своите производи да може да ги продава или да ги купува со договорената земја. Но не било доволно само таа ги пласира нејзините производи надвор, туку требало пред сè истите и да се материјализираат. Не требало да се заборави и тоа дека продуктите кои државите ги извезуваат како свој вишок, не било сеедно дали тие се од елементарни и неопходни сировини за тие држави и дали тие се потребни за сите нејзини жители или пак тие сировини што таа ќе ги извезува се од некои неважни сировини. Од таа причина надворешната трговска политика мора да се потпира на оценката дали се работи на увоз или извоз на тие производи, дали се тие производи од прв степен или втор степен по важност на самото население. Требало на пример да им се даде насока што требало да се одгледува односно што најмногу имал потреба странскиот пазар во тој период, а од друга страна да се хармонизирале поединечните интереси помеѓу индустријата и земјоделството. Кралството на Југославија иако имало потпишано договори со скоро сите водечки европски земји, сепак со земјите кои му биле во негово окружување, соседи кои му биле и најважни за трговијата на Македонија, како Албанија, Бугарија или Турција скоро и да немало потпишани трговски договори. Или тие што ги имало биле неефикасни трговски договори, а од тоа најмногу губела македонската трговија и економијата во рамките на Кралството на Југославија. Политичкиот антагонизам кој го имала Кралството на Југославија кон Бугарија и Албанија, многу придонело да се намали и да ослабне нејзината економска состојба¹⁴². Последиците од ова биле најмногу забележани во

¹⁴¹. Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, kn. II, Vanredan saziv za 1935, od V do VIII, od 19 jul. do 22 juli 1935. Beograd, 1935, 88. Василије Трбиќ: "Прашањето на трговски договор со Грција е многу важно за производителите на Македонија. Македонија претходно имала можност да има трговски врски со Грција и да има потрошувачи од два града во Грција. Атина со еден милион жители и Солун со 400.000 жители."

¹⁴². Исто. 64. Петар Косовиќ, "Со Албанија до скоро немавме никаков договор. Политиката беше пред економскиот развој на народот па поради тоа не се мислело за никаков договор. Дури пред кратко време е

македонската трговија која ги загубила своите поранешни пазари. Со Албанија ситуацијата била малку поразлична иако состојбата и со овој пазар била доста занемарена во однос на минатото кога голем дел од извозот кон Албанија се вршел преку Битола¹⁴³. Со Албанија во 1926 година Кралството на СХС потпишало повеќе меѓународни договори меѓу кои биле: Конвенција за населување и конзуларна служба меѓу Кралството СХС и Албанија, Конвенција за екстрадиција, завршен протокол за конзуларни претставништва, Договор за трговија и пловидба меѓу Кралството на СХС и Албанија и одредби за погранична трговија меѓу Албанија и Кралството на СХС¹⁴⁴. На крајот на 1925 година била утврдена и дефинитивната граница помеѓу Албанија и Кралството на СХС, со што било затворено и ова доста важно прашање меѓу двете земји. Може слободно да се констатира дека со Албанија била најлоша состојбата, односно Македонија имала најслаба трговија со неа¹⁴⁵. Бидејќи политиката на Албанија била таква што таа била во директна подреденост на Италија посебно со двата договори кои таа ќе ги потпише со Кралството Италија и тоа: едниот во 1926 година кога Албанија се ставила под заштита на Италија и заклучиле пакт за пријателство и безбедност, со кој Италија и гарантирала безбедност и територијален интегритет. Покрај ова Италија добила и право да интервенира во Албанија доколку дојде до некои политички проблеми. И вториот договор бил од 1927 година кога на 27 ноември потпишале договор за заеднички одбранбен сојуз. Со ова односите со Кралството СХС се маргинизирале вклучувајќи ги и трговските, така со овие случувања и настани всушност била најзасегната трговијата и економијата на Македонија во рамките на тогашното Кралство на СХС бидејќи најголем дел од границата со Албанија се граничел всушност со територијата на Македонија. За подобрување на односите помеѓу Кралството на Југославија и Албанија во 1934 година склучиле Протокол за примена на

постигнат договор. Но за да се води добра трговија треба да има и добри предуслови треба да се има добри патишта и врски”

¹⁴³ Мироски Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија, Скопје, 1998. .197. Следниот факт говорел колку таа трговска врска со Албанија ослабнала после Светската војна, вредноста на битолскиот извоз во 1912 година само во јужниот дел на Албанија изнесувала скоро 9 милиони златни динари (околу 100 милиони тогашни динари), додека увозот од истите места изнесувал 2 мил. златни динари.

¹⁴⁴ Миновски Михајло, Македонија и Србија, Скопје 2010, 281.

¹⁴⁵ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, 936, Цветковска Надежда, Македонското прашање во југословенскиот период, 138. ”За трговските односи со Албанија било констатирано дека се минимални. Тие скоро и не се одржувале. На стопанските односи со неа не им било посветено доволно внимание. Причините биле од политички карактер, а произлегувале од ”сегашниот договор” меѓу двете земји. Бидејќи Албанија имала различна структура од југословенската” може да биде во интерес за скоро сите артикли кои се произведуваат во нашите фабрики”

Договорот за трговија и пловидба, во Белград¹⁴⁶. Во март 1936 година требало да се продолжи со Албанија трговскиот дополнителен договор кој бил потпишан на 20 декември 1933 година¹⁴⁷. По неполни 3 години подоцна односно во 1939 година Италија ја окупираше Албанија и извршила анексија со што албанската држава била ликвидирана и сега всушност Македонија директно се граничела со Кралството на Италија. Како во поглед со Албанија така и во поглед со Бугарија, Кралството на Југославија имала можност со примена на соодветни трговски договори да ја подобри економската состојба на земјата. Но политичката ситуацијата на Кралството на Југославија со Бугарија била посебно лоша, тие поради крајот и епилогот на I Светска војна скоро и да се наоѓале меѓусебно во едно постојано и отворено непријателство. Тоа било најмногу и поради македонската револуционерна организација (ВМРО), која била стационирана во Бугарија каде од таму со помош на Бугарија делувала на територијата на Кралството со изведување на разни терористички акции. Поради сето ова дури во 1923 година за прв пат во Ниш се водени и први преговори помеѓу овие две земји и тоа најмногу за решавање на меѓусебните спорни прашања, во прв ред обезбедувањето на самата меѓусебна граница и нејзина засилена контрола. Во Ниш било барано од Бугарија решавање и преземање на контрола на бугарска територија посебно во оние делови кои се наоѓале до самата граница со Кралството на Југославија како областите Кустендил, Џумаја и Петриќ. На 17 март 1923 година било договорено помеѓу нив дека ќе се применеле сите тие побарани мерки кои биле предвидени од двете страни. По Нишката спогодба двете страни потпишале уште две конвенции и два протоколи за регулирање на прашања од меѓудржавните односи, и тоа во Софија, на 26 ноември 1923 година¹⁴⁸. Во 1929 година во Пирот била формирана посебна мешовита бугарско-југословенска комисија, со цел да се решат двовласничките имоти кој постоеле. Во 1930 година Кралството на Југославија ја потпишало спогодбата во Софија за ликвидирање на двовласничките имоти и за безбедност на границата со Бугарија. Целта на спогодбите кои биле потпишани била во тоа што со ликвидирањето на двовласничките имоти да не се зголеми миграцискиот процес, а сопствениците на тие парцели праведно да бидат извршени. Другиот дел од преговорите бил за обезбедување на земјите од влегување на вооружени чети, и во случај на некој инцидент да се формираат

¹⁴⁶ Исто. 282.

¹⁴⁷ Скопски гласник, број 403, 22.02.1936. „За побољшање наше спољне трговине“.

¹⁴⁸ Исто. 292.

мешовити комисии кои би имале широки овластувања за нивно делување¹⁴⁹. На 18 септември 1933 година во Белград се сретнале југословенскиот крал Александар и бугарскиот цар Борис. Таа средба имала поголемо значење за Бугарија отколку Кралството на Југославија, бидејќи царот Борис во тој период се обидува да ја извлече од изолација неговата држава. Во октомври истата година тие повторно се сретнале по овој пат во Бугарија, при што и во овие разговори тие повторно како главно прашање ја поставиле безбедносната состојба и последните случувања во Македонија¹⁵⁰. Овие среќавања помеѓу двата монарси продолжиле, така во декември 1933 година тие повторно се сретнале во Белград, каде што Бугарија била веќе подготвена да отстапи во некои делови и да ги подобри односите со Кралството на Југославија, со што ѝ било ветено од страна на бугарскиот цар Борис дека ќе ја расчисти и самата македонска организација ВМРО¹⁵¹. Поради потпишувањето на пактот за балкански одбранбен сојуз помеѓу Грција, Романија и Турција со Кралството на Југославија во 1934 година бил извршен и дополнителен притисок врз Бугарија. Така Бугарија најпрво морала и успеала да ги реши внатрешните прашања, а тоа го решила со државен удар кој бил изведен од страна на царот Борис III. Создадената нова влада заедно со царот успеале во истата година да ја забранат да функционира повеќе македонската организација ВМРО во Бугарија со што тие ги отвориле патиштата за понатамошна соработка со Кралството на Југославија. Така за прв пат во 1934 година во мај месец бил потпишан и првиот трговски договор помеѓу двете земји. Во 1935 година Кралството на Југославија и Бугарија потпишале Конвенција за одржување на граничниот премин, а во 1937 година и Договор за пријателство помеѓу двете земји. Потоа во 1938 година во Солун државите од Балканскиот пакт и Бугарија потпишале договор со кој потписниците се одрекувале од примена на сила во нивните меѓусебни односи. Тоа пријателство помеѓу Кралството на Југославија и Бугарија траело сè до март 1941 година кога Бугарија се приклучила кон Тројниот пакт. Доколку политичките односи на Кралството на Југославија со соседите и биле поблиски и решени во тој период посебно со државите Албанија и Бугарија, дотолку и економскиот живот и состојба би била подобра и во однос по Македонија, бидејќи би живееле сите поранешни

¹⁴⁹ Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929 godina*, 157.

¹⁵⁰ Жежов Никола, *Македонското прашање во Југословенско-Бугарските дипломатски односи (1918-1941)*, Скопје, 2008, 162. Поради сето тоа кралот Александар му предочил на бугарскиот цар дека едно цврсто сојузништво меѓу двете држави било невозможно без отстранување на главната пречка-ВМРО.

¹⁵¹ Исто.163.

трговски врски помеѓу овие земји. Од странскиот капитал кој работел во Кралството на Југославија, а кој во тоа време се ценел на 3 милијарди динари, стоел најдобро и најмногу францускиот капитал со 800 милиони, а веднаш по него англискиот со 700 милиони динари. Англискиот капитал бил ангажиран најмногу во рударската индустрија која ги преработувала најважните рударски наоѓалишта со рудни богатства. Поради сето ова и волуменот на надворешната трговија на Кралството на Југославија бил доста зголемен. Но Кралството било потребно да склучува што повеќе трговски договори и со оние земји во кои македонските трговци би можеле директно да доаѓаат до нови пазари и пласмани но сето тоа не се случувало, поради тоа македонскиот трговец бил зависен и ограничен во пласирањето на своите производни асортимани¹⁵². Во 1936 година доаѓа до промена во трговската надворешна политика, биле склучени повеќе трговски договори и тоа со: Шпанија¹⁵³, Грција, Холандија, Италија, Турција, Англија, Франција. Таа зголемена активност во надворешната трговска политика главно била поради промената која настанала во Кралството на Југославија бидејќи таа прифатила, како и поголемиот дел од другите европски земји, воведување контрола во увозот и негово диригирање со помош на примена на одредени платежни средства¹⁵⁴. Овој премин од релативен либерализам, кој владеел претходно во внатрешната политика на државата но и во нејзината надворешна трговска политика, постепено бил сменет и тој сè повеќе започнал да преминува во еден нов систем на контролиран и диригиран увоз од страна на државата, а овој премин бил направен најмногу со цел да се израмни трговскиот биланс на земјата со оние земји кои биле неклириншки и кои трговски договори покажувале големи пасивни салда.

¹⁵² Привредни летопис, „Неколку привредних проблема вардарске бановине“, 1936. 10. Посматрајќи го населението и уновчувањето на нивните производи, на нас ни дава изгледи дека населението на ниту една бановина не е во толкава мерка зависна од странство, во колкава мерка е со случајот на населението на вардарска бановина. Ако во странство не го продаде својот тутун и опиум, своите кокони и ситна стока, тој не бил во можност да ги набави и оние производи, кои му се неопходни за одржување на животот.

¹⁵³ Скопски гласник, број 403, 22.02.1936.1. „За побољшање наше спољне трговине“. Во прв ред ќе се водат трговски преговори со Шпанија во врска со примената на санкции против Италија. Овие преговори ќе ни обезбедат поголема сигурност и широки можности за извоз на дрвена граѓа во Шпанија.

¹⁵⁴ Скопски гласник, број 411, 18.04.1936..2. „И Југославија напушта политику слободне трговине“ Прашањето е што е целта за новите мерки. Прво, активните салда од клириншките сметки да се изгубат а второ, нашата надворешна трговија постепено да се преорентира кон оние држави, кои ќе можат со извозот на својата стока да увезуваат југословенски производи. Кај нас сепак не се помислува на примена на диригиран увоз во полна смисла.

Глава 3

Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија

Економската историја е наука која ги проучува економските збиднувања и состојби кај животот на одреден народ или воопшто економските случувања или процеси кои се случуваат во одреден период во една држава или пошироко во еден регион или во самиот свет. Предметот на проучување на економската историја е доста опфатен па така во нејзиното истражување влегуваат повеќе економски области во одреден временски период, самите околности под кои тие се јавиле, потоа развојот на сите економски параметри во една држава како што се на пример: развојот на производството, степенот на трговија, производните односи, начинот на живот на луѓето, инфраструктурата, изворите и акумулацијата на средства, влезот на капитал и неговата сопственост. Преку економската историја чиј предмет на истражување е токму оваа тема со наслов „Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија“ ќе се обидам да дадам одредени показатели од кои ќе дознаеме за специфичностите на економскиот развој кој се случувал на поединечни делови и подрачја во Македонија во овој дел од нејзиниот период. Така од оваа трета глава ќе дознаеме конкретно за економската политика на Кралството на Југославија која ја водело особено кон Македонија која тогаш е дел од Вардарска бановина. Дали се водело планска политика за економски развој колку се инвестирало и каква била политиката ќе видиме од конкретни примери земени и проучени од тогашната економија која ја имало¹⁵⁵. Ќе го проследиме на кратко историјатот на економскиот развој во Македонија пред самото формирање на Кралството на Југославија, развивањето на индустријата во новата држава и до кој степен на развој ќе дојде таа и

¹⁵⁵ Скопски гласник 10.12.1936.број444,4. Ако се повлекла паралела помеѓу Савската и Дравската бановина со Вардарската, веднаш ќе се забележело дека тие имале индустрии кои работеле веќе повеќе од 50-60 години, додека во Вардарската најголем дел од индустриските претпријатија биле формирани после Втората светска војна.

тоа сè до започнувањето на Втората светската војна. Економијата е битна за самото население, а потребна е и за државата, тие двете се зависни од неа па така преку самото нејзино движење можеме да дознаеме многу за историјата на таа држава. Кралството на Југославија по Првата светска војна по територија се наоѓало на 12 место, по број на жители на 10 место, но спрема природните услови за развој на економијата меѓу првите места во Европа и тоа се базирало најмногу на фактот што тоа изобилувало со рудни, аграрни и природни енергетски богатства. До почетокот на големата економска криза Кралството на СХС било едно од најважните извозници на жито за земјите од Западна Европа чии потреби за храна посебно пораснале по завршувањето на I Светска војна. Се јавила потребата кај земјоделците за земање на земјоделски кредити кои требале да ги искористат и вложат за подобрувањето и зголемувањето на самото производство. Но сето ова било стопирано и тоа најмногу по вина на Народната банка, кога ги стопирала и ставила рестрикција на кредитите во 1923 година со што земјоделците морале да ги бараат кредитите од приватните банки при тоа со доста високи камати. Поради сето ова наместо парите да ги искористеле за технички развој тие ги потрошиле за покривање на основните нивни потреби.¹⁵⁶ Развиеноста на Кралството на Југославија од 1918-1938 година била различна на секој дел од нејзината територија, така во областите кои биле под денешната територија на Словенија биле подигнати дури 18,4% индустриски-преработувачки капацитети а таа броела 8,2% од вкупниот број жители на Кралството на Југославија, а на териториите на Словенија, Хрватска и Војводина отпаѓал 65,1% од подигнатата индустрија со жители од 44,8%. Од друга страна во Босна, Македонија, Црна Гора и Косово отпаѓало 15,3% од новоформираните индустриски претпријатија со жители 31% од вкупниот број жители¹⁵⁷. Државната економска политика на Кралството на Југославија во почетокот на 20-те и 30-те години се карактеризирала сè повеќе со нејзино мешање во економските можности во земјата¹⁵⁸. Таа непосредно се мешала во социјално-економските односи, ги регулирала цените на пазарот, започнала да основа државни претпријатија, да влијае врз одредување и управувањето на рудниците итн. Ова се

¹⁵⁶ D. Gnjatović, V. Aleksić, Rescuing Agricultural and Banking Sector from collapse: Agricultural debt consolidation in Yugoslavia 1932-1936. Beograd, 2011, 286.

¹⁵⁷ Вуковић Слободан, Стварање националних економија и разбијање Југославије, Социолошки преглед, Београд, 2003.165.

¹⁵⁸ Записници са седнице министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, 174. Во својата економска програма Владата како приоритетно прашање го истакнувала унапредувањето на земјоделието, со тоа врзано било и интезирањето на надворешната трговија и стабилизирањето на динарот.

зајакнало особено по големата светска економска криза кога таа во свои раце го земала монополот врз размената на надворешната трговија со земјоделски производи, нивниот откуп, организацијата на јавни работи и нивното финансирање, и сето ова водело кон едно зајакнување и централизирање на државата. Иако големата светска економска криза со мало задоцнување ќе ја погоди Кралството на Југославија, сепак таа ќе доведе до пад на земјоделските производи и тешка положба на земјоделците во самата држава. Во годините од 1929-1934 цела средна и југоисточна Европа биле зафатени од невидена дотогаш економска криза, која всушност била само еден дел од вкупната светска економска криза. Почетокот на кризата бил најавен со падот на акциите и падот на берзата во Њујорк, од кој настанал вистински каранбол на сите гранки во економијата. Акциите паѓале и се продавале скоро без вредност и по многу ниски цени. На пазарот настанал вистински проблем за да се најдат и да се дојде до парични средства, всушност претстанале сите економски инвестиции. Сето тоа придонело светското индустриско производство од 1929 до 1932 година да падне за 67% и да се врати на нивото на кое било во 1912 година. Настанал вистински економски распад на системот со пад на цените на производите, пад на производството и паѓање на бројот на вработени. Сите држави започнале да го напуштаат либералниот капитализам и сè повеќе настапувала државата како заштитник во сферите на економијата. Така таа започнала државна интервенција со зголемување на царините, ограничување на увозот, премија за извозот, девизна контрола и протекција на домашните компании. Цената на земјоделски производи паѓала многу побрзо и повеќе во однос на индустриските производи. Започнала голема економска криза, бројот на невработени непрекинато се зголемувал, посебно тоа важело во земјоделието, но тоа било забележано и кај градското население, каде што се јавил сè поголем број невработеност. Се јавила маса на луѓе а најмногу на тие кои биле од село, кои сè повеќе го барале спасот во градовите, а со нивното населување во нив и зафаќање на работни места тие само ја спуштале дневницата, а на ударот од сето ова биле и самите фабрики кои од светската криза и економските причини сè повеќе започнале да отпуштаат луѓе и да се затвораат. Куповната моќ се намалила најмногу кај оној дел од населението кое се наоѓало на скалата со најниски примања, па така по пописот од 1931 година тоа население достигнало бројка веќе од 476.079 луѓе во сите градови на Кралството на Југославија.¹⁵⁹ После ударот на

¹⁵⁹ Petranović Branko, Istorija Jugoslavije 1918-1988, Beograd, 1988. 313.

светската економска криза било забележано постојано зголемување на вкупната невработеност во сите гранки на економијата. Така на Бирото за вработување во Кралството на Југославија во 1937 година барале работа 120.000 квалификувани и 290.000 неквалификувани работници или вкупно 491.000 луѓе. Тоа значело дека побарувачката за нови работни места, дури и кога веќе кризата била во фаза на одминување и веќе започнала стабилизација на југословенската економија, таа сè уште побрзо растела од вкупната понуда на работни места¹⁶⁰. Иако во 1937 година бил забележан најголем извоз на Кралството на Југославија и започнал да настапува и еден нов позитивен економски период. Нето-инвестициите помеѓу двете светски војни се движеле околу 5% од националниот доход, додека во развиените земји тој изнесувал 10%. Ова се должело пред сè на економската политика која се водела, а најмногу затоа што индустријата не успеала делумно да го апсорбира вишокот на работна сила кој се јавил во државата иако во неа имало учество од странски инвестиции во 1938 година дури од 49,5%¹⁶¹. Земјоделските производи заедно со рудните богатства биле главни извозни продукти на Македонија. Целата економија во Македонија за време на Кралството на Југославија може да се каже дека на почетокот се наоѓала во една лоша состојба, а тоа се должело пред сè на политичките услови, социјалните можности, лошите трговски врски, начинот на обработка на земјата, слабата заинтересираност на државата за решавање на економската состојба во овој дел и сето тоа одело надополнето со малите странски и домашни инвестиции во сите нејзини гранки на економијата. Сепак тука мора да се истакне фактот што Македонија сè до балканските војни се наоѓала под турско владеење, па така во тој временски период таа постојано се наоѓала во една тешка политичка, лоша економска и заостаната феудална состојба, за разлика од сите останатите делови на Кралството кои веќе биле слободни држави како на пример Србија и Црна Гора или пак биле територии кои се наоѓале под австро-унгарска власт каде владееле модерните капиталистичките закони. Покрај тоа што Македонија не била политички признаена таа не била ниту самостојна политичка единка во новата држава, оваа политичка состојба се одразувала и на економски план, па така таа се наоѓала на една од најслабите места во Кралството на Југославија. Треба да се истакне дека во Кралството на Југославија владеел

¹⁶⁰ Чалиќ Мари-Жанин, Социјална историја Србије 1815-1941, Београд, 2004. 350.

¹⁶¹ Исто. 169.

капиталистичкиот начин на функционирање односно имало слободна побарувачка на пазарот но и слободно производство, тие не биле ограничени во ниту еден поглед. Сепак за главни носачи на тој систем важеле и странските капиталистички претпријатија кои биле отворени во Кралството на Југославија, а под нивна контрола се наоѓале поголемиот број индустриски и акционерски друштва. Главнината на југословенската буржоазија ја сочинувале односно 84% била во рацете на крупните сопственици на средства за производство, а останатите 16% припаѓале и се наоѓале во редот на високи јавни функционери или припадници на слободните дејности¹⁶². Најмногубројни биле средните слоеви со дури 9 милиони население кои вкупно изнесувале 59% од вкупното население на Кралството на Југославија. Од нив во средните слоеви со вкупно 80% учество влегувало земјоделското население или во бројност со околу 3 до 3,8 милиони жители. Како еден од главните економски параметри во една претежно земјоделска земја како што била Кралството на Југославија а посебно тоа важело за Македонија која била и најмногу зависна од земјоделието, па поради тоа земјоделската економија била главна гранка во животот на обичниот Македонец. Интересно е мислењето кое го имал искажано Милан Чемерегиќ инаку сведок на тоа време, и тоа како началник на трговското одделение на Банската управа во Скопје каде што тој тогаш директно истакнал дека неоспорно било тоа дека во економијата на Повардаријето директна улога имала самата држава заедно со политиката која ја водела¹⁶³. “Дали тоа било правено свесно или несвесно од нејзина страна, како и да го правела тоа, државата целосно ја водела економската политика со што ја носела економијата на Повардарјето во сè поголемо сукцесивно слабеење. Секој ден како резултат на некои економски мерки кои биле преземани се ределе и отворале и нови економски прашања. Всушност со неносењето на соодветни мерки на време за нивно брзо решавање, тие проблеми само се зголемувале.”¹⁶⁴ Од овде јасно се гледа дека државата имала една погубна политика спрема Македонија не само во политичкиот дел туку и во

¹⁶² Vinski Ivo, Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938, Ekonomski institut Zagreb, 1970.63.

¹⁶³ Милан Чемериќиќ роден во Призрен 1877 година, образование завршил во Галата сарај во Истанбул, и Високата школа во Белград. Познавањето на рускиот, турскиот и францускиот јазик му овозможило да работи, биде уредник и соработува во повеќе весници како Цариградски гласник, Вардар, Јужни преглед, Јужна Србија. Покрај тоа во 1921 година станал директор на банката Вардар во Скопје, во 1932 година станува началник на трговското одделение на Кралската банска управа на Вардарска Бановина, припадник на демократската партија.

¹⁶⁴ Луч, месечно списание, година II бр. 1-2, 1938. 28.

нејзината економска политика. Економскиот дел за Македонија останал нерешен и се до 1939 година а тоа можеме да го дознаеме од говорот на Илија Чулев во парламентот инаку пратеник на Земјоделската партија за Кавадаречката област.¹⁶⁵ Која била причината за ваквото пасивно делување на државата или нејзиното несоодветно делување може само да видиме понатаму преку некои примери¹⁶⁶. Какво било нејзиното однесување кон сите економски гранки, дали таа кон сите делови на Кралството се однесувала подеднакво или правела одредена разлика, по што ќе можеме и да ја констатираме и нејзината економска политика која ја водела таа кон оваа територија. Но сепак државата мора да кажеме дека имала и некои позитивни проекти кои и успешно ги реализирала, посебно може да се истакне примерот на градот Скопје, во кој државата постојано вложувала и успеала да го направи вистински економски центар на целата Вардарска бановина. Во темата ќе ја опфатам вкупната економска слика и состојба во Македонија со сите нејзини основни и приклучни економски гранки па така ќе можеме да дознаеме и каква била нејзината вистинска состојба, но и каков бил и самиот однос на државата кон неа, но ќе ја дознаеме и економската политика која ја водела таа. Поради тоа се одлучив главата да ја започнам токму со главната гранка во македонската економија а тоа претставувало отсекогаш секако земјоделието, па затоа и за прва точка во овој труд ја поставив земјоделската политика во државата.

¹⁶⁵ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, XII redovni sastanak-10 marta 1939, god. VIII, knj. I, Beograd, 1939, 672. "Дефинитивно правилно ликвидирање на аграрната реформа, решавање на прашањето на свиларството, тутунот, на опиумот, на оризот, на маслодајните растенија, селекција на сточарството..." за подетално види кај Цветковска Надежда, Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, 142.

¹⁶⁶ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Vanredan saziv za 1935. Пкнига. od V do VIII, redovni sastanak od 19 juli do 22 juli 1935, knj. 2, Beograd, 1935, Петар Косовиќ: Постоел кредит од милјарда динари кој бил разграбен. Најбогатите делови го добиле лавовскиот дел. Македонија добила само 10 милиони динари. А само еден добар кредит од не многу милиони би можел да го задоволи тој крај, и да ги вработи сиромашните луѓе кои немаат од што да живеат. 64.

3.1. Земјоделска политика

Прв елемент и предуслов за развој на земјоделието е земјата. Па така од вкупната земјишна површина Кралството на Југославија имала 30% ораница (7,6 милиони хектари); ливади и пасишта (огромен број степски) 23% или (6 милиони хектари); лозници и овоштарници околу 600.000 хектари (помалку од 3%); 31% под шуми, останатото (околу 13%) било апсолутно непродуктивно¹⁶⁷. Некоја планирана земјоделска политика во Кралството на Југославија во целост може да се каже дека и не постоела, иако официјално биле преземани некои мерки и потфати за воведување на некои реформи во земјоделството сепак тие обично не давале никакви позитивни резултати или самите програми останувале нереализирани. Всушност Кралството на Југославија била земјоделска држава со големо земјоделско население и немало ниту идеја ниту желба да се подобри или развие земјоделството кај неа. Дека Кралството на Југославија била навистина земјоделска држава го покажува и нејзината релативно мала просечна густина на жители која изнесувала за 1930 година 54,2 луѓе на 1 км¹⁶⁸. Отсуството на голема индустрија и на густо населени индустриски центри најјасно го покажувало тоа што најгусто населена била Војводина со 75,1 луѓе на 1 км, а самата таа претставувала аграрна покраина¹⁶⁹. Исклучок во бројот на жители кои се занимавале со земјоделе правеле само поголемите градови во Македонија, бидејќи тој број бил помал отколку тој во селата и малите места и изнесувал околу една четвртина од сите жители кои се занимавале со таа работа, а тоа најубаво се гледа од следнава табела¹⁷⁰:

¹⁶⁷ Скопски гласник, Скопје, број 499. Мерки за унапредување на земјоделството во Јужна Србија. 25.12.1937.2.

¹⁶⁸ Исто. Кралството на Југославија била со 247.542 километри површина, со 15.173.608 жители, 61 жител на 1 квадратен километар, изразено ридска земја 4/5 од нејзината површина била преку 200 метри надморска висина, со планини до 2864 метри. Во неа живееле жители кои 80% од нив се занимавале со земјоделство.

¹⁶⁹ Зборник Југославије, стр. 87.

¹⁷⁰ Споменица двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937.805.

Табела 7

Име на местото	Земјоделство %	Инд. и занает. %	Банки %	Трговија %	Јавна служба %	Наемници и дневничари %	Рента и пензионери %	Др. занимања %	Вк. број%
Скопје	15,0	29,4	1,0	11,8	11,3	4,3	5,3	9,8	68.334
Битола	14,2	36,2	0,7	15	9,8	2,6	6,6	8,0	33.024
Куманово	31,1	33,0	0,5	9,7	7,5	7,4	2,7	2,2	16.984
Тетов	24,5	32,0	0,6	9,3	8,8	15,7	4,5	1,0	16.3

Од поделбата на населението на градско и селско како и од поделбата по занимање се гледало дека 75 % од населението живее од производство на сировини, од кои 70,43 % сировини од земјоделие и 3,31 % од шумарство, додека во исто време од индустрија и занаетчиство живееле само 9,82 %. Во Германија за тој период поточно за 1925 година од земјоделие живееле 30,5 %, а во Италија 55,5 %¹⁷¹. Ситната сопственичка структура на селските имоти, агротехничката заостанатост, ниската продуктивност на работа, неповолните атмосферски влијанија и недостатокот од поволен кредит биле дел од факторите кои придонесувале за слаба земјоделска продуктивност и слаба финансиска подлога на земјоделецот. Многу големо неповолно дејство врз развој на земјоделците имале посредните фискални товари од државата во кои како најважни спаѓале царината, државниот монопол и трошоците. Голем проблем за земјоделците претставувал диспаритетот помеѓу цените на земјоделските и индустриските производи кој во економската наука бил познат како ‘маказа цени’ и тој бил најголем виновник за намалување на куповната моќ на земјоделецот¹⁷². Всушност падот што се јавувал кај земјоделските производи во време на кризата во Кралството до толку и не би било страшно по земјоделецот доколку со истата пропорција би паѓале и цените на индустриските производи кои му биле потребни на земјоделецот. Посебно овој проблем ќе биде изразен за време на големата светска економска криза¹⁷³. Ова опаѓање се

¹⁷¹ Исто, 88.

¹⁷² Vućo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd, 1968, 94

¹⁷³ Скопски гласник, Скопје, број 499. “Дошла и последната светска криза, цените на земјоделските производи паднале скоро за 50%, извозот бил отежнат и паднал исто така за скоро 50 % од вредност”.

почувствувало особено во 1929, 1930 и 1931 година во Македонија. Така на пример цената на пченката паднала од 1929 до 1934 година за 50% надолу додека цената на пченицата за истиот тој период паднала за 55%¹⁷⁴. Паѓањето на цената на земјоделските продукти придонело до економско слабеење кај сите оние што се занимавале со земјоделие. Бидејќи Македонија била претежно земјоделска земја таа имала тешки последици од светската економска криза. Ситното селско население во Кралството на Југославија паднало во долгови, се сметало дека во 1932 година тие изнесувале 800.000 селски семејства задолжени со преку 7 милијарди динари. Општиот национален приход паднал од 1926 до 1933 од 696 милијарди динари на 33 милијарди. Приходот по глава на жител паднал уште повеќе (поради зголемувањето на населението) од 3.796 динари на 1.346 динари или во проценти за 64.55%¹⁷⁵. Од една страна се нашле осиромашените земјоделци, а од друга страна сè поголеми загуби започнале да претрпуваат и трговците со земјоделски производи. За илустрација колку паднале земјоделските цени и колкава била загубата може да видиме од следното: во 1929 година опиумот се продавал по 1.200 динари по килограм, а во 1930 и 1931 година по 200 и 400 динари¹⁷⁶. Фискалното оптоварување исто било голем товар за земјоделецот, сè до 1930 година плаќањето на земјишната такса ѝ носела на државната благајна голем приход. И царинската политика на Југославија со извозните царини на земјоделските производи и со својата силна заштита на домашната индустрија помеѓу двете светски војни, била водена главно на штета на земјоделецот. Тоа се правдало од страна на државата со теоријата за големата заработувачка која ја имале извозниците, а вистината била во големата државна администрација која ја имало бидејќи нивниот број до 1936 година достигнал бројка од 180.000 луѓе. Во југословенскиот извоз со најголем дел учествувало земјоделијето со што таа била главен извор на извозните царински приходи. Тоа особено може да се истакне ако се знаело дека земјоделството учествувало во вкупниот национален доход помеѓу двете светски војни во просек со 46%. А населението кое живеело од земјоделство, шумарство и рибарство според пописот од населението од 31 март 1931 година изнесувало 76,3% во цело Кралство на Југославија.¹⁷⁷ Со ова одел и податокот кој укажувал дека фискалниот товар најмногу паѓал врз

¹⁷⁴ D. Gnjatović, V. Aleksić, Rescuing Agricultural and Banking Sector from collapse: Agricultural debt consolidation in Yugoslavia 1932-1936, 287.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Мировски Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, Скопје, 1988. 211.

¹⁷⁷ Вуковић Слободан, Стварање националних економија и разбијање Југославије. 168.

земјоделците со 48%, па потоа следувале занаетчиите со 36% и на крај индустријата со 22,5%. Во исто време уделот во потрошувачката во Кралството на Југославија се движела со 41% кај земјоделците, 36% за вработените во индустријата и 23% кај занаетчиите. Од овде се гледа како се одвивало префрлувањето на доходот од земјоделието во индустријата. Официјално главните програми за унапредувањето на земјоделството ќе се решаваат и ќе бидат реализирани преку соодветното Министерство на земјоделие. Колонизацијата, формирањето на Аграрната банка, формирањето на државни монополи за откуп на производи, селските задруги се дел од сето тоа што ќе биде направено од страна на државата, а ќе бидат директно наменети за земјоделието. Најзначајна работа во Македонија било земјоделството, бидејќи со него се занимавале 87 проценти од вкупниот број население. Земјоделството било примарна гранка за македонското население уште од порано, поволната клима посебно во делот од земјата кој се наоѓал под медитеранска клима била една од дополнителните причини за нејзиниот успех. Но сепак нерационалната обработка на земјата на територијата од Македонија продолжувала. Македонија имала 30 пати повеќе дрвени рала од Подуновската област или за 50% помалку железен плуг¹⁷⁸. Единствено пред Црна Гора и Далмација, се наоѓала Македонија во однос на стока за влечење, земјоделски алатки и помагала¹⁷⁹. Единствен напредок било забележано во тоа што била извршена трансформација на земјиштето, па така од зависни земјоделци чифчии за време на турско ќе преминат во слободни земјоделци за време на Кралството на СХС. Но сепак голем проблем во земјоделството ќе биде непланскиот развој, така на пример прв попис на земјоделско земјиште ќе биде направен во 31 март 1931 година а резултатите ќе бидат објавени дури 1936 година¹⁸⁰. Овој попис на земјоделски економии во Кралството на Југославија опфатил само 42% од површината на земјата, било утврдено дека најголем број сопственици биле со од 2 до 5 хектари земјиште и под 2 хектари земјиште заедно овие две категории сочинувале дури 67% од вкупниот број сопственици на земјоделски парцели. Према статистичките податоци за 1921 година бројот на жители изнесувал 1.386.091, или 251.370 илјади домаќинства, а до 1936 година бројот на жители на Вардарска бановина се зголемил и изнесувал 1.765.999, а нејзината

¹⁷⁸ Исто. 35.

¹⁷⁹ Iščić Momčilo, Seljaštvo u Srbiji 1918-1925, 196. Во цела Јужна Србија во 1928 година постоеле само 88 косачки, а во однос со Хрватска која имала со 2.240, и само 121 валјак во однос на Хрватска 23.050 и 190 вршалици итн.

¹⁸⁰ Mirković Mijo, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958. 351.

територија изнесувала 3.667.196 хектари¹⁸¹. Овие податоци мора да се истакнат бидејќи како еден од главните економски параметри во животот на секоја држава покрај природните услови секако е и бројот на жители. Според ова на еден жител доаѓале два хектари земја. Од вкупниот број земја, во Кралството на Југославија 2.684.774 хектари биле во јавна сопственост (села, општини, цркви, вакуфи, држава), а остаток од 982.451 хектари биле во приватна сопственост. Односот во проценти доаѓал 73,20% јавна спрема 26,80% приватна земја. Јавната земја главно се состоела од шуми, пасишта и мал дел ораници. Бројот на имоти до 5 хектари земја бил најголем или 149.418 имоти или во проценти на прво место со 70,8 %, но по површина тоа биле само 34,3% со земјоделска површина која изнесувала 337.611 хектари. Имоти пак помеѓу 5 до 20 хектари биле 58.912 на број или 27,8% и со површина од 510.927 хектари или 52% со што биле на прво место од вкупната површина на приватно земјиште¹⁸². Но големи земјоделски површини во Вардарска бановина имало всушност многу малку, вкупно земја која била со преку 20 хектари површина имале само 3152 домаќинства или 1.4%, со вкупна површина од 133.914 хектари и со 13,7% од нејзината вкупна површина. Најситните имоти се наоѓале на територијата на градот Охрид додека најголемите имоти со преку 100 хектари се наоѓале во Тиквешкиот округ¹⁸³. Интересен е и примерот на фирмата Бата која го имала купено најголемиот имот во Струмичко во 1936 година кој изнесувал 6.000 хектари земјиште и претставувал пример дека капитализмот навлегувал и во земјоделието¹⁸⁴. Но поголем дел од оваа земја не се наоѓал под ораница туку под шуми и пасишта. Малата површина на земјиште бил голем проблем на земјоделците бидејќи самата мала површина не носела никаков приход, производството на житарици можело да биде само за нивни лични потреби, а тие ретко се одлучувале да преминат на нови култури или пак да користат нови средства. Со два милиони мали земјоделски производители и тоа претежно на мали, изолирани поседи и оставени сами на себе не се можело да се води планска земјоделска политика. Поради ова имало многу малку големи имоти кои би можеле со поголеми финансиски средства да организираат земјоделско производство кое би било реализирано со модерни средства. Во бановините каде веќе настанала трансформацијата

¹⁸¹ Зборник Југославије, њених бановина, градова, срезова и општина, 1931, Београд.63.

¹⁸² Пољопривреда нашег југа, година 1, јули 1938, број 3.11. Поседнички односи у пољопривреди Вардарске бановине.

¹⁸³ Isić Momčilo, Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1999. 177.

¹⁸⁴ Луч, месечно списание, година I, број 6-7, 15.12.1937, Скопје, 23.

од феудално во капиталистичко земјоделство, таму веќе се достигнал одреден степен на развој на земјоделството како примерот со Савската или Дунавската бановина, но таму било забележано и поголемо кредитно задолжување кај селаните, додека пак Вардарската бановина односно на територијата на Македонија била сè уште со најмал степен на задолженост кај земјоделците, а посебно тоа важело за 30-те години на 20 век. Македонскиот селанец бил најмалку задолжен а учествувал со 6,3% од целото производство на Кралство на Југославија, додека пак словенските земјоделци биле најзадолжени со вкупно 18,6% од целокупниот селски долг кој бил во Кралството на Југославија а нивното производство изнесувало само 7,3%¹⁸⁵. Во почетокот на 30-те години околу 28% од југословенските селски домаќинства влегле во минус со куќниот буџет. Нивниот долг во 1932 година достигнал рекордна сума од 6,9 милјарди динари, така само каматите на годишно ниво изнесувале 1 милјарда динари¹⁸⁶. Националниот доход за таа година изнесувал 17,4 милјарди динари, а просечно на секој должник му испаѓало да должи по 9.841 динари. Најголем економски товар претрпиле најмалите земјопоседници, со што не само што запрела модернизацијата на земјоделието толку и целиот негов пазар станал парализиран. Во Македонија за 1931 година под обработлива земја имало 783.310 ха, ливади 115.511 ха, пасишта 694.339 ха, лозја 8.672 ха, бавчи 8.408 ха и бари 36.544 ха. На обработливото земјиште најмногу се сееле житни, индустриски растенија и овоштарство. Од вкупната површина на обработлива земја спрема статистиката на Министерството за земјоделење во 1935 година во Вардарска бановина имало 1.994.373 ха или 54,3 % од вкупната површина¹⁸⁷. Од тоа во ораници биле 904.567 ха., или 45%, градини 7.352 ха. или 0,4%, ливади 111.402 ха. или 5,6%, пасишта 924.218 ха. или 46,3%, лозници 12.205 ха. или 0,6%, овоштарници 5.416 ха. или 0,3%. Во Македонија имало производство на житни култури, индустриски растенија, овоштарство и лозарство. Но спрема засеаната површина и вредноста на приносот на прво место во земјоделството доаѓале житариците. Така на ораници под жито имало 707.240. ха. или 78,2%, под индустриски растенија 20.721 ха. или 2,3%, под различен зеленчук 33.732 ха. или 3,7%, под сточни растенија 11.718 ха. или 1,3%, необработени 131.156 ха. или

¹⁸⁵ Vućo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, 201.

¹⁸⁶ Чалиќ Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд, 2004.334.

¹⁸⁷ Јужна Србија, Београд, 1937. 127.

14,5%.¹⁸⁸ Од житните култури најмногу се сеела пченицата, и тоа во Овче Поле, Пелагонија и Скопско-Кумановската област. Од житариците засадено под пченка имало за 1935 година 166.039 ха., под пченица 244.888 ха., под јачмен 110.474 ха., под просо 729 ха., под овес 55.087 ха., под ориз 3.080 ха. Пченицата до 1929 година била претежно со слаб квалитет, дури во 1929 година започнува да се користи нов тип пченица, каде веќе во 1932 година успеало да се добие добра пченица. Бидејќи до 1930 година пченицата била лоша и претежно таа била мешана со јачмен, Грција вовела анализа на пченицата за увоз од Кралството на Југославија но од 1931 година таа била укината а ова било важно бидејќи претежно извозот на земјоделски продукти од Македонија гравитирал и се движел природно кон Солун. На второ место доаѓало производството на пченка иако таа не успевала многу бидејќи имала потреба од голема количина на воден талог во самото земјиште. Во просек по 150.000 хектари годишно се саделе со пченка, а најмногу успеало на териториите на Полог и Пелагонија. Јачменот бил на трето место по производство но на прво по користење, најмногу благодарение на тоа што бил наевтин за прехрана, а сламата била користена за прехрана на стоката. Бројките на засадени површини за 1930 година биле слични како и за 1935 година и имало засеано јачмен на 122.274 ха површина, а тој најмногу успеал во струмичкиот крај. Се произведувало и 'рж и овес, но тие биле претежно користени за свои лични потреби помеѓу земјоделците. Иако по бројот на засеаност по хектари бил мал сепак оризот бил доста важен прехранбен производ. Неговото производство било стационирано на територијата на Кочани и Струмица најмногу поради условите кои тој ги барал за негово производство. Во 1930 година имало засеано 1.687 ха со ориз, неговата цена била добра бидејќи тој претежно се увезувал во Кралството на Југославија, а количината која се произведувала во Македонија се трошела целата за потребите на луѓето во земјата. Спрема податоците за 1935 година било произведено 3.600.000 тони ориз, кој бил зголемен во однос на 1934 година за еден тон, а во овој принос околу 2.500.000 е од околината на Кочани додека остатокот од 1 тон бил од Струмичко. Поради добриот квалитет кој го имал неговата цена се движела помеѓу 3- 5 динари за килограм¹⁸⁹. Така по некој период бил отворен и млин за ориз во Кочани во вид на задруга со што се зголемил и квалитетот на оризот. Најголем проблем кај

¹⁸⁸ Исто.

¹⁸⁹ Привредни летопис, „Неколико привредних проблема Вардарске бановине“, Београд. 1936.9.

одгледувањето на оваа култура посебно по луѓето претставувала појавата на маларија предизвикана од комарците кои живееле во оризовите полиња, поради ова имало мислење и да не се зголемува понатаму производството на ориз. Оризот бил најважен производ во Кочани, тој веќе во 1937 година се одгледувал на површина од 2000 хектари. Сепак голем проблем претставувал и големиот увоз кој се правел од Италија и чинењето на неговиот транспорт¹⁹⁰. По прашањето за интензивирање на производството на ориз во Македонија се јавиле две спротивставени мислења, првото било за што повеќе и поголемо производство бидејќи македонскиот ориз имал голем квалитет, но второто било да не се форсира производството дури и да се сопне поради здравјето¹⁹¹. Да се подобри оваа култура било потребно подобро наводнување, да се внимава на болестите и на збогатувањето на семињата. За да се зголеми целокупното производство на житни растенија се мислело дека е потребно најпрво да се утврдат цените за откуп, со што житата би биле постојано рентабилни, да се забрани увоз додека домашната берба не се потроши, подобрување на семињата, ѓубривата и подобри тарифи за транспорт¹⁹². Освен овие житни растенија се произведувале и други како просо, хмељ и др., но нивното производство било незначително. Просечниот принос на хектар изнесувал: кај пченицата 930 кг, кај пченицата 700 кг, кај јачменот 770 кг, кај овесот 490 кг, кај оризот 1.420 кг. Од овие податоци се гледа дека родот на житарки по хектар бил мал. Тоа се должело најмногу од начинот на обработка, семињата и ѓубрењето¹⁹³. Сепак од одредени статистички податоци било забележано растење на површините кои биле засадени под житарки посебно ако ги земеме податоците од 1921 година кога таа површина изнесувала 45,36% од вкупната земја на која се садело па сè до 1935 година кога таа достигнала 78,18% на земја која била засадена под житарици¹⁹⁴. Од една статија во весникот „Скопски гласник“ од 1936 година е дадена цената на пченицата која се движела на пазарот во тој момент, а која според ПРИЗАД требало да изнесува 115 динари за 100 кг, но извозниците

¹⁹⁰ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, kn. II, Beograd, 1937, 936. Според статистичките податоци секоја година од Италија се вршел увоз од 60-80 вагони со ориз. Италијанскиот ориз од граница до Белград бил за 1000 динари поефтин одколку од Кочани до Белград.

¹⁹¹ Скопски гласник, број 399, 1935.2.

¹⁹² Исто. 10.

¹⁹³ Скопски гласник, Скопје, број 499. Тие кои го прателе начинот на обработка на земјата на југ отворено признавале дека обработката била сè уште примитивна, дека на ѓубрењето на земјата не му се придава внимание, пченицата не се плевви и жнеењето сè уште се врши со коњи.

¹⁹⁴ Исто.

и претставниците на стопанските комори не се сложувале и барале таа да изнесува 120 динари за извоз, плус 5 динари кои би биле за покривање на трошоци и заработка на самите трговци. Проблемот со извозот е спомнат и овде па така за таа година се планирало да има производство од 40 илјади вагони пченица, а извозот на пченицата тие го барале на западниот пазар, каде што веќе претходните 4 години немале направено извоз и каде признавале дека е доста тешко да се извезува со исклучок за Англија, но и таму барале пченицата да има конкретен квалитет¹⁹⁵. Па спрема тоа им останувала само Германија која можела да прими до 10.000 вагони годишно. Со Чехословачка имало потпишано договор според кој таа можела да прими пченица но по преференцијална царина. Така од прилика изгледале условите за извоз на пченицата од земјата¹⁹⁶. Индустриските растенија имале голема и посебна важност во Македонија и ги поминувале во извоз сите останати земјоделски производи. Во некои краишта тие доаѓале и пред житните растенија, една од главните причини за тоа била во погодноста на самата клима. Поради тоа што индустриските растенија имале голема важност за економијата во Македонија нив ќе ги обработам малку поопширно. Така на целата територија на Македонија во рамките на Кралството на Југославија најмногу се произведувале индустриските растенија: тутун, афион и памук. Од 20.721 ха под индустриски растенија биле: тутунот со 6.469 ха, под маак 8.035 ха, под репка 464 ха, под сезам 901 ха, под анасом 206 ха, под лен 102 ха, под коноп 3.071 ха и под памук 1.439 ха. Културата на индустриските растенија била постојано во пораст особено на конопот, памукот и репката. Така во годините со среден принос можеле да донесат односно произведат тутун од 10.000.000 килограми. Тутунот бил првокласен производ и не отстапувал ниту од светски познатиот тутун од Кавала и Смирна. Покрај тутунот, афионот доаѓал како втор производ со средно производство од околу 250.000 килограми годишно. На последно место од индустриските растенија доаѓале сусомот до 600.000 килограми, анасонот до 100.000 килограми и наутот до 300.000 килограми¹⁹⁷. Првиот се употребувал за изработка на масло, другиот како додаток во алкохолните пијалоци а третиот како додаток во кафето. Покрај овие индустриски

¹⁹⁵ Службен лист, број 25, 20.09.1930..5. "Познато е дека извозот на жито постојано паѓа, од што и цените на нашето жито се сè пониски, со што настанува економско слабеење на земјоделецот. Една од главните причини што индустриските земји го зголемиле производството и не вршат увоз а второ во САД настанала хиперпродукција на жито, кое на сите пазари ги победува останатите жита и по цена и по квалитет."

¹⁹⁶ Скопски гласник, број 422, 1936.2.

¹⁹⁷ Алманах, Вардарска Бановина, 1931. 32.

растенија на територијата на Македонија успеваале и сите видови зеленчук и мешункасти растенија. Гравот бил најзастапен во Гостивар и Тетово со годишно производство до 600 вагони. Најмногу се употребувал за домашниот пазар но и за извоз во Грција и Франција. Од зеленчукот најмногу се произведувал празот со 100 вагони годишно производство од кои дури една третина се пласирал за грчкиот пазар¹⁹⁸. Под зеленчуци се наоѓале: зелка на 1.720 ха, компи, 10.443 ха, лук и кромид на 1.948 ха, пипер 1.692 ха, грав 3.906 ха, домат 803 ха, дињи и лубеници на 9.147 ха¹⁹⁹. Овоштарството во Вардарска бановина исто така било добро застапено. Јаболките доаѓале на прво место посебно тие од Тетово, но не заостанувале ниту другите овошја како: крушките, праските, дуњите, вишните и орасите. Сточни растенија имало насадено на мала површина. Така луцерка била насадена на 4.343 ха, детелина на 418 ха, жито мешункасто 3.231 ха, сточна репка 722 ха, а ливади имало 111.402 ха, со просечен род од 1.200 кг²⁰⁰. Во Македонија како и во сите останати бановини во Кралството на Југославија најбрзо било подигнато земјоделското производство. Најмногу поради тоа што индустријата сметала на суровините кои ѝ биле достапни и се произведувале на нејзината територија. Но исто така во ниту една друга бановина во Кралството на Југославија земјоделската економија не била така тесно поврзана со таа на градската економија. Тоа не доаѓало од степенот на развој на овие гранки колку од природата на производите кои ги произведувале. Додека останатите земјоделци на државата произведувале производи кои непосредно можело да се продадат, земјоделците во Македонија произведувале производи кои морале да пројдат неколку раце на преработка од страна на градското или надворешното производство. Тоа доаѓало како последица на тоа што произведувале претежно индустриски растенија, кои дел од нив не се преработувале во земјата па од тука и се јавувал и делот на големата зависност од странство. Ако не ги продале во странство својот тутун, опиум, свилени буби или памук, македонските земјоделци не би можеле да си го наплатат својот труд и производ.

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ Јужна Србија. 128.

²⁰⁰ Исто.

3.1.1. Тутун

По бројот на засадени хектари на земјоделско земјиште како земјоделска култура скоро секогаш во Македонија на прво место се наоѓала земјоделската култура на тутунот. Тутунот бил една од главните култури во Македонија, тој претставувал она што претставувало на пример житото за Војводина, но сепак било забележано од година во година намалување во неговата сеидба. Тутунот во Македонија по квалитет бил на прво место и тоа траело и не било изменето уште од времето на турското владеење. Сè до балканските војни се извезувале големи количини на тутун преку пристаништето во Солун. Но за време на Кралството на Југославија состојбата малку се изменила, и тоа најмногу во ограничувањето на неговото производство, неговиот извоз и на крај самиот монопол и неговиот откуп. Слабата откупна цена се јавила како главна причина за намалување на производството на тутун кај земјоделците.²⁰¹ Прашањето околу тутунот било доста крупно земјоделско и социјално прашање и за самата држава. Бидејќи како главен откупувач се јавувала државата, државниот монопол за откуп на тутунот бил наведен и во весникот „Луч“ каде како главен виновник за таа состојба во која се наоѓал тутунот и како неспособна за трговијата со него се сметала политиката на самата држава. Односно со губење на извозот биле загубени пазарите кои порано ги имал македонскиот тутун, а неговото производство било автоматски намалено. Колкава била економската штета од неправилното работење со тутунот тогашните стручњаци утврдиле дека Јужна Србија можела да даде во тоа време 30 милиони тутун годишно со што би можело да се донесе приход од 1 милијарда динари кон државата.²⁰² Односно приходот на монополот од тутун во 30-те години изнесувал околу 1 милјарда и 800 милиони и 1 милјарда и 300 милиони динари.²⁰³ Лошата политика која ја водела државната монополска управа не дозволувала ниту успевала да поттикне кај земјоделците да се произведе ниту четвртина

²⁰¹ Скопски гласник, број 327, 8 септември 1934. Резолуција овогодишњег пленума Трг. Коморе. Дека поради денешната политика на Монополската управа цел крај јужно и источно од Скопје останал оваа година незасаден со тутун, кој за овој крај бил главен извор на приход.

²⁰² Луч, месечно списание, година 2, број III, 30.03.1937. 91.

²⁰³ Привредни летопис.... Београд. 1936. 2.

од таа количина на тутун. Таа давала непроверено семе а големи количини од тутунот биле прогласувани при откупот за градобитни или влажни така на пример во 1936 година 11% од откупениот тутун бил прогласен за лош. Од друга страна при откупот на македонскиот тутун се кратело од страна на комисијата на монополската управа на тој начин што на пример: во 1939 година ако секој килограм на тутун содржел 100 струкови со 2.140 листови, просекот во Кралството на Југославија бил 74 струка а 1.490 листови просечно, а цената на тутунот на македонскиот пазар изнесувала 16,73 динари а за Кралството на Југославија 16,10 динари²⁰⁴. Од овде ако ги споредиме бројот на струкови и листови со цената можеме да ја видиме разликата која ја добивале другите производители на тутун во однос на производителите од Македонија. Бидејќи монополот на тутун претставувал најважен финансиски извор на државата таа никако не сакала да се откаже од политиката која ја водела. Монополската управа имала законско право да одобрува, да врши надзор и да управува со целокупното засадување, откупување и продавање на тутунот. Се смета дека приходот од тутун кој го добивала државата преминувал 75% од вкупниот приход на сите останати монополски приходи собрани заедно²⁰⁵. По закон никој не смеел да произведува тутун без дозвола од овластените институции. Производителите на тутун требало целокупната берба да ја носат на вага на мерење на сопствен трошок, а потоа тутунот бил откупуван преку комисији кои го одредувале квалитетот на тутунот и исплатата била вршена на лице место. Цената на тутунот била толку ниска со што одвај се покривале трошоците на производство. Откупениот тутун Управата на државниот монопол го преработувала во своите фабрики а големата продажба на тутунот ја давала под закуп на посебни продажни реони, каде добивала провизија во милионски цифри со што се акумулирал голем капитал за неа. Крајните корисници на овој капитал биле големопродажните закупци, странскиот капитал и државната благајна а самите земјоделци биле осиромашувани. Социјалното значење на производството на тутун било во тоа што таа култура барала многубројна работна сила па со тоа и многу голем број луѓе биле вработени во неа²⁰⁶. Додека во исто време ако се овозможело од страна на државата да се обезбеди поголем надворешен пласман односно извоз и тоа по добра цена би се зголемило и неговото идно производство со што тоа ќе значело и зголемување на

²⁰⁴ Бурзески Ванчо, Економската положба на македонските селани помеѓу двете светски војни.105.

²⁰⁵ Vučo Nikola, Agrarna politika Jugoslavije.108.

²⁰⁶ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, Скопје, 1933. 24.

економската моќ на македонските селани. По ова прашање во една прилика на еден говор во Скопје се обратил и тогашниот премиер Милан Стојадиновиќ, кој пред собраните граѓани изјавил дека: вие овде ја имате културата на тутун, до пред две години не се обраќало никакво внимание кон нејзе, бројот на листови стално се намалувал а тој се откупувал скоро без пари. Дојдено било до таму што цела Јужна Србија произведувала тутун колку што за време на турско произведувал само скопскиот округ²⁰⁷. Но сепак положбата на селанецот производител на тутун останала тешка и покрај ваквите говори на премиерите и политичарите во Кралството на Југославија кои биле свесни што се правело со тутунот па поради тоа и економската положба продолжила да биде тешка во Македонија. Иако ова прашање од време на време било истакнувано и дискутирано во јавноста, сепак никој не успеал да го реши до крај. Во еден друг број на списанието „Луч“ од 1937 година е опишана детално организацијата на производство на тутун²⁰⁸. Така со закон било овозможено самостојност во работењето на државниот монопол во кој влегувал и монополот на тутунот. Со тоа производството, преработката и продажбата на тутунот се вршела само по директива и надзор на монополската управа. Таа го одредувала и го давала вкупниот број стебла кои ќе се насадат, видот на тутун и распоредот на садење по области. Таа ги одредувала и цените и класите за откуп на тутун, го преработувала и ја одредувала неговата продажна цена. Откупот на тутун не бил базиран по цената на светскиот тутун, ниту пак одговарале на пазарната цена во државата.²⁰⁹ Откупната цена на тутунот на пример за 1922 година во Србија била 13 динари по килограм, што значи селанецот за вложениот труд, по одземање на трошоците за производство, имал плата од 2,5 динари што во тоа време била минималната плата на неквалификуван земјоделски наемен работник²¹⁰. Интересно е тоа што во весникот „Луч“ во бројот 6-7 од 15.12.1937 година во истата статија авторот нудел решение за проблемот со тутунот и тоа во корист на двете страни и на државата и во полза на тутунопроизводителите и тоа со две алтернативи: првата производството, преработката и продажбата на тутун да се организира во задруги, и државата да си ги наплаќа своите фискални добивки во вид на

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ Списанието Луч започнало да излегува од печат во Скопје од средината на 30-те години и околу себе ги обединувало интелектуалците од Вардарска Македонија. На страниците на истото списание биле разгледувани и пишувани статии од областите на културата, економијата и историјата.

²⁰⁹ Луч, месечно списание, година 1, број 6-7, 15.12.1937. Скопје.16.

²¹⁰ Vućo Nikola, Agrarna politika.109.

такси од бандероли и втората алтернатива производството на тутун и садењето да се организира на база на задруги слободно во неограничен број стебла. Монополската управа за сопствена потреба за потрошувачка во земјата би набавувала потребна количина кај задругите по цена која би одговарала на светскиот пазар. Сите останати количини кои монополската управа не би можела да ги продаде, односно би останале како вишок тие слободно би можеле да одат за извоз без никакви фискални трошоци. Дури и во случај на неповолна ситуација на светскиот пазар, државата би интервенирала во корист на производителите.²¹¹ Во број 8 од 1 декември 1938 година, весникот „Пољопривреда нашег југа“ повторно преку една статија е дадена ситуацијата на тутунот во Македонија па така за неколку години го има изнесено статистички годишното производство на тутун²¹²:

Табела 8

Година	Број на производители	Вкупен износ во кг
1933	16.597	3.058.291
1934	9.181	3.001.735
1935	21.407	6.559.884
1936	30.022	9.384.656

Како што гледаме од табелата просечно се произведувало околу 6 милиони тутун, а бројот на производители варираше од 9 до 20 илјади до 1934 година. Приносот по хектар на тутун изнесувал 400 кг ситнолиснат, 800 кг среднолиснат и 1200 кг крупнолиснат каде во просек би доаѓал на 1 ха околу 800 кг тутун. Просечно во Македонија имало околу 8.000 хектари насадени со тутун. Приближно цената по килограм тутун изнесувала 14 динари, а во вкупното производство Македонија учествувала со 50% од производството на тутун во земјата. Потрошувачката на тутун во Кралството на Југославија изнесувала околу 8 милиони кг. тутун. Со што може да заклучиме дека многу малку се извезувал, а и тој што се извезувал на пример за 1929 година имал цена од 41,86 динари односно бил со помала цена од грчкиот кој истата година имал 57,58 динари, а бугарскиот 58,72 динари²¹³. Од

²¹¹ Исто. 235.

²¹² Пољопривреда нашег југа, год. I, декември 1938 година, број 8. Скопје. стр.1.

²¹³ Исто.

следново можеме да заклучиме дека монополот со тутун заедно со државната политика лошо влијаеле врз самото производство на тутун, површините благо се зголемувале, а сето тоа било така бидејќи извозот не се зголемувал. Проблем имало и во тоа што тутунот се третираше како фискален проблем, а не како земјоделско прашање од кој живеел огромен број земјоделци. Но ситуацијата почнала благо да се менува со почетокот на 1935 година, кога веќе во 1936, а посебно 1937 година имаме забележано зголемена берба дури од 23 милиони кг. тутун. Причина за ова било во тоа што откупната цена на тутунот била зголемена на два пати и биле направени неколку измени во Законот на државниот монопол во корист на производителите, па така цената на откуп била зголемена од 1935 година до 1937 година во износ од 35%. Така остварениот приход од тутун бил зголемен за 21 милион динари односно (1.323.000 за 1935 година на 1.344.000 динари во 1936 година). Бројот на производители на тутун бил за прв пат драстично зголемен и за 1937 година изнесувал веќе 90.785 производители.²¹⁴ Во 1935 година и било одобрено на Македонија да се засадат 20 милиони струкови наменети за извоз, истата количина ѝ била дадена и за следната 1936 година. Но сепак проблемот постоел во тоа што на целата територија на Македонија немало ниту еден научен институт за тутун, дури во 1937 година започнале со подигање на Институт за тутун во Прилеп. А исто така немало подигнато ниту една фабрика за производство на тутун каде би се добил готов производ (цигари), иако половина од производството на тутун во Кралството на Југославија доаѓал од територијата на Македонија. Монополскиот начин на откуп на тутунот барал негово складирање а за тоа биле потребни големи магацини. Тие магацини биле изградени на катови со визби и тавани. Во нивниот круг секогаш имало изградено и помошни згради и работилници. Тие обично биле изградени во центрите за производство на тутун и во близина на сообраќајните линии. Најмногу биле изградени во периодот од 1930 до 1940 година кога биле пуштени 13 магацини и 12 визби за тутун со вкупна површина од 62.000 м². Најголемите магацини се наоѓале во Скопје, Куманово и Прилеп. Во тутунската индустрија во Македонија во 1940 година биле вработени просечно околу 7.210 работници и службеници или 66,4% од вкупниот број вработени во индустријата и рударството. Најголем број вработени работници и службеници се наоѓале во Скопје, односно во скопското складиште со вкупно 25,9% од вкупниот број работници, па потоа

²¹⁴ Скопски гласник службени гласник градске општине у Скопљу, број 474, 3 јули, 1937.3.

следеле Куманово со 11,6% и Прилеп со 11%.²¹⁵ Од сето ова на крај може да заклучиме дека иако дел од стручната јавност, медиумите и политичката елита во Кралството биле свесни за ситуацијата во која се наоѓале а притоа гледаме биле нудени и решенија по основа на ова, сепак никој од државниот врв или од соодветниот ресор не го решил овој проблем целосно, кој најмногу го почувствувале македонските земјоделци. Така и во парламентот на Кралството на Југославија значењето на тутунското прашање го истакнал Мита Димитријевиќ бидејќи како што истакнал тој тоа било од особено значење за Македонија²¹⁶. Иако македонскиот тутун важел за првокласен тутун и тоа на светскиот пазар и бил познат под името македонски тутун, сепак со тек на времето сè помалку се произведувал добар тутун најмногу поради сè послабото производство и лошото семе кое не било испитано а било давано од страна на монополот. Така кога еднаш сенаторот Спиро Ристиќ ги прашал функционерите на монополската управа зошто тие цени кои ги одредиле за откуп не ги реализирале, тие на тоа му одговориле дека тоа е мамка инаку не би саделе.²¹⁷ Нелогичната политика на Монополската управа донела таква состојба што во почеток на триесетите години производството на тутун паднало повеќе од првите години по Првата светска војна. Иако состојбата била лоша сепак производството на тутун започнало да се зголемува на крајот на 30-те години сè до самиот почеток на II Светска војна а воедно и останало и најважно растение во Македонија.

²¹⁵ Сидовски Коста, Развој на индустријата. 222.

²¹⁶ Цветковска Надежда, Македонското прашање во Југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, Скопје, 2000.126.

²¹⁷ Јовановиќ Владан, Вардарска бановина 1929-1941, Београд.332.

3.1.2. Афионот и опиумското прашање

Опиумското прашање за Македонија било едно од најглавните економски теми во рамките на Кралството Југославија, бидејќи освен што опиумот бил економски исплатлив, било важно и тоа што преку 90 проценти од вкупното негово производство токму произлегувал од подрачјето на Македонија. Најголеми површини насадени со афион имало на териториите на градовите Велес, Кавадарци и Кочани. Годишното производство на опиум во Македонија задоволувало 43% од побарувачката на сите легални светски фабрики за добивање на неговите деривати а подоцна со формирањето на југословенско-турската кооперација заедно со турското производство тие опфаќале 80% од светските потреби²¹⁸. Увозници на македонскиот опиум биле САД, Германија, Франција и Швајцарија. До 1928 година извозот на опиум се вршел претежно преку Солун, од каде понатаму се извезувал за европските држави²¹⁹. Но тоа посредништво кое го имал Солун било прекинато.²²⁰ Македонскиот опиум бил еден од најквалитетните, бидејќи процентот на опиум кај него се движел помеѓу 14-16 проценти. Од производството на опиум македонскиот селанец можел да заработи и до два пати повеќе од направениот расход заедно со неговиот труд. Но производството на опиум постепено започнало да станува нерентибилна дејност за македонските производители²²¹. Ако по I Светската војна се произведувало околу 120.000 килограми до пред почетокот на II Светска војна тоа паднало на пола или до 60.000 килограми. Причина за ова било во паѓањето на цената на опиум така сè до пред 1929 година тоа имало добра цена, но по 1930 година цената веќе

²¹⁸ Јовановић Владан, Македонски опиум 1918-1941 ИНИС. 18.

²¹⁹ Службени лист, број 6, 10.05.1930.7. "Трговијата со опиум до извесно време може слободно да се каже била исклучително водена од Солун и тоа од фирмата Шалом на Винко Салтијела, но од 1925 година нашите извозници на опиум создале директна врска со хемиските фабрики и со тоа успеале постепено да го елиминираат солунскиот пазар од препродажба на нашиот опиум, така сега тој се извезува како југословенски производ, а не како грчки."

²²⁰ Скопски гласник, Службени лист општине града Скопље, број. 108., 27 септември, 1930.1.

²²¹ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god. 6, knj. 2, Beograd, 1937, 935.; Надежда Цветковска во нејзиното дело "Македонското прашање во Југословенскиот парламент меѓу двете светски војни", на стр. 127, наведува дека: "Во тој поглед оваа култура е уназадена..бидејќи селанецот е принуден да го продава опиумот, макар и по најниска цена, само да дојде до пари со кои би ги задоволил своите најнужни потреби."

започнала да паѓа и до неколку пати. Или поточно цените за 1928 година достигнале највисоко ниво, а 1934 година била забележана со најмала продажба на опиумот, тие во бројки се движеле на следниов начин:²²²

Табела 9

Година	Внатрешна откупна цена по 1 кг	Продажна цена по 1 кг	Извезени килограми	Вкупна вредност во динари
1928	1.000	731.02	146.582	107.154.373
1934	250	463.50	11.410	5.285.535

Најголема причина за паѓање на цената било што Југославија ги прифатила условите кои ги наметнал Европскиот картел за дроги преку потпишувањето на Женевската конвенција. Со овој договор а подоцна и со потпишувањето за заеднички настап на Кралството со Турција на светскиот пазар не се подобрила состојбата туку уште повеќе се влошила. Потпишувањето на Женевската конвенција за ограничување на производството на афион и производството на опиум довело до тежок удар токму врз производителите на афион кои најголем процент биле од подрачјето на Македонија. Југославија сакала да партиципира во овој проект кој бил инаку спроведен преку Генералниот опиумски комитет кој инаку бил орган на Лигата на Народите. Целта била продажбата на опиум да биде само за медицински потреби, иако со ова таа ќе загубела многу бидејќи со самото потпишување веќе ќе морало ограничен број опиум да се произведува и да се откупува само од ПРИЗАД- Привилигирано извозно друштво кое било државно друштво формирано за откуп на земјоделски производи од страна на Белград²²³. Ова друштво било формирано со државен капитал од 50 милиони динари, сè со цел полесно да се откупат и најдат домашните производи на другите пазари во светот. Во 1924-25 година, Друштвото на народите подготвила една конвенција која била наречена

²²² Привредни летопис, „Неколку привредних проблема Вардарске бановине“, Београд. 1936 . стр. 5.

²²³ Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931., 175. Предлогот се состоел во тоа да се формира акционерско друштво за извоз на земјоделски производи во прво време жито а потоа евентуално и вино. Целта на друштвото би била помагање и изградба на силоси и пласирање на продуктите на одредени светски пазари.

“Женевска опиумска конвенција”. Основните одредби од потпишаната Женевска конвенција биле: 1. Целиот извоз на опиум од државите потписници на Конвенцијата, а кои се во исто време и производители на опиум, потпаѓа по контрола на Друштвото на народите. 2. Опиумот може да се извезува само со одобрение на Друштвото на народите и со дозвола на Здружението на фабриките. Дури кога извозникот ги имал двете дозволи, тој од својата држава добивал одобрение за извоз. 3. Сите држави потписници, кои произведуваат опиум немаат право да произведуваат опојни дроги. 4. Само фабриките имале право да купуваат опиум од производителите потписници на Конвенцијата.²²⁴ Кралството на Југославија го потпишала овој договор а веќе во 1929 година истиот го ратифицирала заедно со уште 36 земји членки. Најголем профит од овој договор имале светските индустријалци на преработки на опиум кои успеале всушност да ја симнат и контролираат цената на афионот. Овој договор им дал на фабриките да можат картелно да купуваат опиум односно целосен монопол врз пазарот со опиум. Втора работа која произлегла од оваа ситуација во која се нашло Кралството на Југославија била тоа што прифатила заедно со Турција како главен производител на опиум тие заедно да формираат друштво кое ќе го пласира опиумот на светскиот пазар. Со склучувањето на овој договор помеѓу двете земји покрај заедничкиот настап и Централното биро за опиум кое се наоѓало во Истанбул, требало и на своја територија да се формира свое национално биро за откуп на опиум и за негов извоз. Државата тоа не го сторила туку при постоечкото друштво ПРИЗАД основала опиумски отсек, на кое му дало за задача да се грижи за откупот и извозот на опиум. Но ова не дало ништо позитивно и носело само критики за неговото работење и тоа најмногу во прв ред за неправилниот откуп и при утврдувањето на процентот на опиум²²⁵. Тогашната меѓународна сцена и состојба на опиум била неповолна бидејќи Турција произведувала 300.000 кг, а Македонија 80.000 кг, а вкупната потрошувачка за медицински потреби изнесувала 180.000 така што 200.000 кг. од југословенско-турскиот опиум останувал непродаден. Падот на извозот на опиум бил регистриран и во скопската Трговско-индустриска комора, па така во 1929 година ако извозот изнесувал 107 милиони динари за 1935, 1936 и 1937 година изнесувале 16,1 милион, 13,1 и 17,3 милиони динари. Тогашниот сенатор Спиро Хаџи Ристиќ во 1931

²²⁴ Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни. 53.

²²⁵ Привредни летопис. 6.

година дал предлог до Трговската комора на Скопје која пак го доставила проектот за монопол на тутунот и предлозите на Спиро Хаџи Ристик²²⁶ за производство и слободен извоз на тутун до Министерството за земјоделие. Тие во предлогот започнуваат со тоа дека земјоделството во Македонија е базирано главно на тутун и опиум. Дека опиумот станал нерентибилен, имало залиха од него, а на народот со тоа му опаѓала куповната моќ. Занаетите биле во опаѓање индустријата одвај се држела а трговијата освен увозната речиси замрела²²⁷. Откако Владата ја потпишала конвенцијата за опиум таа знаела дека опиумскиот режим ќе ја уништи културата за опиум во Македонија, па затоа требало што побргу да се измени Законот за тутун во смисла да има слободно производство и извоз. Тоа се барало бидејќи освен тутунот ниту една друга билка не можела да го замени опиумот, бидејќи тие барале сличен состав на земја. Затоа комората по нејзино мислење го прифаќала проектот на Спиро Хаџи Ристик и барала тој да постане и закон. Во тој проект треба да влезе и тоа дека остатокот од тутун кој немало да се продаде задолжително да го откупи Монополот на тутун. Во еден број на весникот „Време“ од 1936 година новинарот Трајко Петровиќ решението за излез од афионската криза го гледал на овој начин: *„Кај производителите на опиум на Југот вметнато било мислењето дека не требало да се потпише таа конвенција, тоа е погрешно и настаното било вештачки каде во нејзе имало и удел и дел од комунистичките агитатори. Производството во последните 5 години навистина е во опаѓање но и цените на опиум. Производителите на маак во Јужна Србија сè уште мислат дека цената на маак која била како суво злато сè уште можат за некое време да им донесе богатство. Тие од опиум не преоѓаат на други култури кои можат да им донесат материјално богатство бидејќи не се информирани. Према најновите информации овогодишната производство на опиум за Јужна Србија ќе изнесувала околу 65.000 килограми. Од прошлата година не се останати скоро никави резерви. Владата на г. М. Стојадиновиќ во поглед со опиумското прашање пробува да даде најдобра политика кон произведувачите. Таа како што е позната нема да ја смали откупната цена на опиум која може преку Призад да се откупува по 20 динари од единици на чист морфиум. Поради тоа мора да им се објасни на производителите на*

²²⁷ ДАРМ, Микрофилм 2034, Време, 14.03.1936.1

опиум од Јужна Србија да се преориентираат во производството”²²⁸. Но истиот новинар заборавил во текстот да истакне дека ПРИЗАД до 1933 година го откупувал паушално опиумот без да ја одреди неговата содржина на морфиум па така во 1932 го откупувал по 360-400 динари, а во 1937 иако го откупувале по 20 динари поскапо го потценувале намерно во односот на неговиот квалитет одредувајќи му само 10 проценти на морфиум²²⁹. Односно испаѓало катранот што се откупувал од селаните да се проценува од 8 до 10 морфиумски единици а во странство тој бил продаван по 16 морфиумски единици со тоа добивале двојна заработувачка²³⁰. Како главни откупувачи на опиум до средина на триесетите се сметала солунската фирма Шалома зад кој стоел Евреинот Леви Шаломон кој го откупувал опиумот од македонските производители по ефтина цена и преку Солун го извезувал во Европа. Но најмногу корист од откупот пред сè имал ПРИЗАД бидејќи од како настапиле на пазарот како главни откупувачи започнале да го држат монополот на откуп. А со тоа тие започнале да се богатат најмногу врз сметка на македонските селани, ж. Додека пак со потпишувањето на Женевската конвенција најмногу меѓународниот картел за опојни дроги од македонскиот опиум започнал да има огромни профити. Тоа се случувало бидејќи цената на македонскиот катран паднала од 1929 до 1931 година за околу 4 пати, а цената на опиумските препарати се кренала за два и пол до три пати²³¹. Последица за падот на цената на суровиот опиум била во картелите на фабриките, тоа може да се заклучи од движењето на цените на главните деривати кои се добивале од суровиот опиум, кои биле во постојано растење така од 1929 до 1931 биле двојно зголемени. Тоа може да го видиме на пример од морфиумот:

Морфиум :

1929 година 1 кг Динари 5.850

²²⁸ Хаци Ристик Миодраг, „Живот и дело“, Струга, 2006.6. По потекло од местото Калис денешна јужна Албанија потоа неговата фамилија преселена во Тетово па на крај преселени во Скопје, завршил училиште во Швајцарија и Багдад. Во Отоманскиот парламент бил еден од политичките соработници, станува градоначалник на Скопје уште во 1912 година кога Скопје е во окупација на српските власти и втор пат после I Светска војна, потоа избран е за пратеник и сенатор во Кралството на Југославија како член на Радикалната партија. Претседател на Трговско-индустриската комора на Скопје, застрелан е во 1938 година во Скопје од страна на колонистот Младен Јоциќ.

²²⁹ Јовановиќ Владан,.....335.

²³⁰ Луч, март 1938.

²³¹ Милан Гавриловиќ, Полјопривреда Јужне Србије, цит, дело, 25 и 26.

1930	„ 1 „	10.630
1931	„ 1 „	11.100 ²³²

Дури во 1936 година на 11 октомври за првпат била отворена фабрика за производство на опиум во Македонија. Иако скоро целото производство на афион било произведено во Македонија, ПРИЗАД квалитетот на откупот го вршел во лабораторија во Белград, иако тој се вршел во Македонија. Спомнатата фабрика на Оѓџенови била со домашен капитал од 3.5 милиони динари, со 60 вработени лица и таа требало да произведува опиум, морфин и параморфан, егонин, кокаин и др. Како сопственици на фабриката се јавувале Софроние и Филип Софрониевиќ од Галичник²³³.

Во тие години била актуелна опиумската афера во Македонија која била поврзана со депонирањето на опиумот во банките. Во оваа афера ќе учествува директорот на Привредната банка за Јужна Србија г. Лајтмановиќ со уште неколку членови од управниот одбор. Ќе недостасува дел од депонираниот опиум во повеќе мали банки како Велешката и Виничката банка, а како краен оштетен во оваа афера ќе се јави Хипотекарната банка со вкупно 12 милиони динари. Хипотекарната банка со цел на производителите на афион да им помогне со поволни кредити за да не мораат веднаш после жетвата да го продаваат афионот, одборот на Хипотекарната банка одлучил на некои локални банки да им се одобри кредит односно да им се даде пари со што тие ќе им исплаќале директно на производителите. Тоа биле: Привредната, Велешката, Виничката, Извозна-прометната и Јужната банка кои се јавиле како издавачи на кредити со залог на афион. Вкупниот долг кој го направиле овие банки изнесувал 14.612.758 милиони динари. За примениот афион издавале формулари, оригиналот му го давале на должникот-давателот на залог-афион, а дупликатот го праќале во Државната хипотекарна банка во Скопје. На издадената сума на заем локалните банкарски заводи со меницата која била со два потписници со жиро-сметка и документ за заложен афион го праќале до депото на Хипотекарната банка, тоа пак им служело да ги подигнат парите од Хипотекарната банка, а тие всушност на крај се јавувале како чувари на афионот кој фактички припаѓал на Хипотекарната банка. Но целиот проблем бил во тоа што дел од нив биле фиктивни како потписници на афион

²³² Исто,

²³³ ДАРМ, микрофилм, 2035, весник Време, 12.10.1936 година. 5.

односно таа роба не постоела, а главниот организатор на оваа шема г. Лајтмановиќ наоѓал луѓе за мала сума да се потпишат дека депонирале афион со што тој со неговите луѓе ги подигале парите а афионот воопшто го немало а тој се водел како депониран. Овој начин на работа е прикажан во одлуката од Управниот одбор на Хипотекарната банка од 3 ноември 1932 и во одлуката на Управниот суд во Скопје и судот во Штип²³⁴. Во весникот Време од 12 мај 1933 година пак е потврдена пресудата за Лајтмановиќ и неговите соработници²³⁵. Единствена заштита било во тоа што Хипотекарната банка уште на самиот почеток имала направено еден вид заштита, а таа била во одлуките кои биле направени за услови на добивање кредити на овој начин. Тие одлуки се состоеле во тоа што се давале само 75% од износот со поднесените ломбарди или меници, можно било и целосно добивање но со дополнителна супергаранција со оставање во залог на државни хартии од вредност.²³⁶ Потоа во случај на пад на цените на опиум имала право да ги смени условите кон банките или да ги прекине целосно, во меѓувреме почнал да се применува договорот за конвенцијата за промет на опојни дроги со што слободната трговија претстанала, а цената на опиум паднала. Така што кредитите кои предходно биле издавани на залог на опиум не биле покриени во доволен однос, односно ако добиле кредит за поголема сума со самиот пад на опиумот автоматски му се зголемувал и кредитот и ратата на малите банки па така оваа загуба што се јавувала тие требало да ја платат со меници, хартии од вредност или пари. Резултат од оваа афера освен проневерените пари или исчезнатиот афион било и тоа што дури три банки отишле во стечај и тоа Привредната, Виничката и Велешката банка. Покрај оваа афера опиумот како интересен производ бил интересен и за шверцерите кои успеваа дел од произведениот да го шверцуваат преку граница, каде можел да заврши и во соседна Бугарија каде пак во тоа време веќе ВМРО се јавувал како главен производител на хероин, но и на негова дистрибуција во светот од каде пак со дел од тие пари организацијата се финасирала со материјални средства. Како биле се помали донациите од членските пари кои ги доставувале македонските братства до Македонскиот национален комитет, при тоа и два македонски окрузи се нашле тогаш во економска криза, организацијата можела да собира сè помалку пари, поради сето ова ВМРО решила да се пушти во илегални процеси

²³⁴ АЈГ, фонд 125, кут.20.а.е.24. Државна хипотекарна банка, 20.

²³⁵ АЈГ, фонд 125, кут.24.а.е.20. весник Време, 12.05.1933.2.

²³⁶ АЈГ, фонд 125, кут.24.а.е.20. весник Време, 12.05.1933.4.

односно во Софија да основа едно претпријатие за производство и продажба на опојни дроги во кое со поголем дел учествувала и самата таа преку нивната Македонска банка. Претпријатието носело име „Балкан Продукт и Комп. Лимитед“ и нејзиното седиште било на ул. Белчев, бр. 2, а капиталот внесен во неа бил 2 милиони лева. Од вкупниот број акции 30 проценти биле на Методи Лазов, шура на генералот Бакарциев тогашниот началник на Буг. Генералштаб, 18% на Александар Анчев, а останатите 52% ги имала ВМРО преку Табаков вице-директорот на Македонската банка.

Претпријатието имало своја лабораторија во Софија под име Анави која била во врска со уште една лабораторија во Радомирово. За производството на опојни дроги ангажирани биле двајца стручњаци Чехословакот Здене Кениг и некојси Ханс Дункер, двајцата хемичари, заедно со уште 20 работници.

Здене Кениг бил чехословачки Евреин, роден во близина на Прага, а постојано место на живеење му бил градот Шангај. Тој дошол во Софија од Кина, преку Русија и Турција. Во Турција го ангажирале да работи за ова претпријатие некои сомнителни лица, еден Ерменец, некој Агопа, Лазар Хелфонсо и Турчинот Хусни Беј. Покрај овие во Бугарија се ангажирани и некои лица за посредници и препродавачи, а во Германија главен претставник бил Јоза Глузман во Вилперсдорф-Берлин.

Во прво време производството било ограничено само на препарирање на хероин. Двајцата стручњаци, Кениг и Дункер, управувале со работите во лабораториите. Опојните дроги најпрво биле изработувани на пола во Радомирово, а потоа довршувани во лабораторијата Анави во Софија. Од јуни месец во Софија веќе биле произведени 54 килограми хероин. За само два месеци работа фабриката произвела 1.500 кг хероин. Меѓутоа дошло до конфликт помеѓу акционерите и Кенинг и на тој начин и било разбрано за постоењето на ова претпријатие. Криејќи од своите надлежни Кенинг продавал дрога во странство скришно крадејќи од самата фабрика. Имено тој бил во врска со некој Расел Паша од Египет и С.Х.Комстрок од Париз, и тие заедно извлекле најмногу корист од продажбата на дрога. Кога се дознало за недозволеното работење на Кенинг, Методи Лазов, шура на Генерал Бакарциев, во име на фирмата имал дуел со Кенинг и му запретил дека ќе биде убиен на „македонски начин“. Кога Кенинг се нашол пред ваквата ситуација сакал да ја напушти Бугарија но не можел бидејќи софиската полиција му го одзела

пасошот. Најпосле со интервенција на Чешката амбасада на која тој и се обратил за помош му било дозволено да избега од Бугарија²³⁷.

Економската политика која ја водело Кралството на Југославија довела до овие неколку примери кои ги прикажавме, како работата на претпријатието за откуп со неговиот монопол и на крај бројните банкарски афери со заложување на самиот афион за кредит донело македонскиот производител од продадениот опиум да не може да си ги покрие и основните трошоци за производство. Посебно треба да се истакне и тоа дека иако ПРИЗАД имал монопол тој требало и да воведо ред при откупот, тоа се гледа најдобро од едно решение на министерот за земјоделие каде тој го одредил ова друштво за реализирање на откупот со негова наредба и тоа за исплата на опиум по тогашната моментална светска цена плус дополнително 50 динари на неа²³⁸. Решение при откупот на опиумот од страна на ПРИЗАД можело да има единствено ако се вовело експертиза при самиот откуп, а до тоа би се дошло ако при секоја купена количина се водело сметка, како на пример, кој е продавачот, колкава е исплатената сума за откупот на опиумот со вршење на вистинска анализа за на крај да му се исплати на производителот соодветната вредност на неговиот опиум²³⁹. Дека ништо не се сменило гледаме од еден извештај кој го праќа директорот на филијалата во Скопје до главната дирекција на Хипотекарната банка, каде пишува: *дека иако сè уште стои одлуката за откуп по светската цена плус додаток од 50 динари за купувачот на афион г. Шалон од Солун кој при извоз немал премија гледаме дека таа цена која ја одредува министерството за светска не е, бидејќи тој немало да можел со таа цена ништо да заработи, а кога ќе се спореди по која цена Призад го врши откупот со просечно 380 динари се доаѓало на заклучок дека цените кои може да се добијат на слободниот пазар не можело да бидат пониски од 400 динари*²⁴⁰. Од сето ова може да заклучиме дека економската политика, која ја водела државата кон ова прашање

²³⁷ ДАРМ, микрофилм 2035, Постојана кралска делегација на Кралството на Југославија во Друштвото на Народите во Женева.

²³⁸ АЈГ, фонд 125, кут.1.а.е.30. Хипотекарна банка, 20-24.

²³⁹ Скопски гласни, број 327, 8 септември, 1934. „Овогодишња берба опиума и његов откуп“. Кога ќе се земе во обзир дека експертизата била произволна, тоа е уште поразумно. Дека била таква, доказ е тоа што меѓу Призадовите повереници имало луѓе кои во права смисла не знаеле што е опиум. Дека е ова точно, се гледа по тоа што овогодишната берба на опиум по квалитет била многу добра, а опиумот сепак е плакан како да не содржи ни 10% морфиум. За доказ на ова оди и фактот, дека производителите на опиум поради слабата проценка од страна на поверениците од својата област, ги носеле своите продукти кај повереници од други области и на нив го продавале.

²⁴⁰ АЈГ, фонд 125, кут.1.а.е.30. исто.

довело до тоа не само да се намали производството на афион, туку и да се намалат цените до толку што на крај македонскиот производител не можел да си ги покрие неговите сопствени трошоци. Ова прашање било разгледувано и во парламентот на Кралството на Југославија каде што при еден говор на пратеникот Часлав Никитовиќ, тој го повикал тогашниот Министер за трговија и индустрија: “дека треба да направи, да се отвори во Скопје еден посебен југословенски завод за извоз на опиум, одвоен од ПРИЗАД, со кој би управувал независен Управен одбор, кој би се грижел за производството и продажбата на нашиот опиум во странство.”²⁴¹ Иако со создавањето на турско-југословенското продажно биро се мислело дека ќе се подобри состојбата во која се нашло тоа значајно земјоделско прашање, сепак не само што тоа не било спречено туку имало и понатамошно паѓање на цените а и производството на афион паѓало сè повеќе. Годишно се засадувале просечно 8-10 илјади хектари, кои давале принос од 2.500 до 3.000 тони маково семе²⁴². Со ова Кралството на Југославија била на 5 место во светската продукција на опиум. Квалитетот како што кажавме бил на високо ниво, но со ограничување на потрошувачката на опиум во земјата, најголем дел останувал за извоз кој се вршел со соработка со државните власти. Со оглед на тоа што имало мал број земји производители на опиум и на алкалоиди, тој имал монополски карактер. За на крај најголем профит од оваа лошо водена економска политика ќе има Кралството на Југославија и меѓународните фармацевски картели.

²⁴¹ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV редовni sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937, 945.

²⁴² Kukuleća Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938, Beograd, 1941. 330.

3.1.3. Свиларство

Одгледувањето и производството на свилена буба било типично за Македонија и тоа започнало уште во времето на Византија па потоа продолжило и во владеењето на Османлиите. Со тек на време се покажало како доста профитабилна култура па така тоа сè повеќе се развивало и по одреден период достигнало дури половина од производството во европскиот дел на Турција да доаѓа од три македонски градови: Струмица, Гевгелија и Дојран. При крајот на времето на владеењето на Османлиите производството изнесувало околу 2 милиони кожурци, но за времето на Кралството на Југославија производството и на оваа култура ќе биде намалено како кај производството на афион и тутун, па така производството за 1938 година изнесувало само 500.000 кг²⁴³. Вкупно засегнати со оваа култура во Македонија биле околу 150.000 илјади жители. Главната причина за неуспех на оваа култура некои ја гледале во тоа што многу насади настрадале за време на Првата светска војна каде најинтезивни штети имало направено токму во овие краеве каде проаѓала линијата на самиот фронт во I Светска војна, а иако обновата на нови насади започнала веднаш по војната, таа траела долг временски период, и за да се добие нов плод од црници требало период од 5 до 6 години. Како дополнителни причини за неговата намаленост се наведувале и земјотресот во 1930, болеста пегавица која ја зафатиле во 1932 година, сепак како една од причините го сметале и нејзиниот пад на цената на светскиот пазар, но и зависноста која ја имала од странските купувачи. Поради таа зависност која ја имале производителите од од странските купувачи производството на свилена буба дошло на просечни 400.000 килограми годишно на сурови чаури²⁴⁴. Намалувањето на производството сепак најмногу било направено поради тоа што од година во година цената паѓала и од зависноста на странските трговци при откупот. Така за 1923 година цената по килограм изнесувала 130 динари за килограм, а по десет години во 1933 година била намалена до толку што изнесувала само 14 динари, а во 1935 година се спуштила до

²⁴³ Бурзевски Ванчо, Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни, Скопје, 1982. 107.

²⁴⁴ Привредни летопис, Неколку привредних проблема Вардарске бановине, Београд, 1936.8.

11 динари, со тоа кај дел од земјоделците се јавило потреба за преорентирање кон други видови земјоделски насади²⁴⁵. Со тоа производството за 1933 година паднало само на 150.000 кг. Тоа било разбирливо бидејќи цената на откуп била падната само на 6 динари по килограм. Цената на свилениите кожурци паѓала од година во година и нејзиното паѓање не можело повеќе да се сопре бидејќи било поврзано со движењето на цените на меѓународниот пазар. Но дел од причината сепак било тоа што скоро целото производство било извезувано надвор, наместо да се инвестирало во сопствени производствени капацитети. Единствено што имале направено на тоа поле било тоа што имало отворено неколку сушилници за свилени буби. Иако продажбата на свилена буба била слободна во Македонија, за разлика на пример со Војводина каде се вршел откупот преку посебна дирекција за свиларство, сепак производството во Македонија останало најголемо. Во Македонија се сметало дека има 2.100.000 дудови додека на територија на цело Кралство на Југославија тој број изнесувал 3.500.000. Не само по количина туку и по квалитет свилената буба била една од најдобрите па така таа била позната и во светските свиларски центри како што биле Лион и Лондон. Бидејќи продажбата била на слободен пазар, како главни посредници при откупот сè уште се јавувале истите трговци од Солун, ако гледаме и историски, тогаш ќе видиме дека и порано скоро целокупниот извоз на свилена буба се вршел преку Солун, а како еден од главните купувачи бил и градот Милано. За да се заштитат од солунските посредници и трговци производителите од Гевгелија за време на Кралството формирале своја задруга за свиларство, која требало да помогне при вршењето на самата продажба, односно таа требало да се јави како продавач во името на производителите. Сепак ниту оваа задруга не успеала да го реши главното прашање а тоа било всушност да се формира сопствен производствен погон. Вкупната состојба околу прашањето со производство на свилена буба можела да се реши ако веднаш се почнело да се врши откупот на приносот од свилениите чаури со што повторно би им се вратила довербата на производителите да произведуваат полуфабрички производи, а за тоа требало и развој на текстилната индустрија со отворање на предилници од каде би се добивале свилени конци и свила и не би биле зависни повеќе од странските купувачи, а сето тоа дополнително засилено од страна на државата со соодветна нејзина царинска заштита. На овој начин ова прашање го решила Грција со што производството на свилени

²⁴⁵ Гавриловиќ Милан, Привреда Јужне Србије, Скопје, 1933.63.

конец од 1926 до 1928 се зголемило двојно, а воедно успеала да ја помине Кралство на Југославија и во производство на свилена буба²⁴⁶. Самата држава не била заинтересирана да го реши ова прашање, бидејќи иако многу пати од неа се барало од страна на производителите да се подигнат фабрики за производство на свила секогаш таа останувала глува по ова прашање. Државата тоа го одбивала најверојатно поради стопанската кратковидност која ја имала и нејзината фискална политика. Фискалната политика да не го помогне свиларството била во тоа што со подигање на свиларски фабрики би се намалил увозот на свиларски фабрикати, а со тоа би се намалиле приходите од царини што ги добивала државата од свиларските производи. Државата се плашела да го загуби својот приход, иако тоа одело на нејзина штета²⁴⁷. Државата била свесна во каква состојба се наоѓало свиларството и знаела како може да го реши тоа, а тоа може да се види во еден текст во весникот „Привредни летопис“ во кој убаво било објаснето дека состојбата била многу лоша а како виновници биле посочени државата и производството, кое повеќе не ги задоволувало ниту потребите на домашната индустрија за свила²⁴⁸. Наместо државата да вовела царина за увоз на вештачка свила за да ја заштити сопствената свила, како што било правено во другите земји, државата оставала слободно таа да биде продавана и увезувајќи ја како суровина без царина, а во Грција и Бугарија нивната свила била заштитена со тоа што таа била задолжителна да се продаде или да се искористи од страната на фабриките за платно со вметнување во нивното производство, а доколку сè уште имало непродадено природна свила во земјата било забрането увоз на вештачка свила.²⁴⁹ Сето ова не важело за состојбата на свиларството во Македонија, тука никој не ги поттикнувал ниту ги помагал земјоделците за производство на свилена буба.

²⁴⁶ Исто.70.

²⁴⁷ Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, Скопје, 1988. стр. 116.

²⁴⁸ Привредни летопис, стр. 7.

²⁴⁹ Луч, година II, број 1-2, 15.02. Скопје 1938.15.

3.1.4. Памук

Покрај останатите земјоделски култури кои се произведувале во Македонија, била и културата на памукот, а поради нејзината важност која ја имала во Кралството на Југославија и Македонија таа била и доста добро обработувана од страна на властите и тоа преку статии, книги и весници. Памукот најмногу успеал на деловите од Струмичко, Гевгелиско, Овче Поле и Тиквешко. Природни услови за негово производство имало бидејќи тој бил обработуван уште од поодамна на овие простори. Спрема статистиката во 30-те години производството на памук во просек изнесувало околу 300 тони, што не била некоја бројка која ги задоволувала потребите на земјата бидејќи увозот на памук во Кралството од година во година постојано само растел. Така проблемот за решавање на неговото прашање го гледале во зголемување на неговите површини со нови насади под памук и забрана на увоз од надвор сè додека не се потрошеле домашните количини на памук. Но вистинската ситуација на површините кои биле насадени со оваа култура биле сè уште доста мали а таа како култура не била испитана, поради тоа бил и мал бројот на производители на памук. Во Македонија повеќето земјоделци кои се занимавале со ова биле со мали имоти, односно земјоделци кои материјално слабо стоеле, па поради тоа не биле во можност да си купат готов, па сами го произведувале за сопствени потреби. Дека таква била состојбата на производството на памук во Македонија се гледа од следните податоци, кои се однесувале за периодот од 1930 до 1935 година, земени заедно со неговото семе:

- 1930 година 4496 м³

-1931 година 2469 м³

-1932 година 3919 м³

-1933 година 2279 м³

-1934 година 5133 м³.

-1935 година 4358 м³

Покрај овие податоци можеме да ги видиме и податоците од увозот кој бил направен на суров памук и од памучно предиво.

Суров памук:

1932 г. 8.618 тони 117.004.000 д.

1933 г. 10.555 „ 153.523 000 „

1934 „ 14576 „ 294.185.000

1935 „ 14,899 „ 215.745.000.

Памучно предиво:

1932 г. 7.823 тони 198.345.000

1933 „ 12881 „ 337.593.000

1934 „ 15.643 „ 390.672.000

1935 „ 13.703 „ 363.997.000.

Така од нив се гледа дека постојано растел увозот но и трошењето на дел од парите за производи кои можеле да се производат во сопствената земја, тие пари можеле да се искористат наместо на увоз во странство да се пуштат за подобрување на македонското земјоделие²⁵⁰. Освен зголемување на засадените површини по хектар, дополнително требало да се зголеми и приносот по хектар, а за решавање на овој проблем требало да се отворат најпрво соодветни институти како на пример за памук од каде би можело заедно со стручни лица да се направат анализи на земјата и семето со што би се утврдиле подобри видови семиња кои би одговарале на таа земја. Покрај ова дополнително требало да се подобри употребата на вештачко ѓубриво и наводнување. Се констатирало тогаш дека кога Македонија би произвела само една осмина од увозот кој бил направен за 1934 година а кој изнесувал 14.576 тогаш би се заработиле 25 милиони динари кои би влегле

²⁵⁰ Скопски гласник, број 436, 1936. 3.

директно во оваа неа²⁵¹. Така цените за килограм памук за 1937 година изнесувале веќе 17.50 динари и од прилика биле двојно поскапи од тие кои биле на светскиот пазар како на пример во Америка и Египет каде цените изнесувале од 8 до 9 динари за килограм. Ситуацијата на крајот на 30-те започнала да се подобрува и сметале дека ако се продолжи со тоа темпо на производство на памук би можело не само да се покрие целата потреба за памук на државата од домашното производство туку дел од него би можел да остане и за извоз²⁵².

²⁵¹ Привредни летопис, Београд, 1936, 11.

²⁵² Скопски гласник, број 495, 27.11.1937. Питања извоза памука из Јужне Србије. 6.

3.1.5. Задруги и аграрната реформа

Задругите може да се каже дека биле здруженија на личности, за разлика од нив секое трговско друштво било здружение на капиталот, тие како здружен капитал се подредувале на личноста, а задругите служеле на интересите на поединците но во рамките на задоволување на интересите на сите. Тие може да се каже дека работеле на најприроден начин на остварувањето на интересите и профитот на сите. На секое трговско друштво целта е одржување на посредништвото и добивање на поголем профит на сметка на производителот и потрошувачот²⁵³. Основата на капитализмот со основата на задругарството биле во целосна спротивност. Целта на задругите била да ги елиминира посредниците за профитот да го примат директно самиот производител и потрошувач. Демократијата во управувањето на задругите се сметала за една од најважните начела за исполнување. За таа да успеала како задруга требало во неа да постои еднаквост помеѓу сите нејзини членови. Секој член имал обврски кон задругата, но таа имала за задача да работи само со своите зачленети членови. Задругарството претставувало еден вид збир на економски поединци кои цело време имале заедничка цел, а во исто време заедно работејќи би можеле полесно и подобро да ги задоволат и своите сопствени животни потреби. Во Османлиската држава немало никакви социјални здружувања кај земјоделците во Македонија од ваков тип кои би го унапредиле нивниот живот на село или нивното производство или продажба. За прв пат во Македонија организирање во вид на задруги имаме за време на Кралството на СХС. Сепак тоа во почетокот одело многу тешко бидејќи народот немал свест за вакво здружување, но сепак кон остварување на ова прашање доста многу агитирала самата држава. Задругите можеле да бидат корисни на сите нејзини членови единствено ако се базирало тоа на заедништво, верување и чесност. Затоа идејата била дека најдобри задруги би биле тие кои би биле од исто место каде луѓето би се познавале. За да задругите работеле подобро меѓусебно се поврзувале во сојузи каде заедно понатаму набавувале, продавале или подигнувале работилници или

²⁵³ Скопски гласник, година VIII, број 403, 1936, 1. Суштина задругарства.

фабрики. Државата и банската управа помагале да отпочнат со работа на што поголем број задруги. На територијата на Македонија постоеле стотици разновидни задруги. Така во 1936 година имаме податок дека имало вкупно 638 задруги на територијата на Вардарска бановина²⁵⁴. Главната филијала на задругите била основана 1929 година во Скопје и ја опфаќала целата нејзина територија. Во 1932 година била отворена банска задруга за земјоделски кредити во Скопје. Нејзината територија била Вардарската и Зетската бановина, а во 1936 година таа имала веќе вкупно 292 членови на месни задруги за земјоделски кредит, од тие 165 биле задруги од делот на Вардарска бановина кои имале 1349 учества, а каде едно учество изнесувало 1000 динари, а можело секој да повлече кредит од вкупно 40.000 динари²⁵⁵. Задача на овие задруги била да им дадат на своите членови кредити за развој и унапредување на земјоделското производство. Краткорочни заеми давале задругите на нивните членови за набавка на семе, обработка на земјата, набавка на храна а истиот долг тие да го вратат после самата жетва. Среднорочни заеми на база на обврзници им давале задругите на своите членови за набавка на стока, земјоделски машини, за подигнување на нови овоштарници или лозници итн. На крајот на 1936 година месните задруги за земјоделски кредит и должеле на Банската задруга за земјоделски кредит вкупно 42.053.966 динари по обврзници²⁵⁶. Најмногу задруги имало во скопскиот регион па потоа доаѓале полошкиот, струмичкиот и штипскиот. Во вкупно 14 региони во Македонија немало задруги за земјоделски кредит. Во 1921 година бил основан Сојузот на земјоделски заедници во Скопје кој во 1931 година бил претворен во Сојуз на земјоделски задруги. Сојузот бил направен со идеја да им помага на своите членови и материјално и морално. Во 1932 година во Скопје бил отворен и Сојуз на сточарски задруги а негова задача била да работи на утврдување на строга селекција на раси на животни, подобра преработка на млеко и млечни производи и да организира нивна продажба итн. Сепак тој работел само на продажбата на волна и кожа, а на останатите работи ништо не направил. Сојуз на лозари и овоштари бил формиран во 1934 година и

²⁵⁴ Службени лист, број 833, 1.04.1938, стр.14. “Во Вардарска бановина имало преку 600 задруги со различни задачи. Но за жал не работеле сите и за тоа самите се виновни. Од нив работеле само две третини. Задругарството имало моќна подлога за добра состојба посебно за ситни имоти како што има во Вардарска Бановина. Но за успешна акција е потребна да се развие правилна задругарска свест, за која треба доста пропаганда, работа и време. Материјалните средства за помагање на задругарството играат важна улога, бидејќи без нив не може ништо да се направи”.

²⁵⁵ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937.631.

²⁵⁶ Исто.632.

тој исто така требало да работи на унапредувањето на нивното производство и продажба. Сојузот имал членови од 14 лозарски задруги со влог од 149 удели од каде еден удел изнесувал 500 динари. Во 1937 година во Скопје бил отворен и Сојуз на производствени задруги, заедно со 14 задруги во него. Овој сојуз бил член на Банската задруга за кредити, но сепак голем проблем во Вардарска бановина претставувало добивањето на самиот кредит. Без кредит задругите тешко можеле да работат особено тие задруги кои биле без кредит или без производство. Па така по краткиот преглед кој го видовме може да се заклучи дека и овој проект од страна на државата бил доста неуспешен и тоа најмногу поради фактот што уште од самиот почеток тој проект немал доволно финансии за негово успешно реализирање, но нивното нефункционирање може да се каже дека најмногу било предизвикано од тоа што самиот народ не бил спремен за еден ваков начин на работење и живеење. Сето ова му било нешто страно и непознато, едноставно не можеле да прифатат еден ваков начин на работа.

3.1.5.1. Аграрната реформа - колонизација

Аграрната реформа официјално започнала во 1919 година во Македонија, државните власти ја објаснувале со потребата за решавањето на неискористената земја која била обработлива и функционална за користење со што таа можеле да ја населат со земјоделски семејства кои немале доволно земја или пак немале воопшто²⁵⁷. Земјата за користење била доделувана најмногу на луѓе од другите краишта на кралството, но и на мал број луѓе кои биле од територијата на Македонија. На овој начин властите мислеле дека ќе ги решат социјалните прилики на дел од населението во земјата. Во ова биле опфатени реони од северните делови на земјата но посебно тоа важело за Војводина, Јужна Србија и Македонија, кои биле главни простори за населување на новите

²⁵⁷ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god. 6, knj. 2, Beograd, 1937. 1098. "На територијата на (Јужна Србија) аграрната реформа опфаќала во главно работи со колонизацијата и поделбата на земја на земјоделци по правилата на Законот за населување на Јужните краеве и ликвидација на големите економски (чивливски и на нив слични) права по одредбите на Законот за уредување на земјоделските односи во пораните делови на (Јужна Србија и Црна Гора)"

колонисти. Принципот на спроведување на аграрната реформа не бил правилен уште во неговиот почеток па така било се до неговиот крај, така на малите сопственици најмалку им бил поделен земјоделски имот.²⁵⁸ Земјата во почеток била доделувана на привремен наем и обично требал тој договор да се продолжува на секој 4 години. Поради овие мерки колонистите не сакале да инвестираат во агротехничко модернизирање. Но со Законот за ликвидирање на аграрната реформа од 1931 година земјоделците си ги добиле имотите за постојано.²⁵⁹ Со аграрната реформа се мислело дека ќе биде решен делот на големите имоти и така тие би биле праведно распределени на колонистите кои немале доволно земја. Аграрната реформа поголем дел од земјата ја добивала со купување на земјата од турските иселеници кои после балканските војни ја напуштиле државата и се иселиле за постојано во Турција. Освен земја на населениците им било давано и готова кука, помош во добивање на стока, алатки и семиња. Освен овие привилегии тие биле и ослободувани од плаќање данок до 10 години, а од бановините и општините биле ослободувани од дополнителни даноци и самостојни даноци за период од 5 години. Покрај привилегиите што ги имале тие, колонистите имале и одредени должности како: сами да ја обработуваат земјата, да се зачленат во задруги и да не ја отуѓуваат земјата додека не станат сопственици врз неа. Така Аграрната реформа успеала до 1936 година да насели околу 15.000 семејства, и да им додели околу 2500 куќи, додека населениците изградиле сами околу 8000 куќи. Или колонизирано имало околу 33.000 семејства во целото Кралство, а во Македонија околу 15.000 семејства. Колонистите морале да се населат на доделената земја најдоцна во рок од 3 години. Во Македонија се населувале главно српски колонисти и тие биле привилигирани бидејќи добивале просечно 15 хектари земја во однос на македонските селани кои добивале максимум до 3-4 хектари земја²⁶⁰. Српските колонисти главно биле дојдени од планинските предели на територијата јужно од Сава и Дунав. Аграрните власти не воделе некоја политика при населувањето, па така имало голем број случаи каде Црногорци се населувале во кочанско, Словенци во демиркаписко. Во овие

²⁵⁸ Петровић Љубомир, Југословенско друштво између два светска рата, Београд, 2008. стр.26.

²⁵⁹ Bozic Ljubo, *Agrarna politika*, Sarajevo, 1960, str.180. Со овој Закон била опфатена обработлива земја од 190.000 ха, која претходно била главно чифлиска. Оваа земја државата морала да ја исплати на нивните поранешни сопственици во готово со 5% камата во рок од 30 години. Таа била поделена на 81.000 семејства. Просечно било доделено на аграрните кандидати околу 3 ха земја. Оваа земја на сопствениците им ја плаќала државата. Поголемата земја, најмногу до 15 ха, можел да ја добие само чифцијата, ако ја плател на државата.

²⁶⁰ Исто, стр.183.

нови климатски услови за нив тие тешко се снаоѓале, па поради тоа и лесно се откажувале и се враќале назад од каде што дошле. Дел од колонистите под финасиски притисок ги продавале доделените имоти и си се враќале, со што земјата преоѓала во рацете на луѓе кои не ја обработувале. Освен лошите климатски услови, лошата земја и финансиските проблеми во кои се нашле колонистите, тие наишле и на уште еден проблем а тоа биле комитските акции извршувани од страна на Македонците. Најмногу страдале колонистите во источниот дел на Македонија каде до половината на 20 -те години имало интензивни напади од страна на македонските комити, кои влегувале од страна на Бугарија и извршувале напади и се повлекувале. Колонизацијата се изведувала инаку постојано од 1919 година до 1941 година. Таа била поделена на неколку етапи но сепак за таа да успеала покрај земјата и требало и дополнителни услови како што се куќи, земјоделски инвентар, семиња, добиток и поволни кредити. Колонизацијата била најмногу запрена за време на шестојануарската диктатура кога имало промена на административната територија. Една од позитивните мерки во колонизацијата може да се каже било во тоа што биле ликвидирани феудалните имоти и феудалните општествени-економски односи и како надомест за одземената земја на земјопоседниците во поголем дел ги преземала државата²⁶¹. Како споредни позитивни ефекти при колонизацијата може да се истакне тоа што некои од колинистичките семејства доаѓале од краишта на Кралството каде степенот на производство бил на повисоко ниво па така тие на овие простори носеле со себе посовршени алатки и машини за обработка на земјата, подобри семиња, користење на вештачко ѓубре и користење на подобри видови стока. При недостаток на обработлива земја честопати им се давала земја на колонистите која била напуштена и необработлива. Позитивно било и тоа што државата се обидувала дел од мочурливото земјиште да го исуши и да го даде на колонистите, мерка од каде со исушување на мочуриштата дополнително се добивало и земја но и се уништувала болеста маларија која била една од најопасните болести во Македонија. Аграрната реформа сепак била спроведувана на недемократски начин и несоцијално. Несосоцијалното спроведување на аграрната реформа се одразило и на имотната структура. Во аграрната реформа биле запоставени и лица кои не поседувале земја. И покрај донесениот Закон за ликвидација на аграрната реформа од

²⁶¹ Исто. 184.

1931 година реформата не била конечно спроведена за цело време.²⁶² Со Законот од 1931 година и неговото дополнување од 1933 година било предвидено сопствениците правото над сопственост над таа земја да го добиваат по 10 години непрекинато држење или живеење на таа земја. Така за 1934 година бил одобрен нов кредит од државата кај Хипотекарната банка за купување земја. Таа требало да се купи во оние краеве и места во Јужна Србија каде најмногу налагал националниот интерес за колонизација и каде имало ограничено аграрно земјиште, кое би се зголемило со купување на земја од добар бонитет, со што би се придонело со тоа да се зголеми и бројот на населеници и да им се овозможи нивен економски опстанок²⁶³. Земјата која требало да се купи морала да биде во близина на поголемите градови, а купувањето на земјата требало да се изврши преку експозитурата на Аграрната банка во Скопје. Предавањето и населувањето на земјоделците на купената земја се вршело преку оценка и одобрување на Министерството за земјоделие. Купената земја на левата страна на Вардар се давала бесплатно на семејствата, додека во другите краеве од Јужна Србија таа се отстапувала спрема цената на чинење, со бескаматна отплата на 15 години. Спроведувањето на аграрната реформа била завлекувана и во делот на големиот имот сè со цел за негова поголема заштита. Во ниту една аграрно-политичка мерка или политика не била толку многу застапена корупцијата и шпекулациите. Една од причините зошто не успеала колонизацијата во вардарскиот дел на Македонија била во тоа што имало голем број чиновници од кои поголем дел од нив претставувале неквалификуван, неажурен и необразуван кадар²⁶⁴. Со корупција биле зафатени сите службеници, почнувајќи од најниските ешалони во бановините па се до самите министри, а имало случаи и кога аграрните службеници за пари повторно им го враќале имотот на поранешните турски сопственици.²⁶⁵ Производот од аграрната реформа во Македонија во целост бил неправилен, со него се менувала и дел од етничката слика на друштвото каде што тоа било спроведувано. Со систематското колонизирање требало да се обезбеди што поголема сигурност во краевите каде што таа

²⁶² Исто.184.

²⁶³ АЈГ, фонд, 125, кут. 30. а. е. 34. Државна Хипотекарна банка.

²⁶⁴ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, I redovni sastanak XXVIII, od 19 oktombri 1936, za 1936/37 god. knjiga. I, Beograd, 1937, 224. Секула Зечевиќ: "Колонизацијата немала успех заради две причини: првиот политички а вториот организациски и економски. Како во Северните така и во јужните делови каде вршевме колонизација таа не успеа, односно да ги населиме со национални луѓе. Организациските и економските причини се бидејќи тоа е вршено без систем...и големи финансиски жртви."

²⁶⁵ Петровић Љубомир. 27.

била вршена, така се вршело мешање во етничката хомогеност на Македонците со вметнување најмногу на српско и црногорско население. Во Македонија најмногу биле населувани Срби од Србија и Херцеговина и Црногорци од Црна Гора. Колонистите кои добивале земја најмногу потекнувале од државни професии кои порано претежно биле државни чиновници, полицајци или офицери. Аграрната реформа се користела и како средство за придобивање на гласачи при политичките избори. Сепак крајна цел на колонизацијата била денационализација и асимилација на македонскиот народ. Не било исклучок добра земја да земале и лица кои биле на висока позиција во државниот апарат или банкарството, кои понатаму таа земја ја давале под наем.²⁶⁶ Во Македонија од вкупната земја која била опфатена со аграрна реформа 44% од неа биле за колонизација. Колонистите во Македонија добиле 52,44% од земјата опфатена со аграрната реформа, а македонските селани само 39,55%. Крајниот исход на колонизацијата бил резултатот од вкупно 4.167 семејства населени на територијата на Македонија.²⁶⁷

²⁶⁶ Апостолов Александар, Колонизацијата на Македонија во стара Југославија, Скопје, 1966, 299.

²⁶⁷ Исто, 138.

3.1.6. Шумарство

Важноста на шумите и шумарството во една држава обично се гледа од две гледишта. Првото гледиште биле самите производи кои се добиваат од самото шумарство, а како второ по важност доаѓало тоа дека тие исто така вршеле врзување на земјата со што спречувале евентуално лизгање на земјиштето, но и спречувале од можни поплави. Шумите отсекогаш носеле големи придобивки за народот па така дел од нив директно или индиректно можело да се искористат за дрво за огрев, за потребите на дрвната индустрија, во градежништво, индиректно за добивање на поповолна клима, регулирање на реките, животинскиот фонд, итн. Во Кралството Југославија тоа било во двата правци искористено, бидејќи таа била претежно земјоделска држава, со планински и ридски краеве со што многу се трошело дрво а посебно тоа кое било наменето за огрев. Околу три четвртини од нејзината територија било покриено со планини, а со самото тоа и се зголемувало влијанието на шумите кои го вршеле тие врз самата околина. Кралството на Југославија во однос на останатите тогашни европски држави била богата земја со шуми бидејќи го заземала 7 место во Европа по површина на шуми со 7,585 милиони хектари или од целокупната површина на земјата 30,5 проценти од територијата отпаѓала на шуми²⁶⁸. Површината под шуми се движела околу 20 до 30% од територијата на Македонија. Во почетокот на триесетите под шумска култура биле обраснати околу 33% од територијата на Македонија но во 1936 година биле измерени 945.477 хектари или 25,8% површина под шума во Македонија.²⁶⁹ Според некои проценки во Јужна Србија имало преку 30.000.000 кубни метри храстова дрвена маса, 80.000.000 кубни метри букова дрвена маса и 6.000.000 кубни метри зимзелени дрва. По државните податоци имало преку 500.000 хектари шуми во Македонија, од ова на високи шуми отпаѓале 32%. Најголем процент 80% од нив отпаѓало на бука и храст, додека зимзелени имало само 5%. Најмногу шума имало во подрачјата на Штип, Кочани, Радовиш, Делчево и Берово. Во вардарскиот дел на Македонија имало и многу голини со околу 400.000 хектари чие пошумување било

²⁶⁸ Зборник Југославије њених бановина, градова....104.

²⁶⁹ Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија.129.

едно од најважните обврски кои требало да ги направи тогашната власт, за подобрување на тие краишта. Иако започнало да се врши пошумување во Македонија сепак сите тие ангажмани и напори кои биле вршени биле со мали резултати и во мали бројки или до 1932 година биле пошумени само 528 хектари со шума, а за истата година биле предвидени дополнителни 126 хектари за пошумување.²⁷⁰ Иако процентуално територијата била со голема покриеност со шуми сепак таа била со многу мала економска вредност бидејќи дел од нив биле ниски шуми. Најголем дел од шумите се наоѓале под селска, општинска и државна сопственост. Територијата под шуми била поделена така што претежно источниот дел на Македонија бил со ниско стеблеста шума а западниот со високо стеблеста шума. Од шумските дрвја најмногу растел хростот, буката и црниот бор. Голема пречка за развој на шумарството било тоа што тие не можеле правилно да се експлоатираат, а главна причина за тоа било што немало патишта за да се дојде до нив ниту какви било комуникациски средства, иако дел од нив биле богати со големи дрвја за самата индустрија.²⁷¹ Историски шумите на овие простори најмногу биле уништени за време на владеењето на Турците каде на позначајните места, по комуникациските линии и поважните градови, плански тие биле сечени од страна на Турците сè со цел за да се добиеле поголеми безбедносни мерки. Слаб бил годишниот фонд на шуми, поради тоа што имало многу голема застапеност од ниско стеблеста шума како и од големата употреба на храстово дрво. Најмногу шумите биле користени или на удар на дивите сечачи на дрва кои ги користеле, односно ги продавале потоа како дрво за огрев. Глобално годишно имало околу 2 милиони кубни шума а потрошувачката изнесувала 2.800.000 кубни за огрев и 250.000 кубни дрво за индустрија. Многу малку од македонските шуми се користеле за дрвена граѓа па така фабриката Треска морала да набавува дрвена граѓа од територијата на Црна Гора и Босна и Херцеговина. Шумската експлоатација немала безмалку никакво економско значење за дрвната индустрија. Во почетокот на 30-те години постоеле и започнале планови за планско пошумување со отворање на посебни расадници за одгледување по целата територија на Македонија. Така бројот на садници за 1930 година изнесувал 3 милиони за веќе во 1936 година тој број да се искачи на бројка од

²⁷⁰ Службени лист вардарске бановине, 23 јануари, 1932, број 111-112, 2.

²⁷¹ Записници са седнице министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, 80. "Нарочито внимание се обрнува да се изгради сообраќај, кое е едно од најважните проблеми за економијата на државните шуми. Се изведува интезивен премер и класифицирање на планинските зони во Јужна Србија."

10 милиони садници. До 1929 година на пошумување во Македонија биле потрошени вкупно 15% од средствата кои биле наменети и искористени за таа намена.²⁷² Или државната и банската власт во периодот од 1912-1937 година потрошиле околу 9 милиони динари за производство на садници и пошумување во Јужна Србија. Дирекцијата за шуми имала план кој предвидувал пошумување на 4.123 хектари со шума со вкупно вложено средства од 5.130.729 динари со нивна целосна реализација во период од десет години. За да ги поправела грешките кои порано ги правела државата со ограничување на користењето на шуми, таа во 1936 година отстапила на селата и на поединци 7266 хектари шуми, пасишта и ораници.²⁷³ Во Скопје имало формирано и отворено посебна дирекција за шуми каде имало вработено околу 174 луѓе кои биле надлежни да ги чуваат државните шуми.²⁷⁴ Банската управа била одговорна и за селата и општините бидејќи тие имале најмногу од обврската за користење на шумите и нивното чување, а сето тоа таа го организираше. Додека шумите кои не се наоѓале под државата, Банската управа во 1935 година им вовела систем на заедничко чување бидејќи таа не успеала да ги натера сопствениците сами да организираат заштита па така таа поставила свои нови 137 задружни чувари. Дирекцијата веќе освен чувањето на шумите започнала во Скопје со работа, производство и продажба на огревно дрво кое од почеток изнесувало околу 35.000 кубни огревно дрво годишно, а за подобрување на сето тоа било предвидено и изградба на патишта кои би воделе до државните шуми. Во програма било и уредување на шумите со патеки и стази за ширење на шумарството во рамките на туризмот. Само во 1932/33 година во Македонија биле засадени 4 милиони садници во вредност од 300.000 динари, а до 1937 година биле произведени вкупно 37 милиони садници од листопадни и зимзелени дрва, а мрежата на отворени државни расадници кои се наоѓале под Скопската дирекција за шуми се качила на 67 отворени расадници до 1935 година.²⁷⁵ За да се развиела оваа индустрија во Македонија според мислењето на тогашните економски стручњаци требало покрај изградбата на соодветни транспортни врски кои инаку би биле многу скапи бидејќи сите шуми се наоѓале далеку од сообраќајниците, и тоа што поголем комплекс од нив да се даде под концесија каде претпријатијата соодветно и подобро би ги раководеле нив, а за

²⁷² Јовановиќ Владан, Вардарска бановина.391.

²⁷³ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937.654.

²⁷⁴ Исто.655.

²⁷⁵ Јовановиќ Владан, Природни ресурси и нивова експлоатација-пример Вардарске бановине, Архив Југославије, 2009, Београд.65.

сето тоа самата држава би земала големи концесии, така таа тие пари би ги инвестирала во изградба на нови сообраќајни врски.²⁷⁶ Македонија на високите планини кои ги имала била богата и со големи пасишта. Такви пасишта во Македонија имало на Шар Планина, Галичица и Скопска Црна Гора. Без тие пасишта не можело да стане збор за постоење и развој на овчарството во Македонија. Македонските сточари за да ги обезбедат тие пасишта најчесто применувале штетни начини по шумарството како палење или сечење на високите комплекси со шуми. Еден од начините да се решат проблемите со шумите стручњаци во тоа време го гледале и во тоа да се извршело соодветна стручна студија за климата, земјиштето, изградбата на сообраќајна линија до самите шуми и обезбедување на нејзин пласман.²⁷⁷ Иако биле донесени програми и имало обиди за развој на шумите во Македонија од страна на државата сепак тие останале под просекот на шуми во однос на останатите делови на земјата.²⁷⁸ Експлоатацијата на македонските шуми била незначителна, најголемата причина не лежела во тоа што таа немала доволно шуми со големи дрвја, туку повеќе поради непристапните планински предели, лошата сообраќајна инфраструктура и бројните корупциски афери кои ги имало во шумарството.²⁷⁹

²⁷⁶ Гавриловић Милан, Привреде Јужне Србија, 103.

²⁷⁷ Скопски гласник, Година VIII, број 403, 1936.1. Актуелна питања јужносрбијанског шумарства.

²⁷⁸ Скопски гласник, број 414, 09.05.1936.1. „Један критички поглед на нашу привредну политику“, „Шумското производство зависи од можноста за продажба. Ако таква можност постои, тогаш не треба да се грижи дека приватната иницијатива ќе ги искористи. На приватниците исто така им требаат работна сила, значи ако имаат прилика за продажба ќе има и за работа. Ако државните претпријатија, водени со некој поголеми социјални цели, работат со загуба, тогаш тие се штетни за општиот интерес, бидејќи нивните загуби мораат да се покриваат од некаде. Sprema ова и во овој поглед треба да биде одредено до каде треба да достигне државата во шумското производство.“

²⁷⁹ Исто. „Управувањето во шумарството донесе до разни афери, од кои заедницата немала ништо, бидејќи биле упропастени милијарди од државниот имот кој не можеле да се надокнадат.“

3.1.7. Сточарство

Благодарејќи на богатите пасишта и ливади на планините Бистра, Шара, Беласица и Осогово, условите за развој на сточарството биле поволни за развој, а посебно за одгледувањето на ситна стока. Сточарството во Кралството на Југославија и Македонија било сметано како една гранка од земјоделието. Но дел од сточарството бил самостоен бидејќи дел од стоката бил поврзуван со земјоделието. Сточарството било едно од најважните ако не и најважна по економијата.²⁸⁰ Како гранка од земјоделието можело да се смета најмногу свињарството, живинарството и дел од говедарството, додека главните гранки на сточарството во Македонија, одгледувањето на ситна стока овци и кози немало врска со земјоделието. Во некои гранки на сточарството Македонија била најразвиена. Од продажбата на вишокот на стока и нејзините продукти можело добро да се заработи. Најмногу се одгледувале овци со околу 1.829.971 парчиња, па потоа следувале кози и јариња со 532.850 парчиња.²⁸¹ Одгледувачите на стока во Македонија можеле да се сметаат за посебен вид работници, бидејќи немале врска со земјоделството, ова доаѓало од фактот што поседувањето на добиток не било условено со поседот на земјиште. Сето ова било последица од начинот кој останал непроменет на овие простори уште од времето на Турците, и каде што било задржано сè уште номадското сточарство, со што сточарот најголем дел од времето го поминувал заедно со стоката на планинските предели или зимно време симнувајќи се на пасиштата во долините. Овој начин на сточарство бил доста користен на овие подрачја, па поради тоа и најмногу се одгледувале овци и кози. Овчарството било најразвиено, најрентабилно и најстара гранка од сточарството. Овчарството било од особено економско значење за Македонија и тоа посебно важело за северниот и источниот дел на земјата. Негова рентабилноста се гледала во тоа што покрај добивката од млеко и јагниња, дополнително тука била и добивката од другите негови

²⁸⁰ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937.1093. "Најважниот дел од народниот приход доаѓа од сточарството во кое спаѓаат: говедата, конјите, свињите, овците, козите, пилињата, рибарството и свилениите буби."

²⁸¹ Алманах Краљевине Југославије, Вардарска бановина.32.

производи како: волна, сирење и кашкавал. Сите македонски производи, а посебно македонскиот кашкавал биле прочуени и надвор, како во градовите Истанбул, Александрија итн. Овците и другите млечни производи биле извезувани преку Солун за Грција и Турција, а преку Драч за Италија. Покрај извозот на кашкавал и масло, како главни производи на овчарството бил и големиот извоз на неговата волна. Најдобра македонска волна доаѓала од територијата на Градско, Велес и Штип. Стрижењето на овците било обично вршено во пролет, од каде понатаму сопствениците ја давале волната на некоја од банките во Скопје, а тие за волната им давале капар. Сопственикот потпишувал изјава дека банката може да му ја продаде неговата волна, а остатокот од парите да го добие кога волната ќе биде продадена.²⁸² Голема негативност во сето тоа било што иако овците биле на прво место по одгледување сепак тие останале да бидат одгледувани на стар начин, односно без никакво дополнително нивно вкрстување, подобрување во нивното сместување или на нивната дополнителна исхрана. Поради тоа овците биле се повеќе со се послаб квалитет, тежина но и со послаба волна.²⁸³ Во Македонија имало два типа овци, едниот тип шарпланински, а другиот овчеполски. Шарпланинската била помала по раст, давала помалку волна и млеко, но затоа била поотпорна зимно време. Овчеполската овца била покрупна, давала повеќе месо и млеко, со подобар квалитет на волна, повеќе навикната на полскиот начин на живот, додека шарпланинската овца не можела да издржи повисоки температури.²⁸⁴ Иако со затворањето на природните граници на Македонија настанал проблем со тоа што во Солунското поле порано зимувале милион овци, со поставувањето на граница од грчка страна за нивно преминување, решението македонските сточари единствено го нашле во носење во реонот на Брегалница. Голем проблем за овчарството настанал и во тоа што порано Турција и Грција биле најголеми увозници на македонско јагне, но Турција од 1928 година ја сменила ситуацијата така што самата станала извозник на јагне, а Грција од 1929 година за да го развие сопственото овчарство нудела премија од дури 50 драхми по глава за овца. Овие акции од страна на Турција и Грција биле успешни бидејќи извозот на овци од

²⁸² Скопски гласник, број 495, 27.11.1937.Кожа и вуна у Ј. Србија.6.

²⁸³ Службен гласник, службени лист општине града Скопје, број, 70, 17 мај, 1930.

²⁸⁴ Мировски Тодор, Стопанството на Вардарската Македонија, Скопје, 1998.119.

Шарпланинската овца повеќе ја одгледувале Албанците, Каракачаните и Власите, додека овчеполската ја одгледувале повеќе Македонците.

Македонија во 1930 година опаднал за 40% за разлика од 1929 година.²⁸⁵ Дополнителен проблем претставувале и долгите зими кои секогаш носеле големи загуби на овци кој процентуално во просек изнесувал од 5% до 10 % умрени од вкупниот број овци и јагниња. Покрај овие општи причини кои оделе на штета на овчарството тука била и светската економска криза во почетокот на 30-те години кога имало забележителен пад на цените на млечни производи и на волната. Сепак овци од сите други видови стоки сè уште имало најмногу, а и нивната продукција на млечни производи била најголема. Најразвиени производи биле сирењето, кашкавалот и овчото масло, а најмногу се произведувало кашкавал кој годишно во просек изнесувал по 5.000.000 кг.²⁸⁶ проблемот поврзан со волната бил во тоа што волната како производ најмногу била барана во текстилната индустрија, па така ако таа се развивала би се зголемувала и нејзината побарувачка, но тоа не бил суштинскиот проблем бидејќи иако имало развиена текстилна индустрија во Кралството за целосен откуп на домашната волна, текстилните фабрики биле заштитени со царини и тие се решавале за увоз на волна од странство без царина, со што всушност ја симнувале цената и на домашната волна. Сепак кога ќе се земел фактот дека овците секоја година давале околу 1 милион јагниња, од кои едната половина се извезувала, јасно е дека тоа било од големо значење за економијата во Македонија. Во 1930 година сточарството, втората важна гранка во Македонија, имало поповолни резултати отколку земјоделската економија иако и таа имала свои мали потфрлања.²⁸⁷ Истата година Македонија имала во извозот на добиток и на добиточни производи од Кралство на Југославија учество од околу 150 милиони динари, од чиј извоз поголем дел или 9/10 бил за Грција.²⁸⁸ Сепак поради конкуренцијата која ја имала од Бугарија и Турција, дополнително со лошиот трговски договор кој го имала потпишано со Грција, таа започнала да не извезува ни 1/5 од македонскиот ситен добиток. Така во 1932 година тој извоз не надминувал ниту 20 милиони динари. Поради сето ова македонското овчарство се нашло во тешка криза. Дополнително било и тоа што не се правело ништо за подобрување на квалитетот и на палетата на производи. На второ место во Македонија по овчарството доаѓало одгледувањето на кози, иако пред се тие се употребувале и одгледувале повеќе за

²⁸⁵ Гавриловиќ Милан.42.

²⁸⁶ Службени лист, број 103.28.11.1931.2.

²⁸⁷ АЈГ, фонд 65, кут. 1403.а.е.2387. Министерство за трговија и индустрија, Извештај Банке „Вардар“.

²⁸⁸ Исто.

сопствени потреби. Природните услови за одгледување на кози биле многу поповолни отколку на оние при одгледувањето на овци. Тоа доаѓало од таму што козите биле многу поотпорни од овците и зимно време полесно се хранеле, додека нивниот род во млеко бил поголем. Но всушност козите не се одгледувале само за производство на млеко толку колку што се одгледувале за месо, кожа и јариња. Понекогаш цената на кожата била поскапа од цената на месото. Така насекаде во Европа била барана за производство квалитетната јарешка кожа. Македонија извезувала отприлика 400.000 јарешки кожи, по цена од 50 динари од парче чиј годишен приход изнесувал околу 20 милиони динари. Козите се одгледувале на стар начин и во одреден дел биле директно спротивставени со политиката на шумарството бидејќи тие се хранеле со испасување на шумскиот лист и младите гранки посебно по шумите и ридовите со што ги уништувале шумите и не им дозволувале да се развијат. Со тоа шумските власти сакале што повеќе да се намали бројот на кози за да има што поуспешно садење и подигнување на нови шуми. Тоа сакале да го постигнат и со закон кој стапил во сила на 6 март 1930 година каде се забранувало пуштање на кози во државните шуми, но овој Закон од економски причини бил повлечен со што и понатаму можело да се користат државните шуми за пасење. Овој проблем дел од тогашните експерти мислеле дека можат да го решат со замена на македонската коза со млечни кози кои би можеле да се одгледуваат во шталски услови, а на останатиот дел од македонските одгледувачи на кози да им се додадело земјоделско земјиште за да преминат во земјоделие. Значи може да се заклучи дека козарството било економски исплатливо, но од друга страна имало и негативни страни, а тоа било пред се уништувањето на младата шума. Коњите во вардарскиот дел биле претежно исти односно во планинскиот дел помали и лесни а во низините потешки. Тие биле повеќе користени за транспорт на луѓе и производи, додека биле неповолни за користење при обработката на земјата или евентуално за влечење на товар. Автохтониот коњ во Македонија бил мал и ситен по раст, издржлив и во најекстремни климатски услови и бил познат по името „токмак“.²⁸⁹ Поради сето тоа се повеќе започнале да се увезуваат арапски коњи, босански ридски коњи и пониус. Арапските и босанските коњи се употребувале за освежување на домашните коњи а пониус коњите за влечење. За унапредувањето на коњарството во Скопје имало една ергела „Душан“, која се грижела за одгледување коњи. Ситуацијата со магарињата била

²⁸⁹ Службени лист, број 103.28.11.1931.2.

слична како и со коњите односно не се водело грижа за нивно унапредување со подобро вкрстување или нивна исхрана, туку се оставало да се одгледуваат на стариот наследен начин. Но сепак магарето било едно од најкорисните животни во Македонија, бидејќи тие биле многу погодни за транспорт на ридски и планински терени. Состојбата со говедата била доста лоша, тие биле потполно дегенерирани, тежината им била мала, растеле споро, давале месо со слаб квалитет и со слаба кожа. На територијата на Македонија најмногу се одгледувало домашното говедо – буша. Кравите давале мали количини на млеко, а воловите биле толку слаби што не можеле да се користат за орење со железен плуг. Домашните говеда најчесто се користеле за работа, односно за влечење. Тие просечно годишно давале околу 600 до 800 литри млеко. За да се зголеми млечноста се почесто започнале да се користат и културни раси на крави како симентал и монтафонски, кои биле одлични во поглед на производството на млеко и месо. Од сите видови одгледување на стока, свињарството било најнеразвиено, тоа се наоѓало во самиот почеток на развој бидејќи за време на владеењето на Турците скоро воопшто и да немало. Но бројот на свињи по формирањето на новата држава Кралството на СХС почнал да расте па така во 1921 година изнесувал 78.707, а по десет години достигнал бројка од 177.875. Свињите за одреден степен се нашле понатаму во подобра положба но и кај нив имало детектирано одредени проблеми, најмногу поради тоа што немало вкрстување со подобар вид, но и од фактот што одгледувањето на пченка која се користела во нивната исхрана била на ниско ниво на застапеност. Одгледувањето на живина поради недостатокот од зрнеста храна во Македонија бил повеќе наменет за покривање на домашните потреби. Од културните раси најмногу се одгледувале Род-ајленд и Плимут-рок. Говедарството и според бројот и според квалитетот значително заостанувало зад овчарството и козарството. Развојот и извозот на крупниот добиток во Македонија бил незначителен. Со ова одел и фактот што потрошувачката на говедско месо во рамките на Македонија била доста слаба. Така бројот на стока во Македонија во 1929-30 година изгледал вака²⁹⁰:

Табела 10

Коњи	118.687
Магариња	62.927

²⁹⁰ Исто.

Говеда	508.000
Свињи	162.943
Овци	2,018.850
Кози	671.306
Живина	1.896.364

Бројот на стоката бил доста мал во споредба со територијата која ја заземала Македонија.²⁹¹ Покрај тоа, како што видовме и таа стока што ја имало била со доста мал квалитет но и со лоша исхрана. Поради таа состојба во која се наоѓала стоката во годината 1931/32 била забележана голема стапка на смртност и тоа: 102.989 овци, 35.537 кози, 1.659 коњи итн. Во околината на Гевгелија и Струмица се одгледувале големи количини на свилени гусеници. Производството на свилени гусеници најмногу било уништено за време на Првата светска војна. Но сепак од 1919 година па се до 1929 година тој број на одгледувачи пораснал повторно и изнесувал 2.129 производители до 1929 година. Тие произвеле 226.012 килограми кокони, а нивната цена се движела по 40 динари по килограм со што заработиле 9.040.488 динари. За нивно зголемување имало расадник во Гевгелија кој обезбедувал млади дудинки за нивна исхрана. Коконите од свилените гусеници најмногу се извезувале во Грција и Италија. Пчеларството имало значајна важност во Македонија. Пчеларењето обично се вршело во кошници, и во краевите кои имале повеќе растенија и услови за летни пасишта. Рибарството било најмногу застапено во краевите каде и се наоѓаат трите најголеми езера во Македонија, охридскиот, преспанскиот и дојранскиот крај биле познати по рибарство. Годишниот принос на овие три езера бил 4/5 од вкупниот принос на риби во целата област, езерскиот риболов го давал основниот карактер на целокупното рибарство во Македонија.²⁹² Охридското Езеро било и познато по своите ендемски видови риба кои ги имало само во неговите води. Од економски поглед Охридското Езеро било богато со видови кои се со висока економска вредност или салмониди (пастрмки), јагула, сите останати охридски риби припаѓале во

²⁹¹ Службен лист. 16.05.1931, број 71, “Со оглед на светскиот пазар ние би можеле да посветиме многу внимание на нашето сточарство, како на крупното така и на ситната стока, а и на живинарството. Се гледа дека на Југ слабо се одгледуваат свињи, но и исто така малку се внимава на живинарството, која таа заслужува повеќе бидејќи во сите наши делови се добри условите за овие гранки од економијата”.

²⁹² Споменица двадесетпетогодишници ослободена Јужне Србије 1912-1937, уред. Алекса Јовановић, Скопље, 1937.591.

групата на бела риба како: белвица, плашица, клен, мрена итн. Просечната количина на уловена риба од Охридското Езеро изнесувала околу 230.000 кг риба годишно.²⁹³ Од нив околу 53% од уловената риба била пастрмка, остатокот од 47% претставувала бела риба 41% и јагула 6%. Рибниот фонд на Преспанското Езеро бил сличен на Охридското Езеро, сепак количината на уловена риба бил доста помал од уловот во охридскиот крај па така тој изнесувал околу 84.000 кг риба годишно. Дојранското Езеро било најмало и се разликувало од Охридското и Преспанското Езеро. Неговиот рибен фонд припаѓал на вардарскиот рибен фонд со сом и јагула од 1%. Поради трите езера рибарството во Македонија била важна економска гранка. Само во текот на 1937 година биле фатене 800.000 кг риба која била со вредност од 3.250.000 динари, од оваа сума 1.352.000 динари припаѓало од продадената риба од Охридско Езеро, а 385.000 динари од продадената риба од сите реки.²⁹⁴ По риболовот реките стоеле далеку зад езерата во Македонија, а тоа се должело најмногу на тоа што риболовот бил неорганизиран и примитивен, со што искористувањето на тие води било далеку зад нивната продукција. Најмногу рибен принос имале реките Вардар и Црна Река. Продажбата на риби била најслабата фаза од рибарството и била далеку зад риболовот. Тоа се должело на недоволната организираност, самата потрошувачка на риба била со локален карактер, односно со локална потрошувачка. Единствено за време на сезоните се појавувала свежа риба на пазарите во Битола и Скопје. Најслабата страна на продажбата на риба била и неорганизираната продажба на свежа риба. Со ова дополнително одел и фактот што немало поволни рибарници во потрошувачките центри со што би се овозможила продажбата на свежа риба. Може да се каже дека рибарството било во почетна фаза на своето организирање во Македонија помеѓу двете светски војни. Покрај сето ова сепак стоката претставувала главен извозен продукт, и сточарството било значајно за потребите за развој на економијата на Македонија. И според бројот на добитокот и според количините на сточарски производи, сточарството во Македонија било најзначајна гранка. Со краишта богати со планини во Македонија сточарството претставувало главен економски извор, додека земјоделството за овие планински краеве претставувало само споредна економска гранка. На крај може да се каже дека во Македонија се одгледувала разновидна стока и

²⁹³ Службени лист, број 833, 1.04.1938, "Во Охрид постоела хидро-биолошка станица која прошлата година вештачки произвела близу 5.000.000. риби кои биле пуштени во Охридско Езеро."

²⁹⁴ Исто, 14.

тоа: коњи, магариња, мули, мазги, говеда, биволи, кози, овци, свињи, гуски, риби, пчели и свилени буби. Со развој, одгледување и зголемување на бројот на сите овие видови стока во Македонија, можело да се дојде само до еден поголем потенцијал и подобар живот за народот.

3.1.8. Овоштарство

По земјоделието во една претежно богата земја како што била Македонија а која имала добра и поволна клима за одгледување на разни видови растенија и дрва, можело на второ место да избие и да дојде овоштарството како една од нејзините понови гранки.²⁹⁵ Нова гранка може да се каже бидејќи за време на турско многу малку внимание се посветувало на неа. Овоштарството во почетокот било одгледувано повеќе за домашни употреби освен во деловите на околината на Тетово каде што се произведувале јаболки за широки потреби и кои уште од тогаш важеле за познати во Кралството. Во новата држава Кралството на СХС започнало пополека да се обврнува внимание на оваа гранка од земјоделието. Така започнале да се отвораат сè повеќе овоштарници каде се одгледувале и се калемеле најдобрите видови овошја. Од тука и започнале и акции за убедување на земјоделците за што повеќе да се преориентираат кон овоштарството како начин на одгледување и кон што поголемо негово ширење со засадување на што повеќе нови површини со овошни дрва. Територијата на Македонија била една од најпогодните но и таа најмногу давала овошје според бројот на засадените стебла. Во Македонија успевале сите видови овошје, но најмногу се садело а воедно и најмногу барани биле следниве видови овошје: јаболки, сливи, крушки, смокви, калинки, ореви, бадеми итн. Јаболките биле најпознати како овошје кое излегувало од Македонија и тоа посебно тетовските јаболки кои биле најпрепознатливи во рамките на Кралството, а нешто подоцна и преспанските јаболки добиле и на име и на квалитет. Покрај тоа што од година во година бројот на засадени јаболки се зголемувал така и нивниот квалитет се подобрувал. Во 1921 година во Јужна Србија биле насадени вкупно 150.590 дрва со јаболки, а веќе во 1931 година или по десет години тој број бил скоро за дупло зголемен и изнесувал 244.423 јаболкови дрва. Покрај тоа што биле со добар квалитет тие биле и добри во врска со

²⁹⁵ Привредни летопис, Неколиких привредних проблема Вардарске бановине, Београд, 1936.14.” За сега од споредно значење, овоштарството е гранка на земјоделието, во кое во Вардарска бановина требало да се поклони најголемо внимание, бидејќи тоа со планска работа би можело да стане една од најважните гранки на земјоделието”.

родот. Така родот изнесувал за еден хектар засадена површина под јаболки во просек по 30 тони. Овој род од година во година се зголемувал како што и растеле новите засадени стебла. Во 1935 година бербата на јаболки изнесувала 120-130 вагони. Тоа било три пати повеќе од 1934 година каде имало берба од 50 вагони со јаболки. Нивната цена во 1935 година изнесувала од 2-2,40 динари по килограм.²⁹⁶ Јаболките биле добар артикал за извоз и тој најмногу одел преку пристаништето во Солун кон Франција и Египет. За домашниот пазар јаболката најмногу се пласирала по другите бановини а особено во Белград. Крушките биле овошја кои доаѓале веднаш по важност по јаболките. Тоа било поради тоа што тие биле многу полоши за транспорт од јаболките и не се конзервирале лесно за зима како јаболките. Бројот на засадени крушкови дрва во 1921 година изнесувал 128.925, а во 1931 година или по десет години тој се зголемил и изнесувал 197.631 дрва. Просечен род од крушките изнесувал на еден хектар засадени под нив околу 10 до 15 тони. Најмногу род од крушки давале охридскиот, крушевскиот и преспанскиот реон. Извозот за нив, како што кажав претходно, било потешко да се направи а исклучок правеле оние видови крушки кои можеле да се чуваат и преку зима. Најмногу од крушките се користеле за задоволување на домашниот пазар, а во северните делови на Вардарска бановина каде живеело српско население, од нив се правел и алкохолниот пијалак, познат како крушкова ракија. Црните сливи биле исто така одгледувани особено во малешево, радовишко и делчевско. Бројот на засадени дрва под сливи бил следниот: во 1920 година имало околу 979.532 дрва, а по десет години во 1931 година, имало скоро ист број дрва под сливи или 982.477 дрва, што значи бројот не бил зголемен како кај другите овошја во овој период а причината за ова била болеста која ги имала зафатено сливите.²⁹⁷ Позитивно од ова единствено било тоа што старите некалемени дрва од сливи биле заменети со нови калемени дрва. Сливите најмногу се извезувале во Грција поради краткиот пат за нивен транспорт. По бројот на дрва оревите доаѓале на трето место, но сепак тие имале поважно место во овоштарството во однос на крушките. Тоа било така бидејќи оревите отсекогаш биле многу поповолни за продажба од сите останати видови овошја а воедно биле и подобри и за транспорт, складирање и конзервирање. Најголем број ореви се наоѓале во охридската околина, каде што биле и најквалитетни. Бројот на засадени дрва растел така

²⁹⁶ Скопски гласник, година VIII, број 399, Јужносрбијанска привреда у 1935 години.6.

²⁹⁷ Гавриловић Милан, Привреда Јужне Србије, Скопје, 1933.35.

што во 1920 година имало 68.737 дрва, а во 1929 година имало веќе 112.426 оревови дрва. Побарувачката на ореви не била само од нивните плодови туку и од нивното стебло кое секогаш имало добра цена и било поволно за извоз. Покрај оревите имало и многу дрва засадени под костен посебно во тетовскиот реон каде имало околу 34.000 дрва. Но сепак иако тие биле со многу добар квалитет сепак се користеле само за домашниот пазар. Во јужниот дел на Македонија имало поволни можности за одгледување на јужните овошја како смокви и калинки. Така Демир Капија, Валандово и Гевгелија биле познати по одгледувањето на добри смокви и калинки. Сепак и тие се употребувале главно за задоволување на потрошувачката на домашниот пазар. Тенденција на властите била идејата за засадување на што поголем број со дрва на бадеми и лешници, поради тоа што имало поволни услови за нивен развој а од друга старна и биле економски доста исплатливи. Целокупната годишна овошна реколта која се произведувала на територијата на Македонија изнесувала околу 600 вагони со овошје. За да се унапредело овоштарството во Македонија до тие мерки кои ги дозволувале и самите услови дел од стручната јавност била на мислење дека било потребно да се преземат следните мерки: 1. Да се внимава особено кон оние овошја што најмногу давале принос дотогаш, 2. Да се утврди сортата кај сите овошја, 3. Да се стандардизира, односно да се одредат и најмалите видови сорти кај одредени овошја, и под 4, во секој реон да се отвори барем по еден расадник²⁹⁸. Од следнава табела ќе можеме да го дознаеме и бројот на стебла кои ги имало во Македонија на разни овошја, родот по стебло, вкупниот род на поединечни овошја и местото кое во однос на бројот на стебла и род го заземала Македонија во однос на останатите бановини во Кралството на Југославија²⁹⁹.

Табела 11

Вид овошје	Број на стебла	Род по стебло	Вкупен род	Место кое го зазема Македонија	
				По бр. на стебла	По род од

²⁹⁸ Привредни летопис.16.

²⁹⁹ Исто.15.

Сливи	1.504.420	13:5	203.912	6	3
Јаболки	290.150	28:3	82.228	7	1
Крушки	327.462	25:2	118.217	6	1
Ореви	162.785	29:3	47.616	6	1
Цреши	79.826	29:2	23.329	8	2
Вишни	22.191	16:8	2.724	6	1
Праски	89.700	18:7	16.776	6	1
Кајсии	54.686	28:5	15.584	4	1
Дуњи	29.001	28:0	8.129	5	2
Смокви	7.864	13:3	1.046	4	2
Костен	57.919	29:3	16.949	4	2
Бадем	20.644	18:5	4.024	2	1

Македонија уште кога била во рамките на Османлиската држава била позната по лозарството и по производството на грозје а посебно тоа важело за Тиквешкиот крај. Винарството како економска гранка од секогаш заземало едно од главните места во земјоделието во Македонија. Од колкаво значење било тоа се гледал во фактот што освен земјоделците со лозарство се занимавале и занаетчиите и трговците во градовите. Поради тоа во многу краеве производите од виновата лоза како грозјето, виното и ракијата биле единствени земјоделски артикли кои биле продавани на пазарите. Скоро сите лозови насади во Македонија биле подигнати на база на домашна винова лоза. Одгледувањето на виновата лоза во толкави размери во Македонија било и поради фактот што сите природни услови биле наклонети за нејзино одгледување како поволна земја, географска ширина и клима. Но поради појавата на болеста филоксера околу 1912 и 1914 година биле уништени голем дел од старите лозници во Македонија. Пропаѓањето на лозарството поради појавената болест многу силно се рефлектирало и на економската состојба на населението. Решение за обнова на лозарството било најдено во садење на нов вид лозници од американска подлога. Од следните бројки ќе видиме како се движеле обновувањата на лозници од американска подлога и тоа по години во Македонија:

Во година 1929 биле подигнати 3.945 ха, во 1930 година 4.087 ха, во 1931 година 4.527, во 1932 година 4.817, во 1933 година 4.968 ха, во 1934 година 5.195 ха, во 1935 година 5.488 ха³⁰⁰.

Поради побрзо обновување на лозарството во Македонија се отвориле голем број расадници за лозници со задача да произведат што повеќе лозни калемови на база на американска подлога од одбрани вински и трпезни сорти на грозје. Така првите расадници се отвориле во 1920 година во Скопје и Кавадарци, а во 1926 година во Штип. Лозници се одгледувале и во земјоделските училишта во Битола и Тетово. Годишниот капацитет на произведени лозници на база на американска лоза бил 4 милиони парчиња, а во лозни домашни калеси околу 1 милион. Покрај бановинските расадници кои биле 42 на број постоеле и околу 20 приватни лозни расадници на територијата на Македонија, чие вкупно нивно производство на лозни калеси изнесувало 2.000.000. парчиња.³⁰¹ Целокупниот број произведени лозови садници од расадниците се користел за подигање и садење на нови површини со винова лоза. Сепак како главни проблеми на винарството можеле да се лоцираат во слабата потрошувачка, нетипизирањето на вината, немањето на доволен број на винарски визби и фискалните побарувачки.³⁰²

³⁰⁰ Споменица двадесетпетогодишници ослободења Јужне Србије 1912-1937, уред. Алекса Јовановић, Скопје, 1937.571.

³⁰¹ Исто.572.

³⁰² Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV редовни sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937.1090.

3.2. Индустрија

За разлика од развиените западни европски држави, во Кралството на Југославија индустријата започнала подоцна да се развива. На чело по развиеност на индустријата во југословенските земји се наоѓала Словенија, која до влегувањето во новата држава можела да се пофали со богата индустрија како на пример, со доста развиена метало-преработувачка индустрија, железара, топилници, преку 20 фабрики за мебел итн. За разлика од Словенија останатите земји како Хрватска, Србија и Војводина може да се каже дека се наоѓале во почетна фаза во развиток на индустријата при самиот влез во новата држава.³⁰³ Ситуацијата во Македонија заедно со таа на Црна Гора била во најлоша состојба и на најниско ниво во индустријата. Една од причините за тоа било што Македонија како наследство од Отоманската империја го имала наследено феудалниот систем кој се состоел претежно од производство на занаетчиски производи, додека за некаков вид индустрија на овие простори до Првата светска војна можеле да се спомнат само неколкуте мелнички погони кои ги имало. Што наследила од Турската држава односно колку вкупно претпријатија имала Македонија кога влегла во новата држава може да видиме од Комисијата за народно стопанство на Србија, каде имало забележано вкупно 42 мелници, 1 фабрика за текстил, 2 циглани и 5 механички шарлагадилници. Според ова всушност за некои посериозни преработувачки капацитети на територијата на Македонија не можело да стане збор. Со принудниот влез на Македонија во новата држава со името Кралство на СХС, а подоцна преименувана во Кралство на Југославија која била составена од неколку различни наследни политички и економски системи, во прво време како држава започнува формирањето и на првите производствени капацитети³⁰⁴.

³⁰³Зборник Југославије њених бановина, градова..101. "Вистината била дека самиот поим индустриско претпријатије за разлика од занаетско сè уште не бил дефиниран и единствено утврден за целата земја. Така на пример во Србија се сметале за претпријатија сите оние работилници кои имале 15 работници и ако при тоа употребуваат моторна сила. На територијата на Хрватска, меѓутоа се сметало дека е индустриско ако работела најмалку 20 работници додека во Словенија за индустриско се сметало секое претпријатие кое имало „фабричко значење“.

³⁰⁴ Алманах Краљевине Југославије. Бановина Вардарска-општи преглед. Скопје 1931,34. Освен рударските претпријатија во Вардарска бановина постоеле преку 120 претпријатија, од кои најважни биле фабриките за

Создавањето на индустријата во Македонија не течело по некој одреден план. Таа започнала постепено да се раѓа и тоа најмногу од потребата на некои домашни трговци да изработат производи со кои тие тргувале или некои занаетчи кои започнале постепено да го развиваат своето занаетчиство со што поминале во нова фаза на мануфактурно производство. Може да заклучиме дека индустријата во Македонија била најмногу плод на домашниот капитал односно на трговците и занаетчиите. По Првата светска војна ќе се сменат економските можности во Македонија и ќе започнат да се формираат и првите индустриски претпријатија. Тие во почеток биле финансирани од домашен капитал, без користење на кредити од банките и со многу малку странски инвеститори. Големото рудно богатство кое го поседувала Македонија, многубројните индустриски растенија, добрата местоположба и одличните пазари претставувале добар почеток за развој на индустријата. Индустрискиот развој на Македонија помеѓу двете светски војни се одвивал во две фази. Првата фаза е за време на Кралството на СХС од 1919 до 1929 година и оваа фаза се карактеризирала и со првиот развој на првите индустриски капацитети во земјата. Во овој период биле отворени најмногу електрични центри, фабрики од прехранбената индустрија итн. Односно биле отворени во Македонија следниве индустриски капацитети прикажани во фуснота доле³⁰⁵.

текстил. После нив доаѓале и околу 40 млинови, десет фабрики за сапун и свеќи, парни пивари, електрични центри, една фабрика за мебел, две фабрики за бонбони, две фабрики за кожа и две фабрики за преработка на дрво.

³⁰⁵ Во 1919 година: Печатница Брадство отворена во Скопје, во сопственост на Халил Казим; Во 1921 година: Железарско претпријатие во Скопје, во сопственост на Милан Шобота; Хидроцентрала во Тетово, „ТИАД“, во сопственост на шведскиот капитал-Електро Инвест и домашни акционери; Мелница „Аутоматски млин Балкан“, во Скопје сопственост на лесковчани и Српската трговска банка; Фабрика за сапун „Јадран“ во Скопје, сопственост на Тодор Гребенаров; Индустрија за грнчарија, во Велес во сопственост на браќата Левкови. Во 1922 година: Фабрика за пиво, Парна пивара А.Д. Скопје, во сопственост на Прашката банка; Индустрија за преработка на дрво – „Треска“, во Скопје, во сопственост на Велко Милковиќ, Љуба Љубисавлевиќ и комп; Аутоматска мелница „Балкан“, во Скопје сопственост на Тасиќ и Лесковачка банка. Во 1924 година: Мелница „Косово“, во Скопје сопственост на браќата Димови; Електроиндустријата во Битола во сопственост на Отмар, Ароести и Бундалески; Фабрика за масло, во Велес во сопственост на браќата Ѓошо и Ангел Органциеви. Во 1925 година: Фабрика за макарони и тестенини „Глорија“ во Скопје, сопственост на Богдан Слобода; Мелница во Куманово, „Аутоматска мелница“ во сопственост на Миодраг Стоилковиќ; Железарска работилница во Скопје, во сопственост на браќата Папатеодоси; Фабриката за сапун „Вардар“, во Скопје во сопственост на Таса Стаиќ и Тома

Втората фаза на развој започнала истовремено со големата светска економска криза и траела се до почетокот на Втората светска војна. Во овој период како што ќе видиме понатаму, била застапена и светската економска криза 1929-1933 година која ќе се рефлектира и врз индустријата во Кралството. Така во овој период биле отворени следниве индустриски капацитети на територијата на Македонија:

Во 1929 година:

- Работилница за преработка на кожа во Скопје, сопственост на Махмуд Омер.
- Каменолом за базалт во Старо Нагоричани во сопственост на браќата Миленковиќ.
- Електрична централа Велес, во сопственост на Живко Стоилковиќ.
- Електрична централа во Крива Паланка, во сопственост на Тамбурков.
- Електрична централа во Штип во сопственост на Пуздерлиев.
- Рудник за Лигнит во Нерези, во сопственост на Перишиќ и Николаевиќ.
- Печатница „Крајничанец“ во Скопје, во сопственост на фамилијата Крајничанец.

Во 1930 година:

- Фабрика Европа во Скопје, во сопственост на Икономови и Пане Димитров.
- Мелница „Вардар“ во Велес во сопственост на Органџиеви и Ѓорѓови.
- Мелница во „Куманово“, во сопственост на Живко и Миодраг Стоилковиќ.

Поповиќ; Фабрика за сапун во Битола на браќата Ризеви; Фабрика за масло, Велешко шарлаганско друштво, од Велес во сопственост на браќата Костовски и Настев; Фабрика за сапун во Битола, во сопственост на Фараци и Пардо. Во 1926 година: Печатница во Скопје во сопственост на Васил Пупков; Трикотажа „Дијамант“, во Скопје, сопственост на Атанасови; Пивара во Прилеп во сопственост на браќата Грданови. Во 1927 година: Битолска текстилна индустрија во сопственост на Србинов, Симеонов и Бишта; Хромни рудници „Алатини“, во сопственост на англиски капитал односно семејството Гренфилд. Во 1928 година: Рудници „Хромасео“ во сопственост на Аseo, Декок и англиски капитал.

- Мелница „Брегалница“ во Штип во сопственост на Пурдерлиев и Сион.
- Електрична централа во Куманово сопственици Живко и Миодраг Столковик.
- Електрична централа во Гевгелија, во сопственост на Арсениевик и Гевгелиска банка.
- Електрична централа во Прилеп, во сопственост на Прилепската општина.
- Претпријатие за производство на мермер во Прилеп, во сопственост на Милан Живковик.

Во 1931 година:

- Претпријатије за кварцен песок во Долно Соње, во сопственост на П. Мирковик.
- Претпријатије за производство на талк во Велес, во сопственост на Ото Пушман.

Во 1932 година:

- Бановинска печатница „Немања“ во Скопје во сопственост на Банската управа.
- Мелница „Пелагонија“ во Прилеп, во сопственост на Крстевски.
- Циглана во Скопје во сопственост на Љуба Љубисавлевиќ.
- Фабрика за сапун „Аеро“, во Скопје во сопственост на Стојановик и Стефановик.
- Електрична централа во Кичево, сопственик Б. Крстик.
- Фабрика за кеси во Велес, во сопственост на Лукареви.
- Фабрика за текстил, „Генерално трговско А.Д. Скопје“ во Скопје.

Во 1933 година:

- Мелница „Вардар“, во Скопје сопственост на браќата Георгиеви и Драгутин Матовик.
- Текстилна индустрија „Тулемат“ во Скопје, во сопственост на Бедри Тулемат.

- Електроцентра Матка во Скопје, во сопственост на општината Скопје³⁰⁶.

Поинтезивен развој индустријата ќе започне да добива со почетокот на 1933 година и крајот на 1934 година. Во овој и следниот период сè до почетокот на Втората светска војна ќе бидат изградена скоро целокупната останата индустрија на територијата на Македонија. Од 16 затекнати индустриски претпријатија во 1918 година, во 1933 година имало 119 фабрики, а до крајот на 1938 година нивниот број изнесувал 153 фабрика со 7.848 вработени.³⁰⁷ Инвестираниот капитал во периодот од 1929 до 1933 година процентуално најмногу бил пораснат во бановините кои биле и најнеразвиени како Вардарската, Зетската и Приморската. Периодот од 1934 до 1938 бил особено поволен со нови инвестиции за Македонија па така процентуално тој бил најголем со 16,48 проценти а чиј просек во Кралството на Југославија тогаш изнесувал 3,20.³⁰⁸ Од целото излагање се гледа дека Македонија била една од најнеразвиените индустриски краеве во земјата. Ниту другите неиндустриски гранки не биле нешто подобри, а куповната моќ на потрошувачите исто така била на едно од најниските нивоа. Сепак и покрај оваа ситуација инвестициите бележеле постојан раст во индустријата. Најголем дел од индустриските претпријатија во Југославија биле во обликот на акционерски друштва, со што вкупниот 85,4% од вложениот капитал во индустријата отпаѓал токму на акционерството. Вложувањето како еден од клучните фактори и параметри за економскиот развој ни покажува до кој степен била развиена државата. Така податоците ни кажуваат дека инвестираниот капитал во индустријата на Кралството на Југославија во периодот помеѓу 1918-1938 година бил со околу 154% вложен капитал. Во исто време вработувањето во индустријата било малку поголемо и пораснало на 188,7%. Најмногу се вложувало во Дунавската, Дравската и Савската бановина и во двете најнеразвиени Зетската и Вардарската бановина.³⁰⁹ По I Светска војна ќе започне голем напредок на индустријата во Кралството на СХС подоцна Кралството на Југославија се до појавата на светската економска криза кога таа всушност ќе ја доведе индустријата во земјата во целосен застој. Иако светската економска криза со задоцнување ја погодила Кралството на Југославија сепак таа ја довела југословенската

³⁰⁶ Kukuleca Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*.

³⁰⁷ Kukuleca Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*. 116.

³⁰⁸ И. 232.

³⁰⁹ Вуковић Слободан, *Стварање националних економија и разбијање Југославије*, Социолошки преглед, Београд, 2003.166.

економија во една голема економска криза. Оваа економска криза може да се каже дека направила измена во односот на државата и економијата со што државата се повеќе започнала да се меша во самата индустрија и нејзината надворешна размена. Југословенската економија сè повеќе била заштитена со високи царини, но во нејзината економија постоеле само мал број различни претпријатија за секој вид производство со што не можело да се развива конкуренцијата, со што се почесто постоел еден вид монопол од кој најголем дел се наоѓал во рацете на странскиот капитал, сето ова било идеален терен за создавање на картели и за договорено организирано производство и еден вид монопол помеѓу произведувачите. Здружувањето во картели на индустријата во Кралството се повеќе добивало поголеми размери. Создавањето на картели било обично вршено по иницијатива и под раководство на странскиот капитал кој тогаш располагал скоро со сите средства, со што можел евентуално да го натера секое претпријатие да пристапи кон картелот.³¹⁰ Секоја гранка од индустријата имала свој сопствен картел, ова здружување се правело за заштита и одржување на нивните високи цени, а со тоа и добивање на се поголем профит на индустријалците. Така на пример картелот за шеќер иако имал во залихи останато непродаден шеќер по економска логика природно било цените на шеќерот да паднат поради големите непродадени залихи, а всушност секоја година цените поскапувале, а посебно тоа важело во периодот кога тие пристапиле во 1931 година кон Меѓународниот договор за шеќер и посебно кога Кралството на Југославија влегла во 1937 година во Меѓународниот договор за регулирање на производството и прометот на шеќер на пазарот заклучен по иницијатива на Лигата на народите.³¹¹ Со тоа цените на шеќерот биле ставени во уште поголема зависност од монополските движења на цените со тие на меѓународниот пазар. Следна голема предност за индустријата била во тоа што повремено државата доделувала државни субвенции на поединечни гранки од индустријата. Иако биле донесени сите овие мерки и заштити во индустријата сепак таа не го поправила многу вкупниот учинок во националниот доход, па така учеството во националниот доход на индустријата и рударството се качил од 17% во 1923 година на 21,1% во 1939 година.³¹² Најголем дел од

³¹⁰ Cvetković Vladimir, Kartel teskih gvozdenih konstrukcija u Kraljevini Jugoslaviji 1937-1940. Godine, INI, 2002, Beograd..85.

³¹¹ Vučo Nikola, Agrarna kriza u Jugoslaviji, 102

³¹² Вуковић Слободан, 171.

индустријата ќе биде кредитирана од странски капитал и тоа најмногу важело во рударската, металната, шумската и индустријата за цемент. Прв поголем странски капитал кој ќе навлезе ќе биде францускиот и тоа во рудникот Мајданпек уште во 1859 година. Најголемо количество на финансии од надвор ќе бидат вложени во електричната индустрија, додека најмногу кредитирање од домашните банки ќе бидат извршени во прехранбената индустрија и земјоделството. Странскиот капитал ги држел клучните точки на индустријата, така тој имал 60,3% од југословенскиот капацитет на електроенергија, 55,5% производство на јаглен, 76,1% производство на шеќер, 100% производство на бакар, олово и боксит, 70% од морскаа тонажа, 98,2% производство на памук итн.³¹³ Странскиот капитал не бил рамномерно распореден насекаде, во одделни гранки како земјоделството скоро тоа и да го немало. Додека целата развиена индустрија во голем дел била под странско влијание. Развојот на индустријата се мислело дека е само во рацете на странскиот капитал. Него го имало и во рударството, топењето и електроиндустријата каде имал околу 1 милијарда и 200 милиони динари во секоја од овие гранки. Како општа тенденција му било да пласира капитал во претпријатија за експлоатација на рудни богатства и полуфинални продукти како (дрво, цемент и метали). И секако се интересирал и за гранките од индустријата каде се добивале финални производи како индустријата за пиво, шеќер и кондури. Сето ова донело до вистинско владеење на странскиот крупен капитал. Така на пример германскиот концерн “I.G. Farbenindustrie” стоел во позадина на дури 24 југословенски претпријатија.³¹⁴ Па така тој концерн бил активен фактор на германската политика во Кралството на Југославија, заедно со Општото југословенско банкарско друштво. Таа банка не само што ги имала во свои раце десетте претпријатија со германски капитал туку вложувала напори и за нови германски вложувања во земјата. Германскиот капитал иако настапувал поединечно преку големите економски цинови како што ги спомнавме од предходно “I.G. Farbenindustrie”, “AEG” и “Општото југословенско банкарско друштво” сепак тие во последните години на триесетитте здружени ќе започнат една борба со англискиот капитал на овој пазар. Сепак странскиот капитал иако

³¹³ Дедијер, Владимир, Милорад Екмекич, Иван Божиќ, Сима Чирковиќ : Историја Југославије, Просвета, Београд, 1972, 420.

³¹⁴ IG Farben била најголемиот хемиски концерн создадена во 1925 година. Таа била создадена од спојувањето на неколку хемиски и фармацевски компании и фабрики, како што се: BASF, Bayern AG, Agfa итн. Нивната централа била Франкфурт, а продукцијата била поделена во 5 индустриски зони. Во 1945 година влегла во рацете на Сојузниците а во 1952 година била поделена на три посебни компании-Hochst, Bayer и BASF.

понекогаш бил и во меѓусебни борби сепак нивната крајна цел им била само што поголемиот личен профит. Па така во целокупниот странски капитал како крајни акционери преку фирми посредници (фирми кои се во акционерска сопственост) кои се јавуваат како сопственици, а всушност биле продолжена рака на нивните вистински владетели, такви финансиски концерни на овие простори биле групацијата “Krupp”³¹⁵, “J.P.Morgan & Co”³¹⁶ и Рокфелер³¹⁷ преку неговите “Standard Oil” и “Chase Manhattan Bank”, итн. Капиталот вложен во индустријата а со тоа и развитокот на индустријата различно ќе биде застапен и развиен од една бановина до друга бановина итн. Процесот на навлегување на странскиот капитал во Кралството на Југославија бил добро организиран од водечките меѓународни економски групации кои воделе борба за нови пазари. Политиката на индустријата била секогаш политика на добивање на сопствен профит. Распределбата на националниот доход за 1937 година покажала дека 50% од вкупната сума одел кај сопствениците на претпријатија додека селаните произведувале само 19,1%, а работниците 14,20% од таа сума.³¹⁸ За разлика од сите останати бановини со исклучок на Зетската, Вардарската сепак ќе биде на претпоследно место и по развој и по инвестиции во индустријата. Политиката на Кралството ќе биде секогаш да се инвестира најпрво во Србија каде тогаш влегувале Моравска и Дринска Бановина и во Белград како посебен индустриски центар. Од друга страна и другите два признати народи покрај српскиот народ, хрватскиот и словенскиот постојано се бореле и користеле со што повеќе да се инвестира и на нивните територии, односно во Дравската и Савската Бановина. Но сепак тоа не значело дека странскиот капитал не навлегол и во Македонија, тој нашол интерес за влез со странски инвестиции и тоа најмногу во рударството, електростопанството и прехранбената индустрија. Индустријата од 1929 па до 1941 година најмногу ќе се развива во оние области каде и претходно била развивана. Па така по една статистика направена спрема вредноста на индустриското производство земена спрема еден жител, тоа

³¹⁵ Krupp AG, позната германска династија позната по производството на челик, оружје и муниција, најголемата приватна германска компанија Германската империја. Една од најголемите компании во светот 20 век.

³¹⁶ J.P.Morgan & Co една од најголемите инвестициски и комерцијални банки во Америка со седиште во Њујорк. Во сопственост на фамилијата Морган, создадена во 1895 година, а во 1935 година од нив била создадена и Morgan Stanley, која делувала во 42 земји меѓу кои и Југославија.

³¹⁷ Rockefeller едни од најпознатите американски и светски индустријалци, политичари и банкари, сопственици на компанијата Standard Oil и банката Chase Manhattan Bank итн.

³¹⁸ Петровић Љубомир. Југословенско друштво измеѓу два рата, стр 27.

изнесувало за Словенија 3320 динари на жител, а во Македонија само 156 динари. Разликата помеѓу индустријата во Словенија и Македонија била поголема отколку индустријата на САД и Кралството на Југославија³¹⁹. За да ја имаме целосната слика на индустријата во Македонија од 1929-1941 година ќе мора да се прикажат сите индустриски капацитети со кој располагала самата земја. Така во прехранбената индустрија се до 1941 година имало 28 индустриски претпријатија. Индустријата во Југославија сепак од 1929 година ќе започне да се движи спирално, односно брзиот развој што го имала после војната ќе биде прекината од светската економска криза, па ќе започне брзо паѓање и на индустријата, а тоа ќе се случува се до средината на 30-те години кога ќе започне повторно брзо закрепнување се до почетокот на Втората светска војна. Индустрискиот раст во Македонија се до почетокот на Втората светска војна бележел постојан раст. Меѓутоа и покрај позитивниот раст кој го имала сепак Македонија заостанувала во поглед на северните југословенски бановини. За време на владеењето на Милан Стојадиновиќ посебно ќе започне да се инвестира и во металургијата и во воената индустрија, а се повеќе државата и ќе започне да се меша во економијата односно системот на економија да се дополнува преку државниот капитал, поточно се повеќе државата станувала финансиер преку нејзините привилегирани банки кои масовно започнале да финансираат во деловите на индустријата. Планот на Милан Стојадиновиќ бил подигнување на индустрија која ќе ја преработува сировината дома, формирање на фабрики кои нема да бидат зависни од странство и насочување на индустријата кон развој на воената индустрија. Во периодот помеѓу 1935-1937 година започнал нов бран на отворање на фабрики па така бројот на отворени фабрики по бановини се движел 35 фабрики во Дунавската бановина, 16 во Савската, 11 во Дравската, 8 во Вардарска, 5 во Приморска, 4 во Моравска, 3 во Дринска, по 1 во Зетска и Врбарска и 16 во градот Белград.³²⁰ Во Вардарска бановина во тој период биле отворени најмногу индустриски и електрични капацитети, и тоа за 1935 година:

— Рудник за лигнит Св.Тројца во Катланово, во сопственост на Милан Поповиќ.

³¹⁹ Исто.425.

³²⁰ Petranović Branko, Istorija Jugoslavije 1918-1988, Beograd, 319.

- Мелница „Пелистер“ во Битола, во сопственост на Хаим Калдерон и Б.Јовановиќ, со капитал од 300.000 динари
- Мелница во Кичево, во сопственост на Крсто Алексовски, со капитал од 550.000 динари.
- Електрична централа „Вардар“ во Куманово, во сопственост на Стоилковиќ и Крстиќ.
- Циглана „Рекорд“ во Струга, во сопственост на Сретен Илиќ и Крсте Филески.
- Индустриско претпријатие за изработка на вреќи во Скопје, сопственост на Стојановиќ и Стефановиќ.
- Електрична централа во Дебар во сопственост на општината Дебар.
- Фабрика за цемент „Лепенец“, во сопственост на Жераиќ, Илиќ, Тасиќ, Љубисавлевиќ и комп.
- Фабрика за чорапи „Шар“ во сопственост на Макс Ибершар.

Во 1936 година:

- Фабрика за алкалоиди „Огњановски“ во Скопје, во сопственост на браќата Огњановски.
- Мелница „Полог“ во Тетово во сопственост на Б. Јовановски.
- Мелница „Диово“ од Битола во сопственост на М.Драгутиновиќ.
- Електрична централа во Гостивар сопственост на Гостиварската општина.
- Керамичка индустрија „Кис“ во Скопје, сопственост на Глиша Томиќ и Александар Павловиќ.
- Фабрика за преработка на железо и метални производи „Вардар“ во сопственост на фамилијата Галиќ.

- Фабрика за текстил „Вардар“ во Скопје, во сопственост на Рибарови, Шеќерови и Димитриеви.

Во 1937 година:

- Мелница „Куманово“ во Скопје, сопственици Буста, Корда и Павле Стојковиќ.
- Мелница „Бошава“ во Демир Капија во сопственост на Арангел Недиќ.
- Циглана „Јужна Винаца“, во сопственост на Нишанциев и Георгиев.
- Леарница Пирит во Скопје, сопственост на Владо и Крсто Галиќ.
- Текстилна индустрија „Тулбенд“ во сопственост на Агоп Дикиџијан и М.Хамид.
- Фабрика за свила „Кокон“ во Гевгелија, во сопственост на Дингарац, Голочевац и Ралеви.
- Текстилна фабрика во Куманово во сопственост на Шумановски.
- Електрична централа во Струмица во сопственост на општината Струмица.
- Електрична централа во Охрид во сопственост на општината Охрид³²¹.

Бројот на вработени во Македонија во индустријата за 1940 година изнесувал 10.853 работници. Додека вкупниот број вработени во Југославија изнесувал 196.930 вработени па оттука се гледа и со колкава бројка Македонија учествувала во индустријата на Кралството и колкава била таа разлика. Од вкупниот број вработени во Македонија најголем дел од неа или со 66,4 припаѓал на тутунската индустрија. Најголемо зголемување во бројот на вработени се бележи во периодот помеѓу 1936-40 година. Порастот најмногу бил забележан во текстилната индустрија 2.893, хемиската 2.750, електростопанството 2,170 и индустријата за градежен материјал 2.055.³²² И останатите индустриски гранки имале благ раст и тоа: индустријата за неметали, металската,

³²¹ Сидовски Коста, Развој на индустријата, 20-41.

³²² Исто. 286.

прехранбената, графичката и дрвната индустрија. Од вкупно 111 претпријатија, 86 или 77,5% имале до 50 работници. Трговско-индустриска комора во Скопје доставила список на попис на индустриски претпријатија во Македонија каде на прво место со 350 вработени била текстилна фирма од Скопје со име “Текстилна индустрија на Генералното трговско акционерско друштво”, а на второ место по вработени претпријатијето “Треска” со 285 вработени.³²³ Но најголем дел од претпријатијата биле мали, тие претставувале индустриски капацитети со локален карактер односно производство кое било наменето првенствено за домашниот пазар додека многу мали количини биле наменети и за извоз. Индустриски фирми со поголем капацитет биле малку на број, односно во 1940 година имало само едно претпријатије со повеќе од 800 вработени а тоа било Акционерското друштво Аллатини Мајнс Лимитед³²⁴. За производствените капацитети во Македонија може да се каже дека не им било непознато и да го применат и добриот маркетинг во својата работа сè со цел да ја зголемат и подобрат својата потрошувачка и побарувачка. Така во сите тогашни дневни медиуми кои излегувале во Македонија имало нивна покриеност со реклами од нивните производи кои ги произведувале тие. Дел од нивните реклами на најпознатите фабрики во Македонија, ќе ги прикажам на крајот од текстот. Иако територијата на Македонија располагала со поволни природни богатства за рамномерен економски развој сепак општествено-економските услови не дозволувале тие богатства да се ползуваат целосно со што индустријата се развивала со релативно бавно темпо.

³²³ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут 69, гр.339.

³²⁴ Сидовски Коста, Развој на индустријата, 239.

Реклама од Парна пивара Скопје

ПАРНА ПИВАРА А. Д.
У СКОПЉУ
СА ТВОРНИЦОМ СЛАДА И ЛЕДА
ЦЕНТРАЛНА ДИРЕКЦИЈА БЕОГРАД
СПАДА У КОНЦЕРН
АНГЛО-ЧЕХОСЛОВАЧКЕ И ПРАШКЕ КРЕДИТНЕ
БАНКЕ — ФИЛИЈАЛ У БЕОГРАДУ
ТЕЛЕФОН БРОЈ 271.
ПРОИЗВОДИ БЕЛО И ЦРНО ПИВО
ЗАСТУПНИШТВА У СВИМ ВЕЉИМ МЕСТИМА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ
ВЛАСТИТА СТОВАРИШТА СА ТВОРНИЦАМА ЛЕДА
у Битољу у Кос. Митровици
у Куманову у Прилепу.

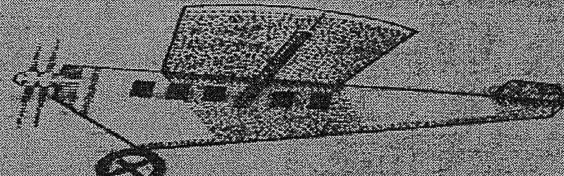
Реклама од фабриката Аеро од Скопје

ФАБРИКА САПУНА „АЕРО“
Браќа Стојановиќ и Ст. Стојановиќ
СКОПЈЕ

Исраѓује сите врсте перајних и тоалетних сапуна:

ПЕРАЈНИ САПУНИ:
Како свој специјалитет препоручује „АЕРО“ тип марсељског сапуна, који је познат у целој Европи као најбољи и најекономичнији.

ТОАЛЕТНИ САПУНИ:
Са натписом „АЕРО“ испуштају потпуно сите услови за тоалету и купање.

ФАБРИКА ЦАКОВА И ТКАНИНА „АЕРО“
Исраѓује сите врсте цакана а нарочито препоручује: брашнарске, житарске и шеќерне цакане, сарџије и апаре за вуну и памук.

3.2.1. Прехранбена индустрија

Прехранбената индустрија била најмногубројна уште Османлиската држава, таа како најразвиена ќе навлезе и во новата држава односно Кралството на Југославија. Во периодот до Втората светска војна прехранбената индустрија била најразвиена гранка на индустријата во однос на другите гранки на индустријата во Македонија. Најмногубројни претпријатија од прехранбената индустрија биле шарлаганцилниците и мелниците иако некои од нив како што ќе видиме биле сè уште во фаза на премин од занаетчиски работилница во фабрики. Останатиот дел биле неколку фабрики за производство на бонбони, две фабрики за производство на пиво, една фабрика за производство на алкохол, една за производство на тестенини и една за производство на конзервирано овошје. Или составот на прехранбената индустрија изгледал вака:

- Мелничка индустрија
- Лупилници за ориз
- Производи од брашно
- Преработка на овошје и зеленчук
- Производство на бонбони и чоколадо
- Пиварници
- Производство на масло
- Други производи.

Добриот развој на прехранбената индустрија во Македонија се должел на тоа што имало добар сировински материјал кој бил неопходен за самото производство. Како втор по значење доаѓал добриот пласман односно тоа што оваа индустрија секогаш наоѓала на добар пазар и секогаш имала обезбедено сигурен нејзин пласман. Меѓу првите индустриски претпријатија од прехранбената индустрија во Македонија се јавувале мелниците со нивна забележана појава уште на почетокот на 19 век. Бројот на индустриски претпријатија до самиот почеток на Втората светска војна на територијата на

Македонија изнесувал 28 прехранбени претпријатија, од кои 18 од нив биле мелници и лупилници за ориз.³²⁵ Според потеклото на капиталот освен Скопската пивара која била со странски капитал сите останати претпријатија во Македонија биле основани со домашен капитал.

³²⁵ Сидовски Коста, Преглед на прехранбената индустрија во Македонија (1912-1940), ИНИ, Скопје, 1958.75.

3.2.2. Мелничка индустрија

По бројот на производствени фирми мелничката индустрија секогаш доаѓала на прво место. Тоа е разбирливо од причина што брашното секогаш било на прво место по побарувачка и потрошувачка во Македонија. Бројот на мелници по Првата балканска војна изнесувал вкупно пет мелнички претпријатија на територијата на Македонија од кои три се наоѓале во Скопје и едно во Битола.³²⁶ Нивниот капацитет на производство заедно со мелницата од Приштина изнесувало четири вагони дневно, а на крајот од 1931 година ситуацијата веќе била доста сменета, или вкупно 14 модерни нови производствени фирми со дневно производство од 30 вагони. Во периодот помеѓу 1934-1938 година биле каде изградени уште 4 нови мелници. Нивниот заеднички производствен капацитет во 1940 година изнесувал 300 тони. Иако се искористувало само околу 58,7 проценти од вкупните капацитети сепак мелничката индустрија била профитабилна дејност. Во мелничката индустрија биле вложени околу 45.328.000 милиони динари од тоа 27.440.000 милиони или 60,5 % отпаѓало на српскиот капитал, а 17.888.000 динари или 39,5% на македонскиот капитал³²⁷. Освен овие поголеми млинови имало и помали погони со мал капацитет и тие биле претежно на погон на мотор и тие биле вкупно околу 28 фирми на број. Кај мелничката индустрија во Македонија било специфично тоа што освен Скопје и Куманово каде имало поголеми производствени погони кои произведувале и пласирале и дури надвор од нивните граници сите останати мелници биле со локален пласман. Мелничката индустрија во Македонија била претежно основана од трговци и неколку банки. Само две мелници припаѓале на поединци, мелницата Драгор во Битола и мелницата во Куманово. Мелничарството претставувало најразвиена подгранка на прехранбената индустрија и на неа вкупно припаѓале 47,8% од сите инвестирани парични средства³²⁸. Најмногу од мелничките капацитети биле сконцентрирани на подрачјето на Скопје, бидејќи Скопје претставувал вистински економски центар во Кралството Југославија. Со пуштањето на

³²⁶ Гавриловиќ Милан, Привреда Јужне Србије, 1932. 92.

³²⁷ Сидовски Коста.86.

³²⁸ Исто.87.

електричната централа на р.Треска скоро сите мелници се преорентирале на погон на електрична енергија. Како најголема мелница се јавувала во тоа време мелницата „Балкан“ со седиште во Скопје, зад која стоел лесковачки капитал, капитал од Лесковачката банка и трговците Тасиќ. Со производствен капацитет од 16 милиони за 1940 година, и со електромотори од 353 кс. Во ова претпријатие биле вработени 46 работници. Мелниците „Балкан“ и „Куманово“ во Скопје за 24 часа дневно мелеле од 800 до 1000 килограми разни житарици³²⁹. А пак вкупната бројка вработени во оваа мелничка индустрија во Македонија изнесувала 262 вработени³³⁰. Нивното работење секогаш било претпазливо, може една од причините поради тоа било во тоа што банките тогаш оделе со доста високи каматни стапки при користење на кредити. Но ова доаѓало и од тоа што Македонците при нивното работење имале посебна филозофија на водење на економијата, односно при вложувањето во која било гранка од индустријата секогаш тие гледале да биде тоа во рамките на сопствените средства или можности, всушност тие не сакале никакви дополнителни финансиски преоптоварувања или кредити. Тие секогаш гледале со реинвестирање на нивната заработувачка да ги развиваат и шират своите претпријатија. Мелничката индустрија во Македонија била основана од трговци на жито и брашно. Со изградувањето на нови мелници целосно се променила сликата во Македонија на оваа индустрија, тоа било така бидејќи сè до 20-те години од 20 век, брашното се увезувало, а подоцна не само што новите мелници го покривале целиот дел на Македонија со снабдување на брашно туку дел останувало и за извоз.

Културата на ориз била застапена само на подрачјето на Македонија во рамките на Кралството на Југославија. Самото производство на ориз барало отворање и развој на дополнителни капацитети како што биле лупилниците за ориз. За да се подобри производот и да се избегне примитивното лупење на ориз почнале да се отвораат лупилници претежно на подрачјето каде тој се произведувал, па така од 6 лупилници 5 се наоѓале во Кочанско, а само една во Скопје. Првата лупилница била отворена во 1902 година од Исмаил Паша, сите останати се отворени за време на Кралството. Со најголем капацитет на производство се наоѓала лупилницата на Кочанската земјоделска задруга, автоматскиот млин за лупење, белење и глазирање имал капацитет на производство од 5

³²⁹ Манојловски Методија, Индустриското производство.124.

³³⁰ Исто.

тони ориз за 24 саати или максимум 100 вагони годишно.³³¹ Оризот се пласирал на домашниот пазар односно во Македонија, Косово и Србија, а во северните делови на земјата односно во Хрватска и Словенија не можел да се пласира бидејќи секогаш имало големи количини на увозен ориз. Карактеристично за лупилниците било што во нив било вложувано главно од домашниот капитал, па така било успех што од само една лупилница која постоела во времето на Османлиската држава во овој период на Кралството на Југославија имало дури 6 лупилници и тоа со средни производствени капацитети. Во Македонија освен производствените капацитети од мелничката и лупилничката индустрија имало и една фабрика за производство на мелен црвен пипер која била отворена во 1939 година. Таа фабрика се наоѓала во Гевгелија и нејзини сопственици биле фамилијата Ралеви. Нејзиниот капацитет изнесувал преработка од 600 килограми за 8 часа работа. Фабриката имала доволен капацитет за производство бидејќи имала добра домашна суровина која била произведувана во Гевгелија и не морала да плаќа за транспорт. Нејзиното производство најмногу било пласирано за македонскиот и српскиот пазар.

³³¹ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119. кут.303. гр.916.

3.2.3. Индустија за производство на зејтин

Според економската важност и по производствените капацитети кои ги имала на второ место доаѓала индустријата за производство на зејтин. Една од главните причини е секако суровинскиот материјал кој бил на второ место во производството, а тоа секако бил макот кој се добивал од афионот. Ова производство било старо колку што била стара и културата на маак. Уште во времето на Османлиската држава во секој град во Македонија имало мали работилници за производство на зејтин од маак. Тие биле познати по името шарлаганцилници и зејтинот кој се произведувал од маак бил специфичен по јаката миризба која ја имал и се викал шарлаган. Сè до формирањето на нови погони на почетокот на 20-те години од 20 век оваа индустрија била работена во обични работилници. Воведувањето и развојот на нови модерни производствени фабрики започнува најмногу на територијата на градот Велес. Со основањето на фабриката на Органциеви започнало за прв пат и индустриското производство на масло во Македонија. Односно до 1941 година на територијата на Македонија имало само две поголеми фабрики а и двете биле сместени во Велес. Едната била формирана во 1924 година и била во сопственост на Ѓошо и Ангел Органциеви. Таа била модерно опремена фабрика со нови инсталации и рафинерија, сите набавени од Германија. Таа фабрика се развивала постепено, почетниот нејзин капитал изнесувал околу 2.100.000 динари, и тоа вложени во земја, згради и машини. До 1929 година биле дополнително вложени уште околу 12 милиони динари и тоа во инсталации на рафинерија и екстракција. Од 1935 година до 1940 година биле вложени дополнителни 5 и пол милиони динари. Поголем дел од инвестициите биле вложувани од сопствени средства, а еден дел поточно 6 милиони набавени од кредити. Производствениот капацитет во почетокот изнесувал 350 тони произведено масло на годишно ниво, но на крај тој пораснал и достигнал капацитет од 2.000 тони. Фабриката располагала со целосен капацитет за преработка на таан, масло и бел сусам. Со снабдување со сурови материјали фабриката се обезбедувала преку откупување на афионско и сусамово семе од производителите во Македонија и тоа траело така сè до потпишувањето на Женевската конвенција. Подоцна таа се преориентирала кон

набавка на нови суровини за преработување во масло, а тоа биле сончогледовото семе и маслодајната репка. Таа своите производи ги пласирала најмногу на македонскиот и српскиот пазар. Бројот на вработени во оваа фабрика во почеток изнесувал 24 луѓе, но подоцна со самото нејзино ширење достигнала бројка од 98 вработени. Таа за погон користела електрична енергија која ја произведувала самата преку сопствена централа. Втората фабрика била создадена една година по отворањето на фабриката на Органциев во Велес, таа имала име Велешко шарлаганско друштво, а отпочеток била со јавен ортачки влог, но подоцна во 1929 година преминала во акционерско друштво, а во 1932 година фабриката поминала целосно во приватна сопственост во рацете на браќата Јован и Никифор Костовски и трговецот Д. Настев. Фабриката имала производствен капацитет од 10 тона зејтин произведени дневно на база на сончогледово семе, а за производството на таан и бел сусам 800 килограми за период од работа од 24 часа. Сè до 1936 година тие работеле меѓу себе како конкуренција но и под голем дополнителен притисок од фабриките од Загреб и Врбас. Во 1937 година тие две се споиле во ново претпријатие Здружени фабрики за масло за јадење Велес. Понатаму тие вложили дополнителни средства од 4 милиони динари со кредит земен од Народната банка и Француско-српската банка, со што тие дополнително се зајакнале финансиски, па така производството за 1939 година било зголемено и изнесувало 1.410.767 кг зејтин за јадење.³³² Дел од производствените количини се пласирале на домашниот пазар и тој изнесувал околу 25% и за извоз во странство од 75%. Во фабриката биле вработени во просек од околу 100 работници. Фабриката функционирала во своето работење сè до почетокот на Втората светска војна. Покрај овие две фабрики за производство на зејтин била и таа на Трајан Зиковиќ која била со мал капацитет и со дневно производство од 2000 кг зејтин и 300 кг таан и уште една во Куманово модернизирана шарлагацилница која била на моторен погон а во сопственост на Никола Перковиќ. Поради овие поголеми производствени капацитети кои работеле во земјата било доведено во прашање работењето на останатите мали шарлацински погони. Одличното афионово семе, добриот сусам и одличните услови за одгледување на сончогледовата култура пружале секогаш добри можности оваа индустрија да се развие во Македонија. Но сепак Опиумската конвенција го забавила напредокот на производството на маак со што оваа индустрија за кратко била погодена но

³³² Сидовски Коста.108.

таа веднаш нашла замена на суровини во други растенија како сончогледот и репката. Поради сето ова производството на зејтин доаѓало секогаш на второ место во прехранбената индустрија според вкупното производство, додека на трето место спрема вкупниот инвестиран капитал во неа. И во оваа индустрија инвестираниот капитал претежно бил по потекло од домашниот капитал. Интересен е податокот објавен во книгата „Јужна Србија“ во делот каде била дадена состојбата со зејтинот во државата. Таму е даден прилог каде имало истакнато дека состојбата со зејтинот се подобрувала и тоа се гледало на база на податоците кои биле направени за увоз на зејтин и тоа за годините 1932, 1933, 1934 година, од каде увозот на зејтин од семе од надвор драстично е намален од 25.163 за 1932 година на само 13.136 за 1934 година. Понатаму од истиот текст дознаваме дека се настојувало да се зголеми постојното производство на зејтин од семе преку притисокот кој бил вршен врз претставниците на индустријата за зејтин во земјата. На крај текстот завршува со заклучок дека во Македонија успевале да се произведат сите видови зејтин од семе и тие видови кои не успеале во останатите делови на Кралството како што биле семето од памук, сезам и рицинус.³³³

³³³ Јужна Србија, Савез сокола Краљевине Југославије, Београд. 1937.18.

3.2.4. Индустрија за производи од брашно

Македонија била одличен пазар за тестенини но сепак на почеток таа била застапена само со една фабрика за производство. Тоа било така поради тоа што на македонскиот пазар сè уште не му биле познати, развиени и користени овие производи. Првата фабрика била отворена во Скопје во 1925 година од Богдан Свобода кој бил дојден од Вараждин и тој бил на мислење дека бидејќи немало вакви производи на пазарот, би било исплатливо да се инвестира токму во производство на овие нови производи, макарони и тестенини. Фабриката се викала „Глорија“ и била позната по првото производство на макарони и тестенини. Тој имал вложено вкупно 1 милион динари до нејзиното отворање, но поради тешката финасиска состојба во која се нашло ова претпријатије, во неа како втор партнер влегол Милан Илиќ од Бујановац, и подоцна тој успеал да го потисне Богдан Свобода од фабриката и целосно да му ја преземе.³³⁴ Машините и инсталациите кои биле во функција биле од италијанско потекло. До 1929 година како погон се употребувал еден дизел мотор, а по 1929 година за погон започнала да се користи електричната енергија. До 1937 година фабриката „Глорија“ произведувала 550 тони тестенини годишно или 1200 кг за еден работен ден, а во 1937 година кога биле заменети машините со уште понови капацитетот бил зголемен и тогаш веќе изнесувал 1600 кг произведени тестенини на ден или на 650 тони годишно.³³⁵ Пласманот на своите производи оваа фабрика успевала секогаш на време да ги продаде. Поради договорот кој оваа фабрика го имала потпишано во 1937 година со картелот во Кралството на другите фабрики со овие производи, таа добила можност на дистрибуција и пласман на овие производи до јужно од градот Крагуевац. Покрај ова таа добила и монопол за снабдување на војската со овие производи и тоа важело за целата Вардарска, Брегалничка, Косовска и на големи делови од Моравската и Шумадиската дивизија на војската.³³⁶ Од сето ова

³³⁴ Гавриловиќ Милан, Привреда јуж....97.

³³⁵ Мироски Тодор, Стопанството...230.

³³⁶ Благоев Борислав, Монографски материјал за раѓањето и развитокот на индустријата во Македонија, МАНУ, Скопје, 1979..56.

може да се види дека оваа фабрика работела доста рентабилно и дека чистата нејзина добивка изнесувала над 500.000 динари годишно, а воедно Милан Илиќ подоцна инвестирал и станал и еден од акционерите во фабриката за цемент „Лепенец“ со вкупно акции со вредност од 800.000 илјади динари. Во оваа фабрика во 1938 година имало вработено 20 луѓе. Покрај ова претпријатије во 1938 година се основало претпријатието „Факир“ кое било фабрика за производство на тестенини и конзерви во Скопје. И ова претпријатие било со домашен капитал односно сопственици биле Сретен Крстиќ, Милутин Крстиќ и Боро Шолјаков. Интересно е дека пред да се отвори ова претпријатије поради страв од конкуренција Милан Илиќ сопственикот на фабриката за макарони „Глорија“ побарал од Министерството за трговија и индустрија да не ѝ се даде дозвола за работа односно да не се отвори новата фабрика „Факир“ која била во сопственост на Сретен Крстиќ и неговите партнери, со образложение до Комората дека немало доволно потрошувачка на тестенини во Скопје и Македонија.³³⁷ Оваа фабрика сепак била отворена но Милан Илиќ сопственикот на „Глорија“ во 1939 година на истиот начин овојпат успеал да не дозволи да се отвори фабриката за макарони „Билјана“ од Велес која била во сопственост на Панајот Балваналиев, со што го одложил нејзиното отворање.³³⁸ Така иако фабриката „Билјана“ била изградена во 1938-39 година и била една од најмодерните фабрики која имала дневен производствен капацитет од 2.500 кг тестенини и макарони, сепак нејзиното отворање било одложено и таа успеала да биде пуштена во употреба дури за време на Втората светска војна односно во 1942 година. М. Илиќ поради добрите врски кои ги имал во администрацијата и државниот врв успеал да си обезбеди сигурен пласман на своите производи и тоа со снабдување на југословенската војска со негови производи. Фабриката „Факир“ била сместена во Скопје во населбата Пролет веднаш до железничката линија Скопје-Ниш. Таа само во првата година произведувала тестенини, а веќе од следната година ги продала машините за тестенини и се преорентирала само на производството на конзервирано овошје и зеленчук.³³⁹ Во фабриката биле инвестирани 3 милиони динари од кои 2 милиони во плац и згради и 1 милион во машини.³⁴⁰ Фабриката „Факир“ била со годишен капацитет од 5,5 тони конзервиран зеленчук и овошје. За погон

³³⁷ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут.69, гр.307.

³³⁸ Сидовски Коста, Развој...56.

³³⁹ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут. 69, гр.307

³⁴⁰ Сидовски Коста, Развој... 58.

на машините таа ја користела електричната енергија. Во фабриката се произведувало доматино пире, конзервирано овошје, компот и мармалад. Од сите производи најмногу произведувала доматино пире со близу 40% од вкупното нејзино производство. Нејзиниот пласман обично бил за Кралството на Југославија само еден дел од нејзиното производство и тоа доматино пире се извезувало за Англија. Оваа фабрика имала одлични услови за развој поради тоа што Македонија била богата со сировини за нејзино производство односно со производи од зеленчук и овошје. Градовите Скопје и Велес биле главни снабдувачи на сировински материјали за оваа фабрика. Освен овие претпријатија за тестенини и конзервирано овошје, во Македонија постоеле и фабрики за производство на чоколади и бонбони. Производството на шеќерни производи било доста развиено за време на Османлиската држава но сепак тие повеќе биле во форма на занаетчиски работилници кои веќе по Првата светска војна дури започнале да преоѓаат во вид на фабрики. Вкупниот број претпријатија за производство на шеќер до 1941 година изнесувал 3 претпријатија. Како прво претпријатие за производство на шеќерни производи се смета фабриката „Европа“ од Скопје која била отворена во 1882 година и тоа како работилница. Таа била со домашен капитал и нејзини сопственици биле Теохар Икомонов и Пане Димитров. Првобитното име на фабриката била „Теохар и Пане“ и под тоа име била сè до 1930 година кога го добила името „Европа“. Во времето на Кралството на Југославија тоа претпријатије се доразвило односно било инвестирано во нови машини со што дневниот капацитет на производство достигнал од 1 и пол тон разни производи дневно. Претпријатието се развивало сè повеќе, продукцијата растела, пласманот се ширел, така што ова претпријатие можело да издржи конкуренција и со поголеми и пореномирани фабрики од нејзе како фабриките „Унион“ и „Шонда“.³⁴¹ Растежот на производство на оваа фабрика сè повеќе продолжил со што бројката која ја постигнала пред војната изнесувала од дури 1700 кг за едно дневно производство. Произведената стока најмногу се пласирала во Македонија и тоа со 50%, на Косово со 35%, а еден дел и во Црна Гора со 8%, и Србија со 7% од вкупното нејзино производство. Фабриката „Европа“ произведувала разни видови бонбони, бисквити, локуми, сирупи и чоколади. А како сировина најмногу користела шеќер, брашно, нишесте и гликоза. Ова претпријатие добро работело и неговиот пласман и производство постојано се зголемувале со текот на

³⁴¹Благоев Борислав.32.

нејзиното работење. Што се однесува до персоналот неговата бројка заедно со сопствениците достигнувал 40-ина луѓе кои работеле во неа. Најскапи производи со цени кои се однесувале за малопродажба биле млечните карамели со 50 динари и чоколадните десерти и чоколадото со 40 динари. Како второ отворено претпријатие од овој вид била фабриката за бонбони од Битола во сопственост на Петар Герасимов. Ова претпријатие било со помал производствен капацитет и главно произведувало бонбони и локум. И третата фабрика се наоѓала во Битола и била основана во 1929 година, а произведувала бисквити, бонбони и чоколади но таа била со најмал капацитет со само 75 тони годишно додека за споредба фабриката „Европа“ за истата 1940 година произвела над 450 тони.³⁴² Производите кои ги произведувале овие три фабрики главно биле наменети за пазарите во Македонија, Косово, Србија и Црна Гора. Во Скопје постоела и една позната работилница за производство и продажба на бонбони во сопственост на Жунгулови. Таа започнала со работа во 1918 година, а во почетокот имала машини и казани за правење на локуми, калапи за правење на бонбони и чоколади. Нивни главни производи кои биле нудени на пазарот биле разните бонбони, чоколади и локуми кои ги произведувале, а најпознат нивен производ бил локумот Жунгул 305, а произведувале и мали чоколади кои биле со сликички на Мики Маус и Шиљо.³⁴³ Во Скопје постоела и една фабрика „Лоза“ која имала производство на алкохолни пијалоци, таа била во сопственост на Таса поп Антовиќ и синовите и произведувала коњак и ликер најмногу за задоволување на домашниот пазар. Домашните суровини биле од пресуден фактор за развој на оваа индустрија заедно со големата побарувачка на пазарот за нејзините продукти. Сепак доброто работење на овие претпријатија било забележено во времето после големата светска економска криза, каде сите економски лоши состојби од претходно биле вратени во нормала, со што започнал еден период на поголема потрошувачка.

³⁴² Исто.61.

³⁴³ www.staroskopje.vestel.com.mk

3.2.5. Индустрија за пиво

Пиварската индустрија била една од помладите кои биле на оваа територија. Македонија имала добар јачмен и квалитетна вода за производство на пиво. Поради тоа пиварската индустрија имала поволна можност за нејзин развиток. Покрај тоа пивото било продукт кој се конзумирал во летниот период и кој најмногу одговарал за територијата на Македонија која имала клима поволна за конзумирање на пиво. Покрај сето ова јужно од Јагодина не постоела пиварница освен таа во Ниш која била отворена всушност во исто време со Скопската но била со доста помал капацитет. Дополнително со сите овие предности кои ги набројавме била и таа што Скопје ја добил во тоа време главната економска улога во Вардарската бановина и тој станал нејзин центар што значело дека производството на пиво би било доста добро рентабилно. Првите почетоци на негово производство се јавуваат на крајот од 19 век, најпрво во Битола и тоа во селото Магарево. Но како прва сериозна пиварница сепак се смета таа која била отворена во Скопје во 1905 година. Таа имала производствен капацитет од 3.000 литри и инсталации и машини донесени од Чешка. Таа работела сè до крајот на 1909 година, кога таа ја прекинала својата работа, а од тогаш сè до отворањето на скопската пивара во Скопје немало пиварница па затоа пивото на овие простори го носеле две српски пиварници, едната била „Пивара Косовљанин“ од Јагодина, а другата „Пивара Вајфарт“ од Белград. Бидејќи имало голема побарувачка но и потрошувачка на пиво двајцата Чеси Виктор Цајс и Карло Хусник директорот на Прашката кредитна банка во Белград решиле да отворат пиварница во Скопје. Тие инаку биле вистински сопственици и на пиварницата „Косовљанин“, која ја вршела дистрибуцијата на пиво и во Македонија и преку неа одлично ја познавале состојбата на пазарот со пиво во Македонија. Така тие како експонент на Прашката банка ја основале „Парната пиварница“ А.Д. Скопје. Најчеста форма на навлегување на странскиот капитал бил преку акционерски друштва, така по тој пат и Прашката кредитна банка го основала ова акционерско друштво. Еден од основачите бил директорот на банкината филијала на Прашката банка во Белград, а нејзиниот почетен капитал го

отпуштил како форма на кредит за формирање на самата пивара, веќе по 1925 година, двајцата основачи, под изговор дека не можат да одговараат на своите задолженија кон Банката, го пренеле целото претпријатие во нејзина сопственост. Така всушност била завршена првата фаза на инсталирањето на странскиот капитал. Основниот нејзин капитал изнесувал 3 милиони динари поделени во акции од по 1000 динари. Поради неприкинатото ширење на претпријатието, инвестираната сума во идната година била дуплирана, а во 1924 година, само по две години од нејзиното создавање, таа веќе изнесувала 9 милиони динари. Годишниот нејзин производствен капацитет изнесувал 32.000 хл пиво и 1.400 тони мраз.³⁴⁴ Иако Прашката банка била потполно сопственик таа сепак ја задржила формата на акционерско друштво. Така за 1929 година како главни акционери се јавиле лица кои биле директно поврзани со Прашката банка, како вицедиректорот на Прашката банка Рихард Шкарка, директорот Карл Хусник и неговиот син итн. Од 1935 година ситуацијата малку се сменила па собранијата не биле одржувани повеќе во Белград, туку почнале да се одржуваат во Скопје, а дополнително како акционери биле вклучени и луѓе кои биле од Скопје, луѓе кои инаку биле главни трговци со шеќер за Македонија и Косово. Но со оглед на тоа што шеќерната индустрија била во рацете на чешкиот капитал и тоа преку Прашката банка, тогаш станувало јасно зошто биле избрани токму тие неколку скопски трговци за акционери во Пиварата, односно повторно се јавила нивната поврзаност со банката³⁴⁵. Скопската пиварница била изградена на земјиште кое се наоѓало два километри од центарот на Скопје, а покрај железничката линија Скопје-Ниш. На неа биле изградени повеќе фабрички објекти, а до 1941 година тие достигнале вкупна бројка од 5.919 м² површина која се водела под згради. Покрај главната фабричка зграда таа имала и неколку одделенија како одделение за слад, мелничко одделение, одделение за ладење, одделение за ферментација и за варење, итн. До пред Втората светска војна производствениот годишен капацитет на пиварницата изнесувало: 35.000 хектолитри пиво, 720 тони слад и 1.500 тони мраз. Главните сировини кои ги употребувала пиварата за својот производ биле јачменот и хмељот. Јачменот бил носен претежно од Банат и од Македонија, додека хмељот поради својот квалитет исклучиво се носел од Чехословачка. Во почетокот пиварницата за погон употребувала парна машина,

³⁴⁴ Сидовски Коста, Развој на индустријата, стр.63.

³⁴⁵ Благоев Борислав, 84.

но од 1930 година почнала да употребува електрична енергија од градската електрична мрежа. Освен постоењето на оваа пиварница во Скопје во 1926 година била отворена и помала пиварница во Прилеп. Неа ја отвориле браќата Грданови но подоцна ним им се приклучиле и уште неколку ортаци од Прилеп, севкупно инвестираниот капитал во неа изнесувал 1.600.000 динари. Капацитетот на нејзиното производство изнесувал 5.000 хл пиво годишно. За да го видиме соодносот на овие две македонски пиварници ќе ја дадеме количина на една од најдобрите нивни години на производство, па така во производствената 1930 година Скопската пиварница имала произведено 18.144 хл додека Прилепската пивара 6048 хл, што значи дека Скопската произведувала тројно повеќе од колку таа во Прилеп.³⁴⁶ Максимално производство на пиво имало забележано во 1940 година кога двете пиварници произвеле вкупно 25.000 хл пиво. Бројот на работници кои биле вработени во пиварската индустрија изнесувал 89, од нив 73 луѓе биле вработени во Скопската пивара и 16 луѓе во Прилепската пивара. Главни центри каде што Скопската пиварница го дистрибуирала своето пиво биле: Скопје со 23,8% од вкупното производство, Битола со 15%, Косовска Митровица со 6% итн. Само седум од овие места трошеле преку 65% од пивото, додека останатите 55 места трошеле само 35% од вкупното нејзино производство.³⁴⁷ Големата економска криза не ја одбегнала ниту оваа индустрија па така во годините од 1932 до 1937 година производството на пиво било намалено. Но од 1937 година производството започнало да се зголемува. Помеѓу овие две пиварници постоела конкурентска борба каде победникот инаку бил однапред познат бидејќи Скопската била со поголем капацитет и со одлични машини и суровини. Таа секогаш повеќе произведувала но и продавала, иако Прилепската пивара понекогаш за да ја намали конкурентноста оделе и до 50% со пониска цена од Скопската, но и обратно. Главната одлика на пиварската индустрија во Југославија била иста како и кај другите индустрии, односно пиварите имале потпишано картелски договор помеѓу нив.³⁴⁸ Но до 1933 година до пред да го потпишат договорот овие 4 пивари, (инаку две од нив биле афилација на Прашка кредитна банка -Јагодинската и Скопската пиварница, а другите две биле големи

³⁴⁶ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут. 69, гр.306.

³⁴⁷ Исто.94.

³⁴⁸ Скопски гласник, број 408, 26.03.1936. „Картел пивара у Јужној Србији“, Фабриците за пиво дошле повторно до договор и заклучиле картел по нови услови. По тој договор другите пиварници и понатаму нема да работат во овие краеве, додека на пазарите во Јужна Србија единствено Скопската парна пиварница ќе ги диктира новите услови на своето работење.

белградски пивари), ситуацијата била следна. Во првиот договор Македонија ѝ била доделена на Јагодинската пиварница освен правото во Скопје на еден локал во кој можело да точи пивото на Вајферовата пиварница. Но сето тоа се променило со изградбата на Скопската пивара, целата територија која ја држела Јагодинската пиварница на југ таа ја предала на Скопската пиварница, но Вајферовата пиварница тогаш дополнително добила право, освен во Скопје кое го имала од претходно, да го точи своето пиво и во сите места во Македонија кои ја минувале бројката од 10.000 жители, додека Бајлоновата пиварница добила право да го точи своето пиво во еден локал во Прилеп. Но како поминувало време потрошувачката на пиварите од картелите била сè послаба, а причината поради ова дел била од високите картелски цени кои ги држеле а дел и од малите пивари кои се отвориле во меѓувреме. Поради ова настанал еден конкурентски натпревар па така можело да се забележи во магацините во Скопје, пиво од Сараевската пиварница, но и од Вајферовата пиварница од Белград.³⁴⁹ Сето ова донело да се намалат цените на пивото но и да се зголеми неговата потрошувачка во исто време, поради тоа картелските пиварници повторно настојувале да се потпише нов договор со цел да се запре натпреварувањето со што би ги регулирале цените повторно и би ги утврдиле границите. Така во јули 1933 година пиварниците од Скопје, Белград, Јагодина а подоцна и пиварницата од Панчево и таа од Сараево потпишале картелски договор во кој ги одредиле границите на нивните пласмани. Границата на пласман на Скопската пиварница била јужно од Лесковац, Рашка, Нови Пазар, Пеќ и Косовска Митровица, а се обврзувала да не го продава пивото на север и во Белград. По склучувањето на овој договор пиварниците си ги зголемиле цените на пивото за 0.40 динари. Како еден дел од борбата за пазарот карактеристично за пиварниците било и тоа што на угостителите тие им давале различен инвентар и разни видови материјална помош. Во договорот за соработка која била потпишана од страна на петте пиварници Јагодинската, Вајфертовата, Скопската, Сараевската и таа на Бајлони од 24.09.1934 година вкупната продажба изгледала вака:

Вајферт 45.87 %

Бајлони 19.66 %

³⁴⁹ Скопски гласник, службени лист општина града Скопља, 1 јули 1933, година 5, број 265, 2.

Јагодина 25.47% и

Скопје 9 %. ³⁵⁰

Со заклучување на овој договор производителите ја елиминирале меѓусебната конкуренција и изработиле систем за своја соработка. Меѓутоа елиминирањето на меѓусебната конкурентска борба не била толку на важност колку потребата на диригирање на цената за заеднички настап пред купувачите.³⁵¹ Скопската пиварница претставувала сериозна фабрика со голем капацитет за производство за пиво и мраз. Таа инаку била со доминантен чешки капитал, а за тој странски капитал кој се јавувал во повеќето гранки на индустријата во Југославија заедничка одлика било да се јавува таму каде што имало и најмногу сигурен профит.

³⁵⁰ ДАРМ, Министерство за трговија, фонд.119. кут 15, гр.116.

³⁵¹ Kukuleća Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938, Beograd, 194.431.

3.2.6. Хемиска индустрија

Хемиската индустрија била најслабо развиена индустрија во Македонија, а тоа се должело на фактот пред сè што таа што уште за време на Османлиската држава немала развиено никаква гранка од хемиската индустрија³⁵². Во Македонија како првобитна гранка која била отворена од хемиската индустрија ќе биде производството на сапун. Тоа најпрво ќе започне да се произведува во занаетчиски работилници а подоцна со самиот нејзин развој тие истите поминувале во мини фабрики. Дури многу подоцна ќе се јави и производството на алкалоди во Македонија. Меѓу првите работилници за производство на сапун било претпријатието „Јадран“ формирано 1914 година во Куманово, но од 1921 година истото било преместено во Скопје и при тоа му бил зголемен и капацитетот на производство но и проширен неговиот асортиман на производи. Првата мини фабрика која била изградена била отворена во 1925 година во Скопје, а нејзината локација се наоѓала спроти Тутунскиот комбинат во Скопје. Како нејзини сопственици се јавувале ортаците Таса Тасиќ и Тома Поповиќ од Врање. Тоа претпријатије имало име „Вардар“, а располагало со три казани за варење сапун, заедно со машини кои биле набавени од Германија, подоцна тоа било приклучено на електричната мрежа во Скопје и имало вкупно 14 вработени луѓе- персонал. Била позната и по нејзиниот главен производ а тоа бил сапунот за перење Гирит.³⁵³ Во 1925 година во Битола била пуштена во употреба фабриката за сапун на браќата Ризеви. Основен производ на оваа фабрика бил зелениот сапун Гирит. Истата година во Битола се отворила и втората фабрика за сапуни со име Фараџи Пардо и Комп. Таа фабрика била во сопственост на Витал Фараџи, Јуда Пардо и Арон Леви. Фабриката произведувала сапун за перење, тоалетен сапун и сода за перење. Нејзиното годишното производство изнесувало до 300.000 кг сапун, но во 1939 година оваа фабрика била ликвидирана. Со производство на кристална сода се занимавале 9 фабрики во Кралството од тие една се наоѓала во Македонија а тоа била фабриката за

³⁵² Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, 100. „Оваа индустрија немала голем технички напредок, но била прилично застапена. Во главно таа се ограничувала во производството на сапун за перење, обичен сапуни маст за кондури.

³⁵³ ДАРМ. Фонд 119, кут.563.1283. Министерство за трговија и индустрија.

сапун Вардар. Прва модерна фабрика за сапун може да кажеме слободно дека била фабриката за сапун „Аеро“ од Скопје. Таа била основана во 1933 година од страна на браќата Стефановиќ и Стојче Стојановиќ. Оваа фабрика имала годишен капацитет од 1.500.000 кг сапун за перење, 200.000 парчиња тоалетен сапун, сода за перење 100.000 кг, прав за чистење 100.000 кг и колонска вода 5.000 кг. Освен сапунот Гирит кој бил во бела и зелена боја се произведувал и за прв пат и Марсејски сапун за перење.³⁵⁴ Прва фабрика за алкалоиди била на браќата Оѓњенови од Галичник. Тие фабриката ја отвориле во 1936 година во индустрискиот дел на Скопје. Таа како што спомнав била фабрика која со инвестиран капитал од 3.5 милиони динари со вкупно 60 вработени и освен нејзините главни продукти опиум и морфин требало да произведува и: параморфан, егонин, кокаин, кодеин, пурум, папаверин, пурум, етил морфин хидрохлоридум и др.³⁵⁵ Фабриката за алкалоиди можела годишно да преработи до 20.000 кг суров опиум. Освен на домашниот пазар фабриката дел од своите производи ги извезувала на пазарите во Данска, Норвешка и Шведска. За погон таа користела електрична енергија, а сите нејзини машини ѝ биле купени од Германија. Основната сировина ја набавувала од Македонија додека дел од хемикалите ги обезбедувала од Кралството на Југославија но најмногу од странство. Постоеа во Македонија и фабрика за производство на кислород со име „Ага-Руше“ која била основана во 1939 година во Скопје а се наоѓала во денешно Ѓорче Петров. Оваа фабрика се наоѓала под контрола на фабриките од Марибор и Раковица за производство на кислород кои биле акционерски друштва во кои преовладувал и раководел шведскиот капитал.³⁵⁶ Основањето на оваа фабрика најмногу се должело на тоа што била зголемена потрошувачката и побарувачката на кислород во Скопје. Машините и апаратите за оваа фабрика биле набавени од Германија. За погон користела електрична енергија, а годишниот нејзин производствен капацитет изнесувал 72 тони кислород. Целокупното производство таа го пласирала во Скопје. Во Скопје имало и фабрика за маст за кондури на Коста Миновски и синовите чиј дневен капацитет изнесувал 1000 кг маст за кондури.³⁵⁷ Од вкупно 6 фабрики за производство на свеќи на просторот на Кралството на Југославија, 4 биле подигнати по I Светска војна, а останатите две потекнувале од

³⁵⁴ Исто. 191.

³⁵⁵ ДАРМ, микрофилм, 2035, весник Време, 12.10.1936 година, стр.5.

³⁵⁶ Dimitrijević Sergije, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, str.100.

³⁵⁷ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, 101.

претходното Кралство на СХС, а само една од нив се наоѓала во Македонија и тоа била фабриката за сапун „Аеро“ од Скопје која била отворена во 1922 година.³⁵⁸ Во врска со царинската заштита која ја добивале овие фабрики за свеќи за нивниот артикал тие биле во целосна заштита бидејќи нејзиниот износ по старата тарифа изнесувал 70 динари што претставувал 100% негова заштита, а со новата тарифа таа веќе била подигната на 90 динари со што достигнала заштита од 152% од вредноста на робата.³⁵⁹ Од вкупно 15 фабрики за производство на сапун една се наоѓала во Скопје а тоа била фабриката „Аеро“. Фабрики за производство на сапун за перење во Кралството имало вкупно 31, од кои 4 биле во Македонија и тоа – во 1925 фабрика за сапун „Вардар“, „Фараџи Пардо и Комп“, Битола, браќа Ризеви-Битола, „Јадран“ и фабрика за сапун „Аеро“. Хемиската индустрија до 1940 година напреднала на овие простори до толку што таа веќе располагала со 6 фабрики. Сепак најголемиот проблем како и кај другите видови индустрија бил во тоа што во Македонија се јавувал постојано притисок од големата конкуренција од северните индустриски претпријатија од една страна, а од друга страна била и незаинтересираноста на централната власт за инвестирање или пуштање на нови поволни кредити на домашните инвеститори за развој на индустријата на територијата во Македонија. Хемиската индустрија во Кралството на Југославија може да се каже дека целосно била во рацете на странскиот капитал, на првите три места биле австриско-германскиот капитал, чешкиот и англискиот³⁶⁰. Во Југославија хемиската индустрија се наоѓала во бројни картели па така до 1940 година таа имала вкупно 20 картели. Истовремено хемиските претпријатија во Кралството на Југославија земале учество во вкупно 8 меѓународни договори на картели. Но сепак хемиската индустрија гледана според статистички бројки во Македонија после електростопанството најмногу се развила. Причината била поради тоа што таа од самиот почеток скоро и да не постоела, а од 30 –те години веќе имало неколку фабрики за производство на сапун во Скопје и во Битола, а подоцна се отвориле дополнително и фабриката „Аеро“, фабриката за алкалоиди на Оѓњенови, фабриката за кислород и сите тие биле модернизирани во своето производство. Хемиската индустрија во 1940 година располагала со 7 фабрики, од кои најмногу преовладувале фабриките за сапун. Во овој период скоро целата хемиска индустрија била сконцентрирана во Скопје, а

³⁵⁸ Kukuleća Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Београд, 1941, стр.503.

³⁵⁹ Исто. стр.502.

³⁶⁰ Исто.98

од сите фабрики само една била со странски капитал односно со шведски капитал била фабриката „Ага-Руше“, додека сите останати претставувале инвестиции од домашен капитал.

3.2.7. Текстилна индустрија

Првите текстилни индустриски претпријатија во Македонија се појавиле на крајот на 19 векот и тоа во битолските села, а прво претпријатије било тоа во село Диово отворено во 1883 година³⁶¹. Но, меѓу првите отворени се смета и фабриката за гајтани на Петар Лекиќ од Тетово која била уништена за време на I Светска војна, но и фабриката за штофови и гајтани од Магарево³⁶². Во Македонија успевала културата на памук многу добро но исто така таа имала обилен принос и од волна. Овие две основни сировини на земјата и давале можност за што подобар развој на текстилната индустрија. Но, сепак проблемот се јавувал во тоа што сите фабриките за сировини користеле полуфабрикати кои биле увезени од странство, додека домашните сировини се користеле многу малку од нивна страна. Со тоа индустријата не помагала да ги стимулира оние земјоделски култури во земјата со кои таа била во тесна врска. Тука како дополнителна тешкотија за нив во оваа политика се јавувале и странските фирми кои посредувале и им нуделе поволни цени на фабриките, кои заедно со ниските царински тарифи за увоз успевале да ги отргнат фабриките да инвестираат да произведуваат полуфабрички производи или пак да отвораат предилници. Во текстилната индустрија во Македонија бројот на вработени изнесувал 434 или таа учествувала со 4,1 процент од вкупниот број вработени во индустријата. Најголем број од вработените биле од Македонија, исто така и структурата на сопственици во текстилната индустрија била таква што поголем број сопственици биле со македонска националност. Сопствениците во текстилната индустрија во Македонија всушност настанале така што тие претходно биле трговци или поимотни занаетчии кои сопствените пари одлучиле да ги вложат во оваа индустрија. Покрај индустријата на волнени производи била развиена и индустрија на памук но таа во почеток се наоѓала во занаетчиска форма сè до почетокот на 30-те години кога сите тие преминале во индустриско производство. До самиот почеток на Втората светска војна функционирале вкупно 12 фабрики за текстил во текстилната индустрија. Најмногу развој бил забележан

³⁶¹ Сидовски Коста, Развој на индустријата. 79.

³⁶² Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, Скопје, 1933, 98.

во текстилната индустрија во периодот на 30 –те години сè до почетокот на 1940 година, кога биле отворени вкупно нови 9 претпријатија. Тоа биле:

1. Фабрика „Дијамант“ основана 1937 година во Скопје на Димитар Атанасов.
2. Текстилна индустрија на Генералното трговско акционерско друштво основано 1931 година во Скопје.
3. Фабрика за памучни ткаенини формирана 1933 година во Скопје на Беди Иман.
4. Индустриско претпријатије за изработка на вреќи, сламарици и др. Текстилни ткаенини од јута, формирано во 1933 година во Скопје на браќата Стефановиќ.
5. Фабрика за чорапи „Шар“ основана во 1936 година.
6. Текстилна индустрија „Вардар“ основана во 1937 година.
7. Текстилна индустрија „Тулбент“ основана во 1928 година.
8. Работилница за свилени и памучни платна од Битола.
9. Текстилна и позаматериска фабрика основана во 1931 година во Скопје.
10. Ткајачка работилница „Југ“ основана во 1939 во Скопје.
11. Фабрика за одмотување свила основана во 1938 во Гевгелија.
12. Текстилна индустрија „Армаган“ во 1941 во Скопје.

Сите 12 претпријатија припаѓале на различни сектори од текстилната индустрија. Вкупниот капитал вложен во нив до крајот на 1940 година изнесувал 17.454.000 динари. Најголем број од нив се наоѓале во Скопје и тоа од 9 претпријатија отворени помеѓу 1933-1940 дури 7 се наоѓале во Скопје³⁶³. Текстилната фабрика „Ароести“ била една од најголемите текстилни капацитети на територијата на Македонија. Претпријатието било основано во 1931 година од страна на Хаин Ароести, трговец од Скопје. Во ова претпријатие имало инвестирано капитал од околу 6 милиони динари во згради и машини и од 3-6 милиони динари во обртен капитал. Сопственици на поголемиот дел од акционерскиот капитал биле Евреи. Во 1938 година претпријатието претстанало да работи бидејќи сопствениците Евреи кои биле инаку странски граѓани го повлекле својот капитал. Инаку најголем дел од оваа индустрија биле во сопственост на македонци додека влезот на странски капитал во текстилната индустрија во Македонија била најмногу од Евреи кои биле дојдени од странство. Сепак најголем број од странските инвестиции во

³⁶³ Исто.95.

текстилната индустрија бил вложуван во северниот дел од Кралството на Југославија посебно во Словенија и Хрватска. Во 1937 година скопските трговци Стојановиќ, Дингарац и Голочевац во заедница со браќата Ралеви, трговци од Гевгелија ја основале фабриката за свила „Кокон“. Првобитните инвестиции изнесувале 150.000 динари за купување на земја, 626.000 динари за изградба на згради и 522.000 динари за инсталации и машини. Таа била снабдена со машини од Грција, суровините односно свилените кожурци ги снабдувала од земјата, а пласманот на свилената преѓа завршувал во Кралството. Бројот на вработени постојано се зголемувал па така таа започнала со работа со 24 вработени, а до 1941 година фабриката достигнала бројка од вкупно 55 вработени кои претежно биле од Гевгелија. Една од одликите на текстилната индустрија во Македонија била таа што сопствениците за да заштедат обично користеле стара постоечка инфраструктура и користени машини кои ги купувале од поразвиените економски подрачја во странство. Но, во дел од нив имало и такви во кои биле вложени и нови машини, изградени нови објекти па затоа текстилното производство постојано бележело зголемување, особено на крајот на 30-те а посебно на почетокот на 40-та година од 20 век. Така вкупното производство за 1940 година во парични показатели изнесувало 32.250.00 динари. Во 1929 година во Скопје била отворена и првата работилница за производство на персиски килими. Таа била основана од страна на Мистакидис кој бил по потекло Грк и била прва работилница од ваков вид на овие простори. Поради финансиски причини во почетокот тој сè до 1933 година бил здружен со фабриката за производство на чорапи „Ароести“. Но во 1933 година по финансиското стабилизирање повторно тие се разделиле и продолжиле да функционираат самостојно. Во 1935 година исто така во Скопје била отворена уште една работилница за килими од страна на ерменецот Миликијан, а во 1937 била отворена ваква работилница и во Крушево³⁶⁴. Бројот на вработени во работилницата на Мистикадис постојано растел и тој до крајот на Втората светска војна изнесувал приближно околу 100-ина вработени. Со ова биле поставени и основите на килимарството во Македонија. Најголем број од вработените во текстилната индустрија биле Македонци додека многу малку од нив биле по потекло странци. Најголем број од пласманот на производи од текстилната индустрија останувал за пазарот во Македонија и тој се движел со 60% од

³⁶⁴ Благоев Борислав, 123.

производството наменет за домашниот пазар, а потоа следувале 20% за пазарот во Косово и 10% за пазарот во Србија и останатиот дел одел за Црна Гора и Далмација.

3.2.8. Индустрија за кожа и кожни производи

Една од најстарите гранки на производство во Македонија бил кожарскиот занает. Тој се спомнувал уште во времето на средниот век, а посебно градот Скопје од македонските градови се одвојувал како кожарски центар. Во Скопје уште во средниот век се спомнувало дека имало околу 500 камени корита во кои се штавела кожата. Уште во 16 век венецијанските трговци го спомнувале Скопје како град познат по кожарството. Кога англискиот патеписец д-р Браун го посетил градот Скопје во 1669 година, тука тој забележал дека постоеле преку 700 табачки работилници за преработка на кожа. Македонската преработена кожа софијан била позната по цела Европа. Со напредокот на индустријата кожарскиот занает почнал да го губи пазарот и да ѝ отстапува место на новата кожарска индустрија со фино изработени производи. Прва фабрика за кожа била таа на Вељко Вучидолец и синовите, фабрика која се занимавала со преработка и производство на кожа и обувки. Во 1907 година турските власти им дале дозвола за индустриско претпријатие, а од 1908 година тоа започнало да работи со машини кои биле донесени од Англија. За производството на кожи, како суров материјал се употребувале телешки и јунешки кожи кои биле набавувани од Скопје и другите градови. Максималното производство на кожи изнесувало 4.000 кг сурови кожи од теле и јуне и 1.000 кг од ситен добиток³⁶⁵. Од 1930 година настанала пресвртница во ова претпријатие со тоа што тоа се електрифицирало и биле монтирани нови машини како фалмашини и гланцмашини, со што започнало производство на поквалитетни кожи, бокс произведен во боја и шеврет. Во 1936 година од отпадоците од кожа започнале да произведуваат и туткал. Бројот на вработените во ова претпријатие изнесувал околу 15 луѓе, со одредено работно време од 10 часа. Во 1929 година отворена била и втората фабрика во Скопје која била во сопственост на Махмуд Омер, која всушност кратко работела бидејќи немала обртен капитал ниту поволен кредит за да го развие ова претпријатије. И во Тетово постоела од почеток на 19 век работилница за кожа која подоцна прераснала во фабрика за

³⁶⁵Благоев Борислав, 45.

преработка на кожа. Дел од материјалите овие претпријатија ги набавувале од територијата на Вардарска бановина. Најтешко било да се снабдат со говедски кожи бидејќи говедата во овој дел биле со доста слаб квалитет на кожата, нешто во подобра ситуација биле кожите кои биле добивани од телиња. Најчесто во Македонија можело да се најдат добри кожи од кози, јариња и јагниња. Па поради сето ова претежно квалитетните кожи се носеле за извоз, додека кожите со полош квалитет останувале за потребите на домашната индустрија. Во 1935 година во Скопје се отворила и една работилница за преработка на кожа, во сопственост на Рефик Осман. Но, ова претпријатие било само со една фалсмашина и со мал капацитет на производство. Всушност, во Македонија имало само две претпријатија за кожа и тоа со незначителен капитал, двете имале македонски сопственици, немало никакви директни инвестиции од странство ниту пак од останатиот дел на територијата на Кралството. Произведените кожи биле пласирани во Македонија, Косово и Србија. Во индустријата за кожа вкупниот број вработени во 1940 година изнесувал 27 работници. Овие две претпријатија биле ситни произведувачи бидејќи во рамките на Југославија кожарската индустрија располагала со околу 60 претпријатија со вкупно 20.000 тони преработена кожа³⁶⁶. Бидејќи Кралството на Југославија била аграрна земја тоа носело одлична подлога за развој на сточарството. Од таму доаѓала и можноста да се развие домашната индустрија за производство на сурова кожа, продукти кои би нашле понатамошна намена во кожарската индустрија. Иако таа била најмалку развиена пред Првата светска војна односно може да се каже дека постоеле кожарски индустрии само во Словенија и Загреб, но сепак за кратко време таа индустрија многу се развила во Кралството па така биле отворени и познатите фабрики за производство на кожа и кожни производи како Пеко, Бата, Загреб, Мињон итн, и тие со помош на високите царини биле заштитени од страна на државата³⁶⁷. Кожарството во Македонија може да се каже дека било слабо развиена индустрија, една од причините била јаката конкуренција која ја имале од големите фабрики на преработка на кожа кои се наоѓале во поразвиените делови на Кралството на Југославија. Покрај конкуренцијата како неуспех се сметал и слабиот фонд на домашен крупен добиток со кој располагала Македонија и долгиот период на немање кланица на нејзина територија од каде би се

³⁶⁶ Kukuljeća Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Београд. 1941.289.

³⁶⁷ Исто. Неуспехот на чешката трговска делегација да ги снижи царините за кондури, придонело Бата да отвори фабрика во Југославија.

добивале и материјали за домашно сопствено производство. Иако Македонија имала богата традиција во производството и преработката на кожа сепак таа доста бавно успевала во својот развој на оваа индустрија во сооднос на другите гранки од индустријата.

3.2.9. Занаетчиство

Занаетчиството било најзастапена по градовите во Македонија. Сето тоа било така поради феудалниот систем којшто функционирал за време на османлиското владеење. Занаетчиите во тој систем важела за едни од најразвиените и доста добро организирани. Тие се јавиле во тој османлиски систем како едни од побогатите слоеви заедно со трговците. Занаетчиството по земјоделството претставувала втора гранка во економијата на Македонија. Сè поголем дел од населението кои биле христијани во средината на 19 век започнале да ги напуштаат селата во Македонија и да се селат по градовите со што тие постепено сè повеќе започнале да стануваат вистински развиени занаетчиски и трговски центри. Улогата која ја имале занаетчиите со своите организации- еснафи била огромна за создавање и развој на самото градско население, на недостатокот од вистински училишта нивните правила и школи кои ги применувале биле значајни скоро за целото градско население бидејќи тие добивале од нив еден вид образование. Во многу од македонските градови цели реони од градот или маала во кои работеле или каде што биле сместени занаетчиите ги носеле нивните имиња. Така само во градот Скопје имало забележано Бакалска чаршија, Кафтанциска чаршија, Казанциска, Јорганциска, Ковачка итн. Историски занаетчиството на овие простори било датирано уште од антиката па тоа постојано преку средниот век и Византија се поврзало со до времето на Османлиската држава па како такво тоа опстанало во Македонија и за Кралството на Југославија. Занаетчиството започнало како структура и организација да се развива за време на Византија, со доаѓањето на Турците тие целата структура на организација ја оставиле како таква да постои само го смениле името на занаетчиските организации во еснаф кој бил плурал од арапскиот збор сунуфул кој значел ред, распоред или во буквален превод организација³⁶⁸. И самиот збор занат кој се користел за време на Кралството доаѓал од арапскиот збор санат што значел занимање. За време на Турците занаетчиството ќе доживее голем процвет на овие простори бидејќи Турците послабо се занимавале со

³⁶⁸ Луч, месечно списание, број 2-3, јули-август, 1937 година, Скопје, 81.

занаетчиство. Занаетчиите од Македонија станале познати и надвор од нејзините граници, каде што се развиле и доста специфични мајстори на занаети. Прочуени биле македонските занаетчиски производи од памук, волна, свила, кожа, сребро, злато итн. На овие простори биле развиени многубројни видови занаети, се сметало дека има на број околу 43 типа занаети³⁶⁹. Во новоформираната држава Кралство на СХС подоцна Кралство на Југославија ситуацијата постепено почнала да се менува, сè повеќе занаетчиството имало притисок од страна на индустријата, па така помал број од занаетите започнале да се развиваат додека пак поголемиот број останати занаети започнале да изумираат и исчезнуваат. Од занаетите кои најмногу забележале напредок се издвоиле кројачкиот и градежниот занает, едниот од нив успеал да се задржи сè додека не започнале на пазарите да се појавуваат готови индустриски одела, додека вториот бил постојано во растечка положба најмногу поради тоа што во тој период многу се градело. Постоеле три причини за слабеење и намалување на занаетчиството а тоа биле: појавата на сè поголемата развиена индустрија, менување на вкусот кај самите потрошувачи и техничкиот напредок кој носел нови производи на пазарот. Па така во еден од извештаите од Вардарската банска управа, кој бил испратен до Министерството за трговија и индустрија, можеме да ја согледаме и вистинската состојба во која се нашле занаетчиите кондурации во Македонија. Таа го информирала Министерството дека има протест на кондурациите против отворената продавница за кондури „Бата“ и нивното намалено работење тие сметале дека е поради неа. Тие сметале дека ќе останале без работа и многу луѓе биле за тоа да не се отвораат продавници, во места помали од 20.000 жители. А „Бата“ тогаш имала отворено вкупно 138 продавници низ Кралство на Југославија³⁷⁰. Од тука се гледа дека со развојот на индустријата за производство на кондури биле пополека истиснати кондурациите кои дотогаш важеле за главни производители на кондури. Сепак како први кои се нашле на удар на овие простори биле занаетите кои биле поврзани со османлиското минато, односно занаетчиите кои ги задоволувале потребите на османлиската војска како пушкарскиот или ножарските занает. Поради отворањето на сè поголем број фабрики и увозот на странски готови производи кои биле поестетски и поубави од занаетчиските започнале да исчезнуваат сè повеќе занаети, па така и занаетите

³⁶⁹ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, 134.

³⁷⁰ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут. 702, гр.1378.

како кожарскиот, платнарскиот, бојацискиот, јорганчискиот, лончарскиот и др. биле пред самото нивно исчезнување. Вкусот на домашните потрошувачи се менувал пред сè поради подобрите индустриски производи па така фабричките обувки на Бата биле најбарани на пазарот заедно со подобрите одела и облека тие постепено започнале да ги истиснуваат домашните занаетчии. И на крај самиот технички напредок односно појавата на нови производи како коли, радио, нови машини, појавата на електрична енергија сè повеќе го загрозувала опстанокот на целокупното занаетчиство во Македонија. Сепак со формирањето на Кралство на СХС измени биле направени и во занаетчиството. Биле донесени нови закони и правила на нивно функционирање, била укината старата организациска структура на еснафи и тие биле претворени во организација позната како Здружение на сите занаетчии. Еснафите биле затворени со донесениот Закон за работа од 5 ноември 1931 година. Биле отворени занаетчиски училишта и биле организирани полагања и доделувања на дипломи за мајстори, калфи и чираци од страна на државата или занаетчиските комори. Поради унапредување на занаетчиството биле одржувани разни бесплатни курсеви и тоа за: кројачи, шофери, бербери и градежници. Во 1932 година за унапредување на занаетчиството било отворено и стручно занаетчиско училиште во Скопје³⁷¹. На 24.12.1932 година отворена е и првата седница на новата Занаетчиска комора со седиште во Скопје. Тогаш еснафите официјално преминале во Здружение на занаетчиите и тоа важело за сите кои припаѓале во карегијата слободни мајстори или мајстори-еснафи. Веднаш биле формирани комисии за полагање на мајсторски испити кај локалните здруженија, Занаетчиската комора и во Банската управа. Покрај овие организации имало и специфични школи за занаети односно стручни училишта за теоретско образование. Во Вардарска бановина имало забележано 79 стручни училишта со вкупно 7275 ученици. Така на пример во 1936 година Занаетчиската комора во Скопје издала вкупно 458 уверенија на занаетчии кои можат да учествуваат во јавни лицитации (203 градежници, 53 месари, 40 кројачи, 37 пекари, 21 кондурација, 13 електроинсталатери итн³⁷². Во овој период само во Скопје постоеле 1528 дуќани, со 1528

³⁷¹ Службен лист, 107, 26.12.1931, 4. “Занаетчиството претставува во нашата земја а посебно во Повардарјето, важен фактор за економијата не само по производната важност, туку и по бројот на членови кои се занимаваат со него. За да се развивало и понатаму и да одговорило на потребите на модерното и да го издржи натпреварот со индустријата, може да се постигне само со целосно школување”.

³⁷² . Споменица двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937. 738.

мајстори сопственици, 2318 работници и 956 ученици³⁷³. За унапредувањето на занаетчиството водела сметка Скопската занаетчиска управа. Но сите легални занаетчии трпеле дел и од многуте неправедни занаетчии кои непрописно работеле на диво, не плаќале никаков данок со што биле и поконкурентни од легалните занаетчии. Голем проблем кај занаетчиите во Македонија преставувало и нивното големо задолжување кои го имале тие кон банките³⁷⁴. Сепак главна причина за сè потешкото работење, стагнирањето и затворањето на занаетчиските работилници било од тоа што техничкиот напредок кој довел до сè подобро индустриско производство но и до создавање на сè подобри производи, кои станувале сè поконкурентни пред занаетчиските производи. Занаетчиството било во тешка положба и поради пробивот на готови индустриски производи од европските земји.³⁷⁵ Така сè почесто на пазарите се барале фино производени индустриски производи отколку некој занаетчиски. Навлегувањето на сè поголемиот број индустриски производи на пазарите во Македонија од странство довело до сè поголемо ослабнување и пропаѓање на занаетчиството.

³⁷³ Благоја Илиевски-Марко, Скопје, Скопје, 1999. 62.

³⁷⁴ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Redovan saziv za 1936/37. Пкнига. XXXIV, редовни састанак-6 март 1937, год. 6, кнј. 2, Beograd, 1937. 942. Часлав Никитовиќ: "Се зборува во јавноста дека занаетчиите не се презадолжени и дека тие се способни да одговорат на своите обврски. Меѓутоа... според статистиката на Занатската комора на Скопје, занаетчиите се должни на приватните банки околу 66 милиони динари."

³⁷⁵ Цветковска Надежда, Македонското прашање во Југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, Скопје, 2000. 134.

3.2.10. Рударство

Рудното богатство е еден од основните услови за развој на индустријата во една земја. Производната активност која го опфаќала рударството, занаетчиството и индустријата, претставувала по бројот на вработени, една од најважните гранки во економијата на земјата. Значењето на рудното богатство на една земја покрај количината на рудното богатство лежело и во тоа колкава била разновидноста на самото рудно богатство. Од вкупната површина на Кралството на Југославија која изнесувала 24.754.166 ха на рударски полиња отпаѓале 222.353 ха површина или 0.9%³⁷⁶. Тие полиња биле богати со јаглен, лигнит, хром, олово, цинк, магнезиум и пирит. Со нешто помали количини во земјата биле застапени и рудите антимон, железо, бакар итн. Рударството во Македонија било едно од најпрофитабилните економии, и тоа уште од време на антиката тука биле познати неколку рудници кои биле богати со руди. За време на Османлиите тие биле експлоатирани претежно од странски компании и тоа најмногу од англиски и француски претпријатија. Меѓу првите рудници кои биле отворени во тоа време бил еден и од најпознатите рудници во Македонија рудникот Алшар. Тој рудник бил во сопственост на браќата Алатини од Солун кои подоцна го префрлиле своето седиште во Лондон и од таму продолжиле да експлоатираат неколку рудници во Македонија. Рудникот бил отворен во 1890 година и тоа првенствено за вадење на рудите арсен и антимон³⁷⁷. Подоцна биле откриени и нови руди по кој овој рудник и го носел името, а тоа биле арсеновите руди аурипигмент и реалгар и рудата Алхарит која го добила името по Алхар а другата Врабит по чешкиот минеролог Враби³⁷⁸. За време на Првата светска војна на територијата на Македонија, Германците вршеле интензивни испитувања за пронаоѓање на рудни богатства и нивно користење. Па така отвориле рудник за хром во Кичево, потоа во Нерези во близина на Скопје отвориле јагленокоп кој го користеле за време на војната. За време на Кралството на СХС иако веќе било докажано присуството на руди на овие

³⁷⁶ Kukuleća Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 51.

³⁷⁷ ДАРМ, фонд 119, кут.657, гр.1381. Министерство за трговија и индустрија.

³⁷⁸ Мировски Тодор, *Стопанството во Македонија*.132.

простори сепак многу малку ќе биде направено за нивно експлоатирање. Една од главните причини за ова било непостоењето на добра инфраструктура, со што фактички била голема цената на рудниот производ. Втора причина било одбегнувањето на странскиот капитал на влез на овие простори со исклучок на одредени рудници каде постоела со сигурност голема заработувачка и профит и како трето слабата заинтересираност на државата за вложување во рудната индустрија во Македонија. Сепак мора да се истакне дека производството на руда на просторот на Вардарска бановина постепено започнувало да биде се поинтезивно во споредба со некои од останатите гранки на индустријата. Од вкупниот број рудници пропорционално најголем дел од нив се наоѓал под надлежност на Одделението за рударство во Белград а тука припаѓале рудниците во Србија, во Македонија и во Црна Гора а имало вкупно 66 рудници. Или тие ги опфаќала бановините Вардарска, Моравска, дел од Дунавска, делови од Дринска и Зетска. На оваа територија се наоѓале една од најбогатите рударски извори. Така имало бакар 69.5%, лигнит 53.5%, антимон 98.4%, олово-цинк 94.8% итн³⁷⁹. Покрај рударството во Македонија постоеле услови и за производство на песок за стакло, порцелан, азбест, пирит итн. На прво место на вложувачи во рударството во Кралство на Југославија бил англискиот капитал со преку 45% од целиот странски пласман. Најголема од нив била компанијата Selection Trust Company, која била создадена со фузија на четири југословенски рударски фирми (Трепча, Ново Брдо, Злетово и Копаоник). Рудникот Злетово кој се наоѓал во Македонија, односно во еден од најбогатите реони со руда Кратовско-Злетовскиот, бил со англиски капитал односно главното седиште на „Злетово Мајнс Лтд“ се наоѓало во Лондон. Тоа било со акциски капитал од 400.000 фунти или околу 88.000.000 динари. Овој рудник работел со ископ на олово-цинкова руда. Била изградена флотација кај Пробиштип која била поврзана со жична железница со должина од околу 3.5 километри и на пат со 22 километри должина. Рудници кои биле со странски капитал во Македонија биле и рудниците на Алатини кои во 1929 година преминуваат во сопственост на семејството Grenfield од Англија. Тоа ново претпријатие ќе добие име „Алатини Мајнс Лимитед“ со акционерски капитал од 200.000 фунти или 44 милиони динари³⁸⁰. На чело се наоѓал инж. Хајн Штајгер, почесен конзул на Австрија во Скопје, а имале околу 800 вработени.

³⁷⁹ Kukuleća Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 53.

³⁸⁰ М. Алкалај Рударство-Споменица двадесетпетгодишњице ослободења Јужне Србије 1912-1937 Скопје, 1937.745.

Друштвото продолжило со експлоатација на хромните рудници но со површински методи. Тие ги имале под концесија рудниците „Радуша“, „Горенци“ и „Орашје“, а во Радуша во 1930 година изградиле нова пералница за хромовата руда со годишен капацитет од 1500 тони, и таму имале вработено од 150-180 луѓе. Тие исто така изградиле и две жичари од рудникот Орешје до железничката станица Орешје и од рудникот „Горанце“ до железничката станица Радуша³⁸¹. Во 1931-1932 година ова друштво ќе го преземе и друштвото „Љуботен А.Д.“, кое било основано во 1924 година со капитал од 10 милиони динари. Зад ова друштво стоело германско-југословенското друштво „Хемикос А.Д. Белград“. Под ова друштво се наоѓале рудниците Јажинце, Станковац, Чашак, Љуботен и др. Сепак поради лошата состојба во кое се нашло ова друштво тоа преминало во сопственост на Алатини Мајнс Лимитед, со што целиот рударскиот базен на Радуша преминал во нивни раце. Годишниот капацитет на овие рудници изнесувал околу 50.000 тони на хромовата руда. Или по табелата 12. Југословенско производство на Хром изнесувало 1937-1939 (во тони)³⁸²

Табела 12

	1937	1938	1939
Алатини Мајнс	32.789	36.206	26.094
Љуботен	9.879	8.394	4.485

Најголем дел од производството на хром во Кралство на Југославија припаѓало на фирмата на Алатини Лтд. Од 1937 има намалување на производството на хром најмногу поради саботажи кои биле правени од самите Англичани, бидејќи пред самата Втора Светска војна германците вршеле напори да ги преземат овие рудници преку компанијата Круп. Од целокупната светска потрошувачка на хромовата руда Македонија давала околу 8% од кои 90% оделе во странство, каде што експортот одел под контрола на Народната

³⁸¹ Сидовски Коста, Развој на Индустијата во Југославија.238.

³⁸² Hehn. H. Paul, A low dishonest decade: The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930-1941, Continuum International Publishing Group, 2005,114.

банка³⁸³. Но во последните години на 30-те години голем проблем настанал со падот на цената на хромовата руда но и од конкуренцијата која се јавила од рудниците на англиските колонии. Во Македонија имало и неколку рудници за јаглен, некои од нив биле во близина на Скопје како тој во Драчево во сопственост на Георги Зорба каде имало минимална експлоатација на јаглен, а како поголем рудник за јаглен бил тој во Нерези во сопственост на Јаначко Николајевиќ и Тодор Перишиќ од Белград³⁸⁴. Експлоатацијата на рудникот започнала во 1928 година и неговиот капацитет изнесувал околу 15-20.000 тони на јаглен годишно. Во почеток бидејќи бил во близина на железничка пруга добро функционирал но со текот на времето поради опремата и слабите наслаги тој работел сè послабо, бројот на вработени во овој рудник се движел помеѓу 30-50 работници. Имало и уште еден рудник во Катланово „Св. Тројца“ во сопственост на Милан Поповиќ од Белград, овој рудник бил со мал капацитет односно произведувал околу 2000 тони годишно која била наменета за домашниот пазар, се вршела примитивна експлоатација и се транспортирал најмногу со камиони до Скопје³⁸⁵. Околината на Дојран била богата со азбест, а целата област на Демир Капија и Гевгелија со бакарна руда. Значајни наслаги на бакар биле најдени и во Богданци, а во Кратовско-злетовскиот крај наслаги од сребро, бакар и олово³⁸⁶. Во Македонија имало неколку котлини кои биле полни со лигнит и јаглен. Една од најголемите е Пелагониската котлина, која е источно од Битола. Должината на котлината е 20 км, ширината 15, а нејзиното богатство со јаглен изнесувало по проценка околу 36.000.000 тони³⁸⁷. Тоа биле најзначајните активни рудници во Македонија. Можеме да заклучиме дека секаде каде што имало голем профит стоел странски капитал таков бил примерот од случајот на Борските рудници кога и во време на големата светска криза тој работел профитабилно, па така од 1928-1937 неговиот акциски капитал бил зголемен за дваесет пати³⁸⁸. Додека учество на домашниот капитал во нив бил со многу мал процент односно само мал дел рудната индустрија им бил оставен, иако тие

³⁸³ Скопски гласник, број 304, 31.03.1934, 3. Главните наоѓалишта за хром се наоѓале во Македонија поточно од валандовско Рабово, Клепово јужно од Велес, кај Козле на почетокот на Пчиња, околу Куманово и Прешево и во подножјето на Шара, каде имало повеќе рудници како: Горица, Шалдари, Орашје и Радуша.

³⁸⁴ ДАРМ, Министерство за трговија и индустрија, фонд 119, кут. 652, гр. 1381.

³⁸⁵ М. Алкалај Рударство-Споменица двадесетпетгодишњице. 760.

³⁸⁶ Јовановиќ Владан, Природни ресурси и нивова експлоатација-пример Вардарске бановине, Архив, 2009, Београд. 62.

³⁸⁷ Скопски гласник, Главна рудна лежишта у Јужној Србији и нивов значај за нашу привреду. број 304, 31 март, 1934.6.

³⁸⁸ Dimitrijević Sergije, Strani kapital u privredi bivše Jugoslaviji, 69.

се наоѓале претежно во Македонија и Санџак. Тоа биле рудници кои немале инфраструктура, барале целосно ново опремување и вложување, странскиот капитал не сакал вакви рудници и обично ако биле под нивна контрола тие сакале да се тргнат од нив и да им ги препуштат на домашните инвеститори. На крајот од 30-те години на територијата на целата Вардарска бановина било произведено дури 98% од југословенското производство на жива, 86% од производството на олово-цинкова руда, 61% на пирит, 50% магнезиум и 32% и на манган³⁸⁹. Поточно спрема државните податоци на рудниците од Вардарска бановина просечно се извезувало околу 500 тони хром, 20.000 тони јаглен и околу 8.000 тони магнезиум³⁹⁰.

³⁸⁹ Јовановиќ Владан, Вардарска бановина 1929-1941, Београд, стр.407.

³⁹⁰ Службени лист вардарске бановине, 23 јануари, 1932 год, број 111-112, .2.

3.2.11. Електрични центри

Економскиот развој кој се случувал во светот помеѓу двете светски војни под дејство на индустријата барал производство и примена на сè поголема количина на струја. Едно од најголемите прашања по важност за развој на стопанството било производството и воведувањето на електрична енергија. Во периодот од 1909 до 1940 година на територијата на Македонија биле изградени 19 електрични центри³⁹¹. Освен скопската електрична централа која била изградена во 1909 година сите останати центри биле изградени за време на Кралството или во период од 1924 до 1938 година. Користењето на електрична енергија во Европа и САД било зголемено за 100% и тоа само за 10 години, така ако во 1930 година САД произведувал 114,6 милиони киловат-часови во 1940 година тој произвел 208,3 милиони киловат-час електрична енергија³⁹². Најголем напредок во индустријата во Кралството на Југославија бил направен во делот на производството и користењето на електрична енергија. Индустријата со сите нејзини гранки заостанувала во Македонија во однос со останатиот дел на државата. Слична била состојбата и со производството и користењето на електрична енергија. Тоа се наоѓало на ниско ниво но сепак сè повеќе претпријатија, општини и домаќинства одлучувале да се преориентираат на електрична мрежа и да започнат со користење на електрична енергија. Најголема причина за заостанување на Македонија била во тоа што во Османлиската држава постоела само една мала калорична централа за осветлување и тоа во Скопје а подоцна била отворена и во Битола. Но овие две електрични центри биле ограничени во своето користење само на осветлување на градовите, а во нив не биле вклучени ниту занаетчиите ниту пак неколкуте индустриски капацитети. Но за време на Кралството ќе се смени ситуацијата и ќе се отворат дури девет центри на вода и 12 калорични центри. Електричните центри според нивната сопственост биле поделени на општински и приватни. Градењето на електрични центри се вршело на два начина: едниот начин бил

³⁹¹ Борислав Благоев, Монографски материјали за раѓањето и развитокот на индустријата во Македонија, МАНУ, Скопје, 1979, 17.

³⁹² Vućo Nikola, Ekonomska istorija sveta., 257.

кога градските општини им давале под концесија за градење на приватни инвеститори и вториот начин општините граделе во своја сопствена режија. Приватните центри можеле да се самостојни претпријатија или да се најдат во состав со други поголеми индустриски претпријатија, како мелници или пиварници кои имале сопствени центри за производство на електрична енергија. Општински центри, односно оние со општински капитал се наоѓале во следните градови: Скопје, Гостивар, Прилеп, Охрид, Струмица и Дебар. Останатите центри биле во приватни раце односно во приватен капитал и ја продавале електричната енергија на приватници или на општините. Многу од приватните центри имале потпишано договори со општините или банките на кои откако ќе им поминел временскиот период за снабдување со електрична енергија со нив со текот на времето тие електрани би можеле да поминат во општински раце бидејќи најголемо учество со инвестиции во електричните центри заземале општините со преку 53% од вкупно вложените инвестиции во оваа индустрија. Учеството на странскиот капитал изнесувал околу 30% и тоа најмногу било преку шведскиот труст „Електро инвест“.³⁹³ Употребата на електрична енергија не била голема бидејќи Македонија била на едно од последните места и во самата потрошувачка на електрична енергија. Па така ако во 1939 година во Македонија имало произведено 8.608.290 киловат-часови, во Хрватска тоа изнесувало 325 милиони киловат-часови, а во Словенија 364 киловат-часови, па од тука преку овие податоци на користење на електричната енергија можеме да ја забележиме разликата или степенот на развој на кој се наоѓала Македонија во однос на Хрватска и Словенија. Вкупно електрични центри на територијата на Македонија имало околу 25 за разлика од Кралство на Југославија која имала приближно 900 центри³⁹⁴. За ова состојба имало повеќе причини а прва била, тоа што Македонија стартувала во новата земја само со една централа, од овде и електричната енергија претставувало нешто ново за населението, многу малку претпријатија од почеток користеле електрична енергија, потоа немало инсталирано никаква електрична мрежа, инсталација или пак далновод. Од примерот на Скопје може да видиме дека сè до 1923 година градот имал само 320 претплатници што било уште една од главните причини за слабата потрошувачка, бидејќи побарувачката оди секогаш со потрошувачката и обратно, а тоа започнало да се менува

³⁹³ Сидовски Коста, Развој на индустријата, 143.

³⁹⁴ ДАРМ, фонд. 119, кут. 69, л.552, Министерство за трговија, Електрични центри.

кога Скопската општина им ја издала електричната централа на приватни лица односно на Скопската извозна банка и Лесковачката централна банка и главно, таа се користела за непроизводни цели па така за 1923 година имало вкупно 126.096 киловат-часови потрошена електрична енергија од која 89,1 % била потрошена за улично осветлување³⁹⁵. Од 1923 година започнува нагло зголемување на потрошувачката на електрична енергија но и побарувачката, а тоа важело за Скопје посебно по 1927 година кога градот потпишал договор со „ТИАД“ за лиферирање на електрична енергија односно градот да ја користи електричната енергија од хидроцентралата во Тетово. За оваа намена бил изграден и првиот далновод во Македонија од 45 километри со што се поврзувала хидроцентралата во Тетово со градот Скопје. Сепак како главна причина за раст на потрошувачката на електрична енергија освен изградбата на нови центри, било и самото развивање на индустријата во Македонија па така дел по дел од индустриските капацитети ќе започнат со нивно префрлање и на своите производствени погони на погон на електрична енергија. Светската продукција на електрична енергија за 1935 година изнесувала 270 милијарди киловат часови, а од тоа отпаѓало на секој човек по 185 киловат часови. Статистиката покажувала дека најмногу по број на киловат часови по човек имало во Норвешка со 3260 киловат час, Канада со 2000, САД со 980, Англија со 466, Германија со 405, Франција со 162 и Полска со 55. Во Југославија тоа изнесувало по 55 киловат часови на еден жител³⁹⁶. И секако и кај домашниот и кај странскиот капитал инвестирањето во оваа индустрија значело за нив сигурна но и богата заработувачка. Со зголемувањето на корисниците започнало и намалувањето на цената на електрична енергија. Цената за киловат електрична енергија се движела од 5,50 до 10 динари за приватно осветлување.³⁹⁷ Освен високата цена на електрична енергија проблем било и тоа што дури 75% од југословенските центри биле мали центри со помалку од 300 киловат сила, додека повеќе од 50% имале сила под 100 киловати. На големите центри отпаѓало 0,8% од вкупниот број центри иако тие произведувале 26% од вкупниот број киловати³⁹⁸. И во Македонија централите биле претежно мали, а најголемите се наоѓале во Скопје со една

³⁹⁵ Исто.стр.150.

³⁹⁶ Скопски гласник, година VIII, број 400, 1935.1. „Електричната енергија е народно добро, а не предмет“, Швајцарија на пример за своите 4 милиони жители трошела електрична енергија само на осветлување на станите, колку што цело Кралство на Југославија трошела електрична енергија заедно со индустријата.

³⁹⁷ Споменица двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937. 733.

³⁹⁸ Јовановић Владан, Природни ресурси и нивова експлоатација-пример Вардарске бановине, Архив, 2009, Београд.70.

хидроцентра со 4.800 киловати, и една калорична со 1.500 киловати, потоа во Тетово хидроцентра со 1.500 киловати, а додека останатите центри биле мали. Најголемата била изградена во Скопје со инвестиции од Скопската општина со помош на кредит земен од Хипотекарната банка во вредност од 36 милиони динари. Со изградбата на оваа централа не само што се задоворила и зголемила потрошувачката на електрична енергија туку и се намалила цената на струјата во градот. Така веќе за 1939 година бројот на електрични броила за Скопје изнесувал 9.691 броило, или вкупно 35% од сите корисници на електрична енергија во Македонија припаѓале на градот Скопје. Изградбата на скопската електрична мрежа во 1933 година била дадена на германското претпријатие „А.Е.Г.“ по цена од 1,9 милиони динари, а приклучувањето на електраните на мрежата на хрватското претпријатие „Елин“. Подигнувањето на градската централа ја чинело скопската општина 9,5 милиони динари³⁹⁹. Во останатиот дел на Македонија во 16 градови имало воведено електрична енергија, но во 12 помали градови а посебно во селата немало воопшто спроведено, а камоли производство или корисници на електрична енергија. Најголем број од индустриските претпријатија се движел на електрична енергија или 39,3%, додека како погонска сила исто така доаѓала електричната енергија со 45,3%⁴⁰⁰. Електрификацијата и нејзиното спроведување играла многу важна улога за развој на индустријата бидејќи колку повеќе таа била спроведувана толку и гранките на индустријата која ја прифатиле повеќе се развивале. Но вистинската состојба на електрификацијата во Македонија била во почетен стадиум, во споредба со ситуацијата во западните земји потрошувачката на електрична енергија во Македонија била многу мала. Во поголемите места електричната енергија се користела главно за потребите за осветлување, а употребата на електрични апарати не наоѓала на доволна примена во секојдневниот живот. Податоците кај електрифицираните села давале уште полоша слика, па така од електричните претпријатија се доаѓало до сознание дека електрификацијата на селата била нерентабилна работа. проблемот со индустриските претпријатија се јавувал во тоа што тие снабдувањето со електрична енергија го решавале со подигнување на мали сопствени центри, кои како погонска машина користеле мотор на гас или на дизел

³⁹⁹ Исто.71.

⁴⁰⁰ Сидовски Коста, Преглед на прехранбената индустрија во Н.Р. Македонија.109.

мотори⁴⁰¹. И кај индустриските претпријатија снабдувањето со електрична енергија било проблем. Бидејќи Кралството на Југославија претежно била земјоделска земја, големиот пад на земјоделските продукти и ниската дневница на работната сила докажувале дека примената на електричната енергија во земјоделството, претставувало еден проблем, кој би можел да се реши само во иднина. Гледано статистички на просторот на Вардарска бановина биле вкупно 2,7% од сите електрични центри, а производството им било со 1,3% од целата југословенска продукција на струја⁴⁰². Водената енергија во Кралството на Југославија била многу малку искористена но сепак богатството во водена сила придонело таа за брзо време да се развие посебно во Дравската и Савската бановина. Така до крајот на 1938 година на територијата на Кралството имало вкупно 245 хидроцентрали. А од нив во Македонија се наоѓале вкупно 11 хидроцентрали од кои 8 јавни и 3 приватни. Како најголема била таа во Матка па потоа доаѓала таа во Тетово на А.Д. Тетово чија вкупна моќност изнесувала 1760 киловати. Или вкупната инсталирана сила во хидроцентралите во Македонија била околу 5.300 к.с.⁴⁰³. Најголем број отворени електрични центри и далеководи биле за време на владеењето на Милан Стојадиновиќ но сепак степенот на електрификација на земјата се наоѓал доста далеку од потребното бидејќи голем број мали гратчиња и села сè уште се наоѓале без електрична енергија. Сепак најголем пораст ќе доживее производството на електрична енергија во Македонија за време на Кралството на Југославија. Зголемувањето токму на оваа гранка било пред сè од сè поголемата потреба од нејзиното користење односно сè поголемата потрошувачка која се јавила и тоа за осветлување на градовите, домовите и во производството. Така за таа цел 57% од градовите изградиле електрични центри за обезбедување на своите потреби со електрична енергија. Така во Скопје со изградбата на две електрични центри не само што самиот град се обезбедил со потребата од електрична енергија бил еден цел процес кај индустриските претпријатија на префрлање на својот погон за производство од мотори кои биле на дизел или пареа на погон на електрична енергија и нивно приклучување во градската електрична мрежа. Особено тоа се зголемило со изградбата на хидроцентралата во Матка со што се зголемило и производството на електрична енергија но, се зголемил и бројот на потрошувачите.

⁴⁰¹ Скопски гласник, број 426, 1936.1.

⁴⁰² Исто. 71.

⁴⁰³ Kukuleća Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938.361.

3.2.12. Индустрија за градежен материјал

Првите индустрии за градежен материјал во Македонија биле во вид на тулани и ќерамидници отворени пред самиот крај на османлиското владеење. Првата фабрика за тули била изградена во Скопје во 1910 година и истата година била отворена една и во Битола. Првата била обновена 1922 година, а другата тулана во Битола работела сè до 1925 година. Во првите години во времето на Кралството на СХС се јавувала голема конкуренција на градежни производи од Србија и Хрватска со што им било тешко на овие домашни индустрии и да се обноват, но и да се отворат и да започнат да се шират на пазарот. Но пополека и овој дел од индустријата постепено започнал да се развива, а земал сила во средината на 30-те години. Оваа индустрија постепено достигнала бројка од 11 тулани еден рудник за мермер, еден каменолом и една фабрика за цемент. Најпознати фабрики за тули и ќерамиди во Македонија биле фабриката за тули „Вардар“ од Гостивар отворена во 1935 година со капацитет од 500.000 ќерамиди годишно, во Куманово ќерамидницата „Вардар“ отворена во 1935 година, фабрика за тули и ќерамиди „Рекорд“ од Струга, фабриката „Брегалница“ од Штип отворена во 1937 година, фабриката „Полет“ од Скопје отворена во 1937 со капацитет од 1 милион тули годишно и 500.000 ќерамиди, која воедно и била на првото место по производство во однос на останатите фабрики, потоа фабриката „Слон“ од Скопје основана во 1938 година, фабриката „Југ“ од Скопје основана исто така во 1938 година итн. Каменолом за базалт бил отворен во 1926 година во село Младо Нагоричане. Каменоломот произведувал камени коцки од 2 до 4 милиони годишно и камени тротоари и блокови. Во селото Долно Соње во Скопје имало големи наслаги на кварцен песок, поради тоа Жорж Кауду во 1932 година изградил фабрика за облагородување на кварцен песок. Таа се наоѓала спроти монополот, а дневниот капацитет изнесувал 6-8 вагони песок. Преработениот песок се делел на четири категории: крупен песок за цемент, крупен песок за филтрирање, песок за стакло и ситен песок за порцелан и чистење. Песокот им се давал на стакларниците во Панчево и Параќин⁴⁰⁴. Подоцна оваа

⁴⁰⁴ Скопски гласник, 10.9.1932 година, 3.

фабрика била затворена а сопственикот на наоѓалиштето во Долно Соње, Петар Марковиќ отворил иста фабрика во Скопје. Таа била модерно опремена и имала годишен капацитет од 1.000 тони песок. Песокот исто така бил пласиран во стакларите на територијата во Кралство на Југославија. Во 1938 година била отворена фабриката за преработка на мермер со име „Индустија за мермер Плетвар“, се наоѓала во Прилеп а пласманот бил на домашниот пазар. Како најпозната фабрика за производство на цемент била фабриката за цемент „Лепенец“, отворена во 1935 година која ја водел познатиот индустријалец Бошко Жерајиќ кој инаку се наоѓал и на чело на Трговско-индустриската комора во Скопје. Оваа цементарница била најмногу отворена бидејќи Вардарска бановина тогаш годишно трошела околу 3.000 вагони цемент⁴⁰⁵. Цементарата се наоѓала на одлична положба близу железничката линија Скопје-Косовска Митровица покрај фактот што се наоѓала и била блиску до главниот град на Македонија. Сите останати цементари во Кралството се наоѓале под странски капитал, освен цементарата Лепенец. Работата на оваа цементара успеала да ги собори цените на цементот кој инаку вештачки биле диктирани од картелот за цемент во Југославија. Поради ова фабриката била постојано под удар од картелот за цемент, кој постојано вршел обиди да ја направи нерентабилна⁴⁰⁶. Кај оваа индустрија суровините биле достапни бидејќи фабриките се отворале во близина до земјата која била богата за производство на тули и керамида. Во Велес се наоѓала фабриката на Тодор Левков и синовите која првобитно изработувала разни глинени производи за домаќинство но подоцна фабриката започнала да произведува водоводни и дренажни керамички цевки⁴⁰⁷. Во 1931 година се модернизирала со нови машини од Германија, а годишниот максимален капацитет изнесувал 700 тони цевки. Погонот бил електричен а бројката на вработени се движела помеѓу 20-30 работници. Во 1936 година била отворена фабриката за производство на канализациски цевки „КИС“, за печки и фина керамика, а се наоѓала во индустрискиот дел на Скопје до Парната пиварница. Нејзини сопственици биле Глиша Томиќ и Александар Павловиќ од Скопје. Но во 1939 година претпријатието целосно поминало во сопственост на Александар Павловиќ. Биле вложени 262.000 динари во земјиште, една работилница на два ката и две фурни, а покрај тоа биле вложени и 800.000 динари во административна зграда и две мали станбени згради. Во работилницата биле

⁴⁰⁵ Јовановиќ Владан, Вардарска бан... 390.

⁴⁰⁶ Скопски гласник, број 443, 1936,.5.

⁴⁰⁷ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије.104.

инсталирани две преси за цевки со електромотор, купени од Германија и Унгарија со што донеле производствен капацитет од 1700 тони цевки годишно. За суровина односно материјал фабриката употребувала глина која се набавувала од Велес и Соње, а дневното производство изнесувало 450 парчиња. Објектот бил со големина од 600 м², погонот бил електричен и од почеток биле вработени 20 работници, а подоцна тој се зголемил на 70, а работното време изнесувало по 9 часа дневно⁴⁰⁸. Производството на канализациски цевки во Кралството на Југославија било доста слабо развиено и пазарот обично се задоволувал со увоз од Германија, Чехословачка и Италија. Поради сето ова производството од овие капацитети кои се наоѓале во Македонија не само што започнале да ги снабдуваат потребите на Македонија туку почнале да се пласираат и во останатите делови на Југославија. Во Скопје се наоѓала и една фабрика „Срборит“ која се занимавала со производство на асфалт, катран и хартија за кров, а дневниот капацитет им изнесувал еден вагон производи. Во 1929 година била основана и првата работилница за талк во Градско. Работилницата била во сопственост на Ото Пушман и едно трговско друштво од Белград. Но во 1931 година тие ја прекинале соработката, а партнерството го продолжиле со браќата Шекеринови со што претпријатието го преместиле во Велес. Инвестираниот капитал во ова претпријатие изнесувало 760.000 динари, а производството на преработен сеен талк изнесувало веќе во 1940 година 760 тони⁴⁰⁹. Талкот се преработувал во прав и гриз, еден дел од неговото производство останувал во Македонија, а останатиот или 80% завршувал на пазарот во Кралството на Југославија. Инвестираниот капитал во оваа индустрија до 1941 година изнесувал 12.174.000 динари од кој најмногу бил домашен, македонски капитал односно во износ од 6.852.000 динари, а останатиот бил српски капитал со износ од 5.322.000 динари⁴¹⁰. Овие фабрики најмногу ги произведувале следниве продукти: тули, ќерамиди, цемент, капаци, блокови и камени коцки и тротоари. Развојот на оваа индустрија се движел постепено сè до 1935 година кога градежната индустрија ќе забележи интензивен развој, со отворање на неколку фабрики за производство на градежни материјали, со што започнале да го пополнуваат домашниот пазар во Македонија со сопствен пласман на домашни производи. Зголемувањето на

⁴⁰⁸ Скопски гласник, број 443, 1936, .2.

⁴⁰⁹ Сидовски Коста, Развој на индустријата. 209.

⁴¹⁰ Исто. 165.

производството се должело најмногу на проширувањето и модернизирањето на старите капацитети за производство но и на отворањето на неколку нови во 1936 и 1938 година.

3.2.13. Индустрија за графички материјали

Првите печатници во Македонија се отворени уште за време на владеењето на Османлиите на овие простори. Првите печатници биле отворени во Скопје и во Битола. Во Битола била отворена печатница во 1889 година а во Скопје во 1908 година во сопственост на Давид Димитријевиќ⁴¹¹. Покрај овие печатници во почетокот на 19 век и во текот на век 20 во Македонија се отвориле уште неколку мали печатници по капацитет. Од вкупниот број кој изнесувал 66 печатници на целата територија на Кралството на Југославија до 1938 година во Македонија нивниот број изнесувал вкупно 4 печатници⁴¹². Сите тие биле сместени во Скопје бидејќи тогаш тој претставувал административно-економски центар на Вардарската бановина. Меѓутоа постоеле и неколку помали печатници и во неколку градови во Македонија но сепак сите тие биле зависни од големите четири печатници кои се наоѓале во Скопје. Првото претпријатије, печатницата „Крајничанец“, во 1929 година станало акционерско друштво со основен акционерски капитал од 3 милиони динари, а во него веќе имало вработено 30 луѓе⁴¹³. Како втора отворена печатница била „Братство“ која почнала да функционира веднаш по војната во 1919 година, а таа се наоѓала во сопственост на поранешен турски службеник Халил Казим. Како трета била отворена печатницата на Васил Пунков во 1926 година, инаку Васил бил поранешен партнер на Халил Казим. Ова претпријатије ќе стане едно од подобрите бидејќи пред војната Васил успеал да го модернизира претпријатието со нови германски машини. Како последно отворено било претпријатијето „Немања“ кое било управувано од Банската управа, а било отворено во 1932 година благодареејќи на тоа што ги искористиле сите инсталации и машини од поранешното печатарско претпријатије „Сава“ кое предходно било ликвидирано. Капиталот на овие печатници бил различен па така печатницата „Немања“ била во сопственост на државата па затоа и најмногу државата го ползувала ова претпријатије, а другите две биле во сопственост на поединци и

⁴¹¹ Gavrilović Milan, Privreda južne Srbije, Skopje. 1933, str. 107.

⁴¹² Kukuleća Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938, str. 63.

⁴¹³ ДАРМ, фонд. 119. кут. 15. гр. 15. Министерство за трговија и индустрија,

четвртото било регистрирано како акционерско друштво. Сите овие печатници печателе весници, списанија, книги, брошури итн, а од 1912 година сè до 1941 година ги печателе следниве весници во Македонија: „Глас Народа“, „Вардар“, „Српски Југ“, „Стара Србија“, „Привредни Гласник“, „Скопски Гласник“, „Јужна Звезда“, „Јужна Србија“, „Јужни Преглед“, „Гласник скопског научног друштва“.⁴¹⁴ Иако графичката индустрија била со мал број претпријатија сепак нејзиниот капацитет бил задоволителен. Вкупниот број инвестиран капитал во графичката индустрија до 1941 година изнесувал 7.965.000 динари, а бројот на вработени во оваа индустрија се движел помеѓу 120 и 140 вработени во неа.⁴¹⁵ Снабдувањето со сировини се вршело претежно од југословенските фабрики за хартија и од странство.

⁴¹⁴ Алманах Бановина, Вардарска Бановина.36.

⁴¹⁵ Исто.121.

3.2.14. Метална индустрија

Металската индустрија започнала да се развива во Македонија многу доцна односно по појавата на големата светска економска криза. Таа инаку своите почетоци може да се каже дека ги има со основањето на работилницата за метални производи во 1910 година на Тодор Папатеодоси од Скопје. Сè дотогаш бил развиен само металобраварскиот занает во Македонија. Со неговото појавување тоа значело и добро постепено преоѓање на сите поранешни металобраварски работилници и нивен развој во мали индустриските капацитети. Но сепак како и кај другите индустрии во Македонија со исклучок на неколкуте, металната индустрија повеќе била со локален карактер односно таа најмногу произведувала за задоволување и покривање на пазарите на Македонија и Србија и тоа со производи кои најмногу биле наменети за земјоделството. Иницијатива за создавање на сопствена металска индустрија била дадена од трговците кои тргувале со метални производи. Сепак кај овој вид индустрија бил забележлив нејзиниот бавен развој и тоа во текот на целиот период. Вкупно постоеле 4 фабрики за изработка на метални производи, и сите биле сместени во Скопје, а тоа биле: фабриката за преработка на метални производи на Тодор Папатеодоси, браварска работилница на Милан Шобота основана во 1921 година, која се наоѓала во близина на фабриката “Треска”, фабрика за преработка на железо „Вардар“ основана во 1936 година во населбата Ќерамидница и претпријатијето „Пирит“ основано во 1938 година.⁴¹⁶ Капиталот во металската индустрија бил со домашно и српско потекло, односно „Вардар“ и „Пирит“ биле на браќата Галиќ од градот Урошевац кој се наоѓал во Србија, а и работилницата на Шобота, била со српски сопственик бидејќи тој бил од градот Шабац во Србија. Само првото претпријатије за преработка на метал кое било во сопственост на Папатеодоси било создадено од домашен капитал. Инвестираниот капитал во металската индустрија во Македонија до 1941 година изнесувал 7.500.000 динари од кои 4.500.000 динари припаѓале на домашниот македонски

⁴¹⁶ Службени лист, број 848, 12.10.1938. Подизање фабрике Пирит у Скопљу, 20.

капитал, а останатите 3.000.000 динари на српскиот капитал.⁴¹⁷ Сите овие четири претпријатија ги произведувале следниве производи од металната индустрија: лопати, плугови, копачи, ваги, кваки, врати, завртки, шајки, секири и др. Постоело и едно претпријатије кое произведувало мебел за домаќинства од железо, и клупи за училишта, а било во сопственост на Данил Тохол.⁴¹⁸ Суровините за производство се набавувале или од домашните југословенски пазари или од странство бидејќи црната металургија во овие простори воопшто не била развиена. Како и кај останатите индустрии така и кај металната индустрија таа се наоѓала во една почетна состојба односно таа била доста слабо развиена, а тоа најмногу се гледало во односот на бројот на метални претпријатија кои ги имала таа во Македонија, но и од начинот кој тие го применувале во нивното производство, заедно со нивните капацитети и производите кои ги произведувале. Металната индустрија повеќе била насочена кон производството на едноставни артикли кои биле наменети за земјоделството но таа покривала и дел од производите наменети за градежништвото и занаетчиството.

⁴¹⁷ Сидовски Коста, Развој на индустријата. 178.

⁴¹⁸ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије. 106.

3.2.15. Дрвна индустрија

Дрвната индустрија била една од најслабите развиени гранки ако не и најслаба бидејќи постоело само едно претпријатие за преработка на дрво. Уште како наследство од османлиското владеење оваа индустрија немала скоро никаков развој, бидејќи сето дрво било употребувано како огревно дрво, а со сечењето на шуми без план се добивало сè послаб шумски фонд. Постоеле неколку пилани сместени главно на подрачјата богати со шуми во Македонија и тоа во Берово, Маврово и Кичевско, кои биле наменети претежно само за сечење на дрва со многу мала механичка обработка на дрвото. Најпознато и единствено претпријатије за преработка на дрво било претпријатието „Треска“ отворено 1922 година во Скопје. При основањето акционерскиот капитал на ова претпријатије изнесувал 3 милиони динари. Инвестираниот капитал бил од домашно и српско потекло. Годишниот производствен капацитет на фабриката Треска изнесувал 12.000 м³ режана граѓа⁴¹⁹. Материјалите односно дрвената граѓа претпријатијето ја набавувало најмногу од Црна Гора каде што имале земено под закуп шуми, но имало и еден дел купена шума на планината Рожај за сопствените потреби каде често имало и проблеми околу нерасчистени имотни односи.⁴²⁰ Дрвена граѓа од територијата на Македонија се користела многу малку и тоа во доста ограничени количини, а подоцна сè повеќе граѓа започнала фабриката да набавува од територијата на Босна. Главен пласман на производите претпријатијето „Треска“ го имала на македонскиот и српскиот пазар. Фабриката „Треска“ од година во година сè повеќе започнала да се развива. Најмногу ги произведувале и преработувале следниве производи: валчеста граѓа од што добивале дрвени греди, летви, нутифедер, штафни и даски за подови. Сето ова ја претставувало вкупната дрвна индустрија која постоела во Македонија, а која била навистина на едно ниско ниво на развој во однос на потенцијалот со сировини и пазар кој го имала земјата.

⁴¹⁹ Исто.187.

⁴²⁰ ДАРМ, фонд 119, кут. 69. гр.311, Министерство за трговија и индустрија.

3.2.16. Туризам

Туризмот бил целосно нова гранка во економијата на Македонија. Со создавањето на новата држава Кралство на СХС по Првата светска војна се создале и поволни услови за поволен развој и почеток и на таа дејност. Туризмот бил важен бидејќи ако имало одредени природни убавини, тој носел добри услови и некои од посиромашните краеве да се развијат, а тоа било така бидејќи гостите кои доаѓаат оставаат секогаш добра сума на пари, за чија извршена услуга најмногу добивале туристичките работници и хотелиерите. Но сепак за да се привлечат што поголем број туристи морало покрај природните убавини да има и одредени градби како хотели и добра патна инфраструктура⁴²¹. Македонија инаку спаѓала во една од најубавите делови на Кралството на Југославија, самата нејзина географска положба била на место каде се вкрстувале двете различни клими медитеранската со континенталната и така овозможувало разни видови растенија да успеваат и тоа и од медитерански и од континентален тип. Заедно со поволната блага временска состојба која ја имала и нејзиното изобилство со планини со три природни езера ја правеле нејзината средина идеална за развој на туризмот.⁴²² Планините Бистра и Шар-Планина биле идеални за развој на скијачкиот спорт и нивната иднина била токму во развивање на тој спорт. Охридското и Преспанското Езеро биле едни од најубавите и најголеми езера на Балканскиот Полуостров и тие не заостанувале со ништо со езерата кои се наоѓале во Западна Европа. Така тие две езера имале и најголем потенцијал за развој на туризмот во Македонија. Требало само да се вложи одреден напор и труд за да започне полека да функционира туризмот во Македонија. Посебен белег била добрата климатска средина на Македонија која овозможувала и долга туристичка сезона со потопли и сончеви денови, кои во северните краеве на Европа ги немало и тоа всушност претставувало повољност за развој на туризмот. Освен климатски повољности тука биле и

⁴²¹ Службени лист, 02.05.1931, број 68-69, стр.8. Со сè поголемиот број туристи се подигнувале сè повеќе и хотели, кои за жалост во овој крај се малку или не се такви како што требаат.

⁴²² Крејчић Богољуб, Јужна Србија, 1937. стр.84. “Значењето на Јужна Србија за изградба на нашата туристичка економија зазема сè поголеми размери. Во нашата земја се забележани три туристички области, а тоа се: нашето море, Словенија и Јужна Србија”.

богатите археолошките наоѓалишта Стоби, Хераклеја и Скупи.⁴²³ Посебно можело да се истакнат многубројните цркви кои ги има на територијата на Македонија. Па затоа можело слободно да се каже дека Македонија имала доста голема поволност за да го развие туризмот. Ситуацијата со хотелиерството или сместувачките капацитети исто така била во почеток на својот развој. Од 1922 година започнало да се посветува повеќе внимание на ова прашање, па така во почетокот на 1931 година веќе сите поголеми градови имале изградено хотели, веќе во 1931 година биле во функција 39 хотели со повеќе од 20 соби, 55 преку 10 соби и останатите биле мотели со 5 до 10 соби и тоа на целата територија на Вардарска бановина.⁴²⁴ Развојот на хотелиерството сепак бил забележан најмногу во градот Скопје. Така најпознати хотели во тоа време во Скопје биле: Бристол изграден во 1924 година, потоа помеѓу 1923-1925 хотелот Москва, Спленидид, Зрински итн. Но иако имало хотели сепак не можело да се најде хотел кој можел да ги исполнува сите услови односно да биде таков како што треба да преставува еден хотел. Тие повеќето биле несредени, нечисти и за многу од нив можело да се каже дека се повеќе преноќишта отколку хотели.⁴²⁵ Првите организирани туристички тури биле забележани во 1927 година, кога била отворена првата и туристичка агенција во Скопје со име „Југ“. Таа ја отвориле неколку претставници заинтересирани за развој на туризмот така што воедно претставувала и најмлада стопанска гранка во Македонија.⁴²⁶ По формирањето на Вардарската бановина во 1929 година се основал и советодавен орган за развој на туризам при Банската управа. Така во еден нивен извештај од 1937 година тие ги одредиле главните приоритети за унапредување на туризмот, а тоа за нив биле: изградба на нови патишта, даночно намалување на хотелите, подобрување на сообраќајот, подигнување на нови планински куќарки итн.⁴²⁷ Бидејќи друштвото „Југ“ сè уште слабо работело и имало мал број членови од кои би можело да смета на приходите кои доаѓале од нив, тоа се

⁴²³ Споменица двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937, стр.734.

⁴²⁴ Службени лист, 26.05.1931, број 72-73, “Од вкупно 266 хотели колку што имало на територијата на Вардарска бановина, купатило имале само 7 хотели, а телефон вкупно 18 хотели, според оваа статистика односот на купатила и телефони спрема бројот на хотели е многу мала. Поради оваа слаба состојба на хотелите, надежда за развој на туризмот е мала, затоа треба да се средуваат и градат нови хотели”.

⁴²⁵ Службени лист, 16.05.1931, број 71.8 “Уште од самиот почеток нагласив, дека хотелиерството овде е заостанато, бидејќи скоро да не може да се најде хотел кој ги исполнувал сите удобности. Секој хотел требало да биде модерно направен. Во нив требало да има: купатило, телефон, греење и поволни цени. Додека во Вардарска бановина сето ова го нема. Повеќето хотели биле по старо направени и ги немале сите услови.”

⁴²⁶ Исто.

⁴²⁷ ДАРМ, фонд 119, кут. 17, л.371-374, Извештај са седнице Бановинског туристичког савета, 14.2.1937.

решило да откупи 25% од акциите на привилигираното друштво „Патник“ во 1930 година. Југ на тој начин преку 25% од акциите инвестирало 25.000 динари во „Патник“ и станал главен акционер, со што ја земал во свои раце филијалата на „Патник“ во Скопје, а со тоа ги преземал сите работи околу прометот и туризмот во Македонија.⁴²⁸ Така според податоците на друштвото „Патник“ за 1930 година Македонија ја посетиле 15.854 лица, од кои 9.102 биле Југословени, 3.960 биле од другите балкански држави, 145 Австрици, 166 Чехословаци, 440 Англичани, 206 Французи, 12 Италијанци, 22 Унгарци, 752 Германци, 11 од скандинавските земји, 23 Полјаци, 576 од другите европски држави, 73 од Северна Америка итн.⁴²⁹ Од тука се гледа дека најмногу имало Германци, Англичани и Французи, но сепак ова претставувале мали бројки за туризмот. Условите за развој на туризмот биле во изградба на поголеми модерни хотелски сместувачки капацитети во Охрид, модерна плажа, туристички бродови и на планинските места планинарски куќи, а потоа и секако добра железничка и сообраќајна врска за да се дојде и до самите туристички места. Една од најмоќните алатки за развој на самиот туризам претставувала и добрата примена на нејзиниот маркетинг. Првиот планинарски дом е изграден во 1930 година на подножјето на Љуботен на надморска височина од 1700 метри. А потоа и во следните планински места биле изградени планинарски куќи во 1931 година на Кајмакчалан, потоа на Шар-Планина наменет за скијање и исто така еден во Крушево. За да можело друштвото „Југ“ да организира туристички активности и надвор од Скопје тоа морало да ги смени своите претходни правила и да се пререгистрира во Сојуз на туристички друштва на Вардарска бановина со што на тој начин можел да стане член и на Сојузот на планинарски друштва на Кралството на Југославија. Новооснованото друштво „Југ“ веднаш отворило друштва и во Тетово со име „Шар Планина“, во Охрид друштвото „Билјана“, во Битола друштвото „Јужни Езера“⁴³⁰ и подоцна и друштвото „Пелистер“, во Штип друштвото „Брегалница“, во Крушево туристичкото друштво „Корија“. Така започнале официјално да функционираат туристичките друштва низ целата територија на Македонија, сепак тие биле составени со скромни материјални средства а водени од млади луѓе кои немале доволно средства за да организираат некој туристички маркетинг. Друштвото „Југ“ првиот туристички

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, стр.234.

⁴³⁰ Службени лист, број 103,28.11.1931. „Во Битола постои едно многу живо туристичко друштво Јужни Езера, чиј претседател е Петар Самарциќ. Ова друштво работи на развој на туризмот во Битола и неговата околина, а посебно за развој на областите околу Охридското, Преспанското и Дојранското Езеро.“

пропаганден материјал во вид на флаер ќе го издаде за Скопје со име „Скопје и околината“ а потоа ќе издаде и книга „Охрид“ од д-р Франц Месеснела. Освен овој вид туризам во Македонија се правеле напори и за развој на бањскиот туризам. И овој туризам бил на многу ниско ниво односно иако Македонија била богата со минерални води многу малку се посветувало на инфраструктурата, па така скоро сите бањи биле со примитивни услови единствено можела да се пофали Катлановска бања каде од страна на Банската управа имало изградено хотел со што таа можела да функционира. На целата територија на Вардарската бановина имало 14 бањи и 40 минерални извори. На територијата на Македонија освен Катлановската бања постоеле и следниве бањи: Дебарската бања, Негорската бања во Гевгелија, бањата Банско во Струмица итн. За сите бањи важело следново правило, иако тие биле во државна сопственост во нив морало да се инвестира дали од страна на државата или приватно под закуп, тие морале да изградат сместувачки капацитети, да го испитаат квалитетот на водите и да вработат соодветен кадар. Па така од кредитот кој бил земен во септември 1940 година, а кој бил наменет за Вардарската бановина од страна на Хипотекарната банка можеме да видиме дека дел од средствата биле наменети и за уредување на Катлановската бања со износ од 3.000.000 динари и Дебарската Бања со 1.000.000 динари.⁴³¹ И туризмот и бањите во Македонија можеме да заклучиме дека биле во прва фаза од нивниот развој односно тие се наоѓале во една почетна состојба на развој. Услови за развој постоеле но било направено многу малку или пак направено но со задоцнување бидејќи последниот кредит бил земен токму пред почетокот на Втората светска војна каде оваа гранка како и останатите од стопанството веќе ќе бидат најмногу погодени.

⁴³¹ АЈГ, фонд125, кут444а.е.674. Државна Хипотекарна банка.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Финансиски институции и трговија во Македонија

4.1 Банките во Македонија

Банките се претпријатија кои тргуваат со капитал: пари, племенити метали, акции, меници гаранции итн. Покрај тоа тие вршат и одредена услуга како примање на пари за чување или издавање на сеф и др. Главната задача на банките може да се каже дека се состои во тоа да го соберат капиталот од тие кои го имаат, а кои не го употребуваат, и потоа да им го дадат на тие кои имаат потреба, а него најмногу го употребуваат во прв ред економските гранки на трговијата и производството. Со други зборови банките го наоѓаат неупотребениот капитал за да не лежи непродуктивен, а на претприемачите им наоѓаат капитал за да можат да работат. Собирајќи непродуктивен капитал и ставајќи го во употреба на трговијата и производството, банката концентрира во себе понуда и побарувачка на капитал, а тоа е услов за создавање на добра организација и развој на кредитите. На крај целта на секоја банка е работејќи ја таа својата задача на крај да заработи нешто и за себе. Поради тоа интерес на банката е и тоа да најдат такви клиенти што нудат повеќе капитал, но и такви кои го бараат.⁴³² Од како видовме зошто служат банките и со каква цел се отвораат и постојат, најпрво мораме да дадеме и еден краток историјат на банкарството кое какво такво постоело. Тоа било со некој свој сопствен облик во Македонија и тоа најмногу во периодот од пред доѓањето на Турците па потоа до формирањето на самото Кралство на Југославија. Така може да се констатира дека првата појава на еден вид или форма на почетно, примитивно или основно работење со парични

⁴³²Привредни Гласник, Скопје, 13.02.1921 година.2. „Банке и нивни послови“.

средства или банкарство го имаме уште во средниот век во Македонија.⁴³³ Тука станува збор за еден вид менувачници или кампсори, чие главно седиште за нивното работење во Македонија претставувало градот Скопје. Менувачниците имале задача кога трговците доаѓале во Македонија на пример за да купат некој производ тие доаѓале со потврда од исти такви кампсори-менувачници но од нивната земја каде на лист тие им ја потврдувале уплатената сума која била депонирана кај нив. Со доаѓањето на Турците и за времето на нивното владеење, оваа дејност прекинува и има еден период кој траел сè до почетокот на 20 век каде не постоело некој вид банкарство на овие простори. Прв облик на банкарство Турците го прават со создавањето на Зираат банката (Земјоделска банка). Први пак странски банки кои ќе навлезат на територијата на Македонија во Османлиската држава се банката „Banque Imperial Ottomane“ со седиште во Цариград, со поголем дел на англиски и француски капитал која во 1903 година отворила филијали во Солун, Битола и Скопје. Најмногу странските банки за време на Отоманската империја ќе бидат фокусирани на пазарот во Солун а преку него директно и на пазарот во Македонија.⁴³⁴ Во Солун тогаш постоеле големи банки со странски капитал кои ги финансирале солунските трговци. Царската отоманска банка била формирана во 1863 година, во времето на владеењето на султанот Абдул Азис и таа станала емисиона банка во рамките на Отоманската империја. Потоа во 1904 година филијала во Скопје отворила „Banque de Mitilene“, со централа во Атина, и истата година во Битола и Скопје се отвораат филијали на „Banque de Salonique Societe Anonyme“. Филијалата на Отоманската банка во Скопје, заедно со нејзините агенти од помалите места, најмногу се занимавала со работа и исплата на сметки на турската државна администрација, а поретко со кредитирање на поедини трговци или трговски фирми.

Најголем интезитет на банкарско работење имала филијалата на „Banque de Salonique“ во Скопје. Таа ќе биде првата вистинска банка која на вистински начин ги работела во Македонија банкарските работи и вооедно ја подобрила самата трговија во земјата. Солунската банка ќе го воведо во Скопје истиот начин на работа којшто го применувала во Солун, односно кредит по тековна сметка, без покритие или со покритие

⁴³³ Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија, Скопје, 1998.215.

⁴³⁴ Митровић Андреј, Стране банке у Србији 1978-1914, стр. 44. Во Солун 65% од капиталот го држеле париските банки Societe Generale de Credit Industriel et Commercial, Paribas и Банка париска унија.

во облигација, а во одредени случаи, но ретко, со покритие од хипотекарна недвижнина, работа со меница не била ни овде воведена.⁴³⁵ Сите овие филијали работеле сè до почетокот на Балканските војни. Прва институција која вршела банкарски работи а не била банка, била филијалата на браќата Алатини во Скопје, која била отворена поради извоз на земјоделски производи. По Балканските војни уште на 21 април 1913 година Народната банка на Кралството на Србија основала своја филијала во Скопје.⁴³⁶ По создавањето на Кралството на СХС, Народната банка отвора филијала во 1920 година во Скопје, а подоцна во 1933 година како Народна Банка на Кралството на Југославија го гради и се сместува во еден од најреспектираните изградени објекти во Скопје. Во 1920 година година се отвора во Скопје и Српската трговска банка, со основен капитал од 250.000 динари во сребро поделени во 500 акции по 500 динари. Оваа банка во почетокот требало да врши финансиски, трговски, индустриски и комисииски работи. Нејзиното траење во нејзиниот статут било одредено на 100 години постоење.⁴³⁷ Во 1931 година таа ги имала проширено своите дејности на работа па така можела да ги извршува и следниве економски функции: есконтирани и реесконтирани меници, давање на заем (а. на стока и други подвижности, б. Примање на пари за штедење, в. Продавање и купување на хартии од вредност, д. Вршење на наплата и исплата за друг, г. Посредување за заем, е. Вршење на сите други банкарски и менувачки работи).⁴³⁸ Банките како институција преку која се врши кредитирање на поединечни економски гранки имале голема важност за економијата. Новата држава која ќе се создаде по Првата светска војна Кралството на СХС, ќе наследи разновиден тип банкарство на својата територија. Во Словенија која била дел од Австроунгарството Царство таа прва имала отворено банка на нејзина територија уште во 1820 година, тука била и Хрватска која не доцнела многу зад Словенија па така таа во Загреб ја отворила банката „Прва хрватска штедилница“. Тие две земји сосема биле во предност пред останатиот дел на земјата. Како трет се јавува српскиот банкарски систем кој е различен при своето формирање и се развива како што се развивало и Кралството Србија, па така прва српска банка била отворена во 1869 година со име „Прва

⁴³⁵ Споменица двадесетпетогодишњици ослободења Јужне Србије 1912-1937.709.

⁴³⁶ Службен лист, 17.06.1932..3. Мора да се напомене, дека Народната банка на Кралството Србија помагала со свои кредити одредени трговски српски куќи во Јужна Србија и пред 1912 година, со што таа допринела на српскиот народ во турско царство да му помогне економски.

⁴³⁷ АЛ, фонд 65, кут.1132.а.е.2116. Српска трговачка банка, „Правила Српске трговачке банке“.

⁴³⁸ Исто, „Дозвола“.

српска банка“. Тоа што сите три признати и непризнати народи биле со различен тип банкарско наследство, не го ограничувало отворањето и развитокот на банкарството во новата земја. Така во период од 1921 година сè до 1937 бројката на банки се движела околу 600 во Кралството на СХС а подоцна Кралството на Југославија.. Најмногу банки ќе бидат отворени во 1922 година, а од таа година ќе започне и нивниот раст на акцискиот капитал во банките. Во оваа година ќе се отворат следниве банки: Косовска банка во Приштина, Велешка банка во Велес, Битолска банка во Битола, Гњиланска стопанска банка, Гевгелиска банка, Струмичка банка, Кумановска трговско-индустриска банка, Јужносрпска банка во Косовска Митровица, Тетовска трговско-индустриска банка, Охридска банка и Вучитрнска банка, сите со по главница од 1.000.000 динари. Во Скопје е отворена Комерцијална банка за Јужна Србија (3.000.000), а Извозно-прометната и Скопската извозна банка го зголемуваат својот капитал од 2.500.000 на по 5.000.000 динари.⁴³⁹ Така бројот на банки во 1922 година изнесувал 641 во Кралството на СХС, а веќе од 1937 ќе се спушти на 598 банки во Кралството на Југославија. Од вкупно 620 банки колку што биле во 1933 година, 22 биле големи банки кај кои влоговите биле 52 проценти од вкупните средства (главница и резерва, влогови и кредити), односно кај кои влоговите спрема сопствените средства се скоро петпати поголеми. Веќе во 1923 година на полето на банкарството во Скопје се отвора една голема банка по име „Стара Србија“ со капитал од 5.000.000 динари, со задача да биде главен посредник на скопскиот пазар за сите важни заводи во Јужна Србија. Во нејзиното основање земале учество: Призренската, Печката, Урошевачката, Вучитрнската, Јужно-српската банка од Косовска Митровица и Гњиланската стопанска банка.⁴⁴⁰ Југословенските банки биле од мешовит тип банки, а поделба на депозитни или деловни банки не постоело. Работата на банките го опфаќало не само банкарското работење туку и трговијата. Кај нив главни извори на средства биле штедните влогови, а голем број од нив тие средства ги искористувале и за кредитирање на индустријата.⁴⁴¹ Во Кралството на СХС и Кралството на Југославија во периодот од 1918 до 1941 година постоеле околу 1360 парични заводи од кои 446 биле штедилници.⁴⁴² Може да се каже дека во развојот на југословенското банкарство помеѓу двете светски

⁴³⁹ Vasić Nenad, Bankarstvo i Juznoj Srbiji i Kosovu i Metohiji od 1912 do 1937 godina, Bastina, 2008. .221.

⁴⁴⁰ Sekulić Milorad, „Banka Stara Srbija AD“, u Skoplju izmedju dva svetska rata, Vardarski zbornik, (1), 1999. 123.

⁴⁴¹ Tasić Antonije, Jugoslovensko bankarstvo između dva rata. 152.

⁴⁴² Aleksić Vesna, Banka i Moć, Beograd, 2002.80.

војни имало две фази на развој едната од создавањето на новата држава на Кралство на Срби, Хрвати и Словенци и другата по неа, сè до окупација на Кралството на Југославија во 1941 година.⁴⁴³ По конституирањето на Кралството на СХС на 1 февруари 1920 година основана е повторно филијала на Народна банка на СХС во Скопје. Со тоа Скопје добива главна улога најпрво во Јужна Србија а подоцна во времето на Кралството на Југославија со новата извршени административно-политички поделби и во новата формирана Вардарска бановина. Неговата доминантна улога на Скопје не била само во политичка смисла туку таа сè повеќе била во економскиот дел особено во банкарскиот сектор каде биле стационирани претставништва на најголемите банки на Кралството на Југославија. Биле основани и филијали на две државни банки како „Хипотекарната банка“ на 21 октомври 1921 година и „Поштенската штедилница“ во 1927 година. Покрај овие две биле формирани уште 26 банки како мешовити или филијали на банки. Некои од нив биле создадени и во Скопје како на пример Трговско – индустриска банка Вардар, Скопска извозна банка.⁴⁴⁴ Веќе помеѓу двете светски војни постоеле два државни заводи во Југославија, Државна хипотекарна банка како главен носач на хипотекарните кредити и Поштенска штедилница како главен организатор на поштенско-чековниот промет во земјата. Банките во Јужна Србија и Македонија започнале да се развиваат доста доцна, најголема причина за тоа бил политичкиот живот во време на Османлиите. Инаку банките во Јужна Србија во почетокот биле создадени или формирани од црковните фондови, односно после балканските војни српските црковни фондови како на пример: Фондот „Свети Ѓорѓи“ во Призрен преминал во Призренска банка, а во Скопје бил формиран фонд „Св. Спас“ односно сите фондови подоцна преминувале во банки со акционерски капитал.⁴⁴⁵ Иако овие фондови работеле ограничено односно само со мал број клиенти

⁴⁴³ Исто, 141.

⁴⁴⁴ АЛГ, фонд 65, кут. 1403. а. е. 2387. Министерство трговија и индустрија.

⁴⁴⁵ АЛГ, фонд 125. кут. 1. а. е. 2. Државна хипотекарна банка. Од една страна политичкиот живот а од друга страна материјалното пропаѓање ги загрозувале српскиот елемент да го изгуби позициите во економијата. За да им се помогне и остане националната и материјалната состојба, видни луѓе основале посебни кредитни задруги под името црковни фондови, кои имале за цел на основа на признаница да ги кредитираат српските трговци. Овие еснафски каси и задруги под името фондови биле предвесници на банкарството во Јужна Србија. Фондот на црквата „Свети Спас“ во Скопје е основан во 1908 година во центарот на акцијата како српска така и егзархиска и имал исклучително и единствено задача помагање материјално на слабите без разлика на професијата, туку само на национална ознака.

сепак тие функционирале.⁴⁴⁶ Освен црквените фондови кои биле искористувани за економска пропаганда под раката на Кралството на Србија, паралелно постоеле и како еден вид банки и друштвата “Грозд”, “Љубов”, “Братски труд”. Сите тие биле егзархиски друштва под влијание на Егзархијата кои биле во врска со трговските или занаетчиските еснафи и корпорации. Па така друштвото „Грозд“ имало капитал од 5000 турски лири и зад него стоеле угостителите, зад друштвото „Љубов“ стоеле трговците во Скопје и како најголемо формирано во 1908 година било друштвото „Братски труд“ со капитал од 10.000 турски лири кое станало централна финансиска институција за финансирање на сите егзархиски професионални здруженија во Скопје.⁴⁴⁷ Треба да се спомене обидот на Кралството на Србија да формира во Скопје една банка која би ги координирала сите фондови кои биле создадени претходно. Таа била замислена како друштво со акции кое требало да го води имотната српска фамилија Борисављевиќ.⁴⁴⁸ Основањето на оваа банка ја помагала српската дипломатија но до нејзино отворање не дошло бидејќи тоа било периодот пред самото започнување на балканските војни. Според потеклото на капиталот сите банки во “Јужна Србија” можело да се поделат во две групи: првата група која доаѓала од делот на денешната територија на Јужна Србија и Косово, и втората од денешната територија на Р. Македонија. Во првата група биле: Српска трговска банка и Извозна-прометна банка. Во втората група спаѓале сите останати банки од “Јужна Србија”. Која била причината за толкав број банки кои се јавиле на територијата во “Јужна Србија”? Една од причините се наоѓала во тоа што најпрво кај банките секогаш на прво место бил економскиот профит, па така нормалната интересна стапка или камата во банките се движела околу 12%, официјално но таа со дополнителни провизии кои биле измислувани за да се задоволат законските прописи изнесувала и 18, 24 и 32%⁴⁴⁹. На претерано високата каматна стапка која ја имало во Кралството на Југославија во периодот помеѓу двете светски војни влијаело и тоа што имало деконцентрација на банкарскиот систем. Па затоа Народната банка се обидувала да ја симне каматната стапка со фузионирање на малите банки односно со одредување на најмала главница која тие

⁴⁴⁶ Службен лист, 17.06.1932, Овие фондови ги вршеле најосновните банкарски потреби, т.е. примале влогови на штедење, давале пари на камата (кој бил евтин), а примале и стока и други работи на залог...3

⁴⁴⁷ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937, уред. Алекса Јовановиќ, Скопје, 1937.712.

⁴⁴⁸ Исто, 714.

⁴⁴⁹ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937.737.

морале да ја имаат.⁴⁵⁰ Банкарството била работа од која се носело голем профит. Како втора причина за толкав број банки било и тоа што секој побогат поединец од помалите градови почнал да формира банка која всушност била со мал капитал, а се случувало некои од нив да бидат основани фиктивно, односно уште првиот ден од основањето капиталот да биде прокнижен како пасива, а веднаш во актива да има контра-партија во меници или тековни сметки на основачите. И како трета причина можеме да го наведеме и работењето на самите каматари. Банките биле формирани и од каматари кои скриени зад акционерскиот капитал се јавувале како сопственици и продолжувале легално со својата работа. Но како главен финансиер во домашните банки кои претежно биле формирани со домашен капитал, била гранката од економијата која била и важела за најразвиена во земјата а тоа било трговијата. Југословенските економски стручњаци помеѓу двете светски војни пресметале дека на секои дваесет илјади жители доаѓала по една банка.⁴⁵¹ Југословенската официјална идеја била да се спречи влезот на странски капитал во земјата, но и ограничување на неговото натамошно поголемо влијание врз нив. Меѓутоа немањето на доволен домашен капитал за вложување во самиот банкарски систем правело сè повеќе странскиот капитал да навлегува и нивните филијали да се претвораат во самостојни банки, со вложување на нивни сопствени странски акции. Претставниците на странскиот капитал освен добриот економски профит што го добивале во земјата, сè повеќе влијаеле и врз самата политичката состојба најмногу преку политичарите и политичките партии. Новиот тип банки кој се појавил во Европа веќе им нудел и нов вид финансирање преку краткорочни кредити преку тековни сметки за финансирање на претпријатија и индустриски капацитети.⁴⁵² Со тоа странскиот капитал не само што влијаел врз финансискиот пазар туку имал влијание и врз целата индустрија во земјата. Индустриските претпријатија најмногу зависеле од кредитите кои ги добивале од банките кои пак претежно биле со странско потекло. Странскиот капитал покрај тоа што

⁴⁵⁰ Tasić Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, u : „Glas CCCLXVI Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka“, knj.26, Beograd, 1992, 154.

⁴⁵¹ Tasić Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, 153.

⁴⁵² Привредни Гласник, Скопје, 12.03.1921. „Банке и нивови послови“, Давање на заем по тековна сметка се состои во тоа, Банката на своите клиенти да им отвараат кредит до одредена сума, со тоа што клиентот може одобрениот заем да го земе од еден пат или спрема своите потреби. Сето ова се договара помеѓу Банката и клиентот, во кој во основницата на тековната сметка, се предвидува колкава ќе биде интересната стапка која банката ќе му ја наплаќа на клиентот за одредената сума, колкава сума ќе му се одобри, како и кога ќе се реализира сето тоа, дали во едно тромесечие, шестмесечие или во годишна тековна сметка, ќе се заклучи или повторно ќе се отвори.

учествувал во вложување во акционерските друштва и со инвестиции во индустријата и трговијата тој влегувал и преку државните странски кредити, кои потоа станувале државни долгови на Југословенскиот финасиски капитал. Помеѓу 1922 и 1937 година склучените кредити кон странство ја задолжувале Кралството на Југославија за 52,3 милиони долари, 2,225 милиони француски франци, 13 милиони германски марки, 10 милиони швајцарски франци и 30.000 илјади фунти. Задолжувањето во 1940 година претворено во динари изнесувало околу 18,8 милјарди динари⁴⁵³. Банкарскиот и индустрискиот капитал биле во персонална унија бидејќи директорите на банките биле членови на управните одбори на индустриските претпријатија и обратно познати индустриски лица биле во управните одбори на банките. Во Кралството на Југославија од 31 друштво со осигурителен капитал дури 19 биле со учество на странски капитал. Австрискиот, германскиот, францускиот, италијанскиот и англискиот капитал биле присутни особено во банкарскиот сектор, па така во Кралството на Југославија имало пет подружници на странски банки и 14 банки каде голем дел од капиталот бил со странско потекло.⁴⁵⁴ Во почетоките на новата држава огромно било влијанието на австриските и унгарските банки, а најмногу во Хрватска со 40% и Војводина 43%, странските банки учествувале со 4 нивни филијали и со учество во нивен капитал во 14 домашни банки. Од австриските банки најпозната која учествувала преку Југословенската здружена банка била Credit-Anstalt каде после во неа влегува и Deutsche bank, италијанскиот капитал бил застапен преку банката „Banca Commerciale Italiana“⁴⁵⁵ која била застапена преку Хрватска банка од Загреб и францускиот капитал бил навлезен преку „Banque de Paris et des Pays Bas“⁴⁵⁶ која влегла во Француско – српската банка. Странските акционери биле или банки или други фирми со акционерски капитал или физички лица претставници на странски фирми. По потекло странскиот капитал учествувал во југословенското банкарство вака: Франција со 21,42%, Чешка со 19,20%, Германија со 15,47 и Белгија со

⁴⁵³ Nenezić Zoran, Masoni u Jugoslaviji (1764-1980) Beograd, 1984 .404

⁴⁵⁴ Исто..

⁴⁵⁵ Banca Commerciale Italiana, била најголема италијанска банка, формирана во 1894 година, таа настанала од спојување на претходната италијанската банка Credito Mobiliare (која која датирала од 1862 година), заедно со капитал од повеќе германски и австриски банки вклучувајќи ги Bleichroder, Deutsche bank и Dresdner bank.

⁴⁵⁶ Митровић Андреј, Стране банке у Србији 1878-1914, На 27 јануари 1872 година со спојување на старата амстердамска Banque de Credit et de Depots des Pays Bas и новата Banque de Paris (која била направена од неколку други париски банки во 1870) настанала силната Banque de Paris et des Pays Bas (Pariba).43.

12, 24, потоа следувале и други европски земји но со помал процент.⁴⁵⁷ Сепак германскиот капитал бил во водечка улога во банкарството, и заедно со австрискиот го имале малку под третина од целокупниот странски капитал во Кралството на Југославија. Главна негова позиција била Југословенското банкарско друштво со 98,8% од вкупниот акциски капитал. Прометот на оваа банка за 1940 година изнесувала вртоглави 6,1 милјарди динари. Од вкупно 22 приватни банки со главница од 20 милиони динари и повеќе, вкупно 15 од нив биле со странски капитал односно од вкупната главница од 1.453,8 милиони под странско учество било 1.392,8 милиони.⁴⁵⁸ Меѓу банките во Кралството на Југославија чие учество на странски капитал имал кај нив на главна водечка позиција биле тие банки кои припаѓале на најголемите странски банки во светот. Интересен е примерот на банката „Вардар“ која сè до 1926 година, била со главница од 10 милиони динари кои претежно биле капитал со потекло од Македонци. Но при зголемувањето на капиталот на банката „Вардар“ направено како инвестиција од страна на Босанската банка со кој таа уплатила 5 милиони динари во нови акции, таа банка подоцна била влезена во рамките на Југословенската здружена банка која била всушност творба на странскиот капитал, па од овде се гледа врската која ја имала и во делот на македонските банки со странски капитал⁴⁵⁹. Од сето ова може да се заклучи дека сепак повеќето банки во Македонија го претставувале претежно домашниот капитал. Огромно влијание во самиот банкарски систем секако имале и Евреите кои успеале да се поврзат со светските банкарски еврејски заедници а потоа и да го преземат влијанието односно да станат лидери во југословенското банкарство. Па така економскиот стручњак Љубомир Косијер има изјавено дека главниот дел од трговијата го држат Евреите, кои повеќе од 70 проценти од извозот и увозот бил во нивни раце.⁴⁶⁰ Ситуацијата во Македонија не била до толкав степен на застапеност на Евреи на сопственици или на раководни функции, бидејќи за Македонија важел посебен режим па така сите раководни места, дали во приватен или државен сектор, биле доделувани на проверени луѓе односно верни на режимот или на Кралството. Во Македонија на пример најпознат Евреин бил секако Јосиф Арија,

⁴⁵⁷ Tasić Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, 199.

⁴⁵⁸ Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslaviji*, Beograd, 1958. 20.

⁴⁵⁹ Споменница двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937. 1937.

⁴⁶⁰ Popović Neboja, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd, 1997. 106.

директор на банката „Вардар“.⁴⁶¹ Во 1925 година бројот на банки веќе достигнал 31, а како главна работа за банките била заемот со меница кој претставувал половина од целиот пласман. Тој начин иако бил нов за банките и за корисниците од овој дел на Југославија сепак за кратко време станал најмногу користен кредит. За време на кризата ќе се покаже како доста лош за потписниците на меници. Освен овој вид постоело земање на кредит со хипотека,⁴⁶² залог или ломбард.⁴⁶³ Тој начин на работа најмногу можел да се најде во државните или привилигираните банки. Ќе прикажеме резултати од две години 1930 и 1931 година со податоци од вкупната актива на сите банки од „Јужна Србија“ која се движела:

По меница- 214,653,828 и 198,342,150.

По тековни сметки- 89,853,408 и 68,540,020..

По залог- 7,136.423 и 5,620.140.

Овие податоци покажуваат дека брзо растело задолжување по меници додека кредитите со залог биле многу мали. И како едно од најважните била и работата со валути и девизи, но банките од внатрешноста претежно не го работеле тоа туку го оставале на поголемите банки од Скопје. Ретко било во овој период банките освен меницата да бараат и дополнително осигурување. Тоа важело за поголем дел од населението да земаат кредит за потрошувачка отколку за фирма. Сите наредни години има накачување во работата на банките посебно може да се одвојат 1929 и 1930 година, кој период е врвот на банките и во кој период се чувствувал прилив на кредити и пари во оптек, а завршните сметки на сите банки во Македонија биле на најголема позиција. Во 1931 година скоро сè останало исто но така било сè до септември, месец кој претставувал почетен момент на кршење или стагнирање на целиот банкарски систем.⁴⁶⁴ Кризата била поврзана најмногу преку

⁴⁶¹ ДАРМ, фонд358. кут.32 гр.39..Трговско индустриска банка Вардар.

⁴⁶² Привредни Гласник, Скопје,12.03.1921. „Банке и нивови послови“, Како што се даваат заеми за подвижни, така се даваат заеми и за недвижни работи (хипотеки) земјишта и згради, и тоа најмногу до 2/3 од нивната вредност. Главната разлика е во тоа што заемите на хипотека се даваат на подолг временски период и по пониска интересна стапка.

⁴⁶³ Кредит кој го обезбедува финансиска институција користејќи како залог или заштита хартии од вредност.

⁴⁶⁴ Vinaver Vuk, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju,.106. „Појавената финасиска криза во време на колапсот на средноевропските финансии ја зафатило и Кралството на Југославија, а станало тешко кога вложувачите навалиле да си ги подигнат своите заштеди од банките, кои повеќе не добивале кредити, додека

кредитната криза од Германија и Австрија со која биле поврзани југословенските банки, така кога од кај нив почнал да се повлекува странскиот капитал, тие започнале да повлекуваат девизи од Кралството на Југославија па така само во првата половина на 1931 година биле повлечени 300 милиони динари.⁴⁶⁵ Но тука била и лошата политика која водела Народна банка, која на оваа криза и овие повлекувања на девизни средства одговорила со рестрикциска политика. Таа најпрво го донела Законот за стабизирање на динарот во 1931 година, со што одбрала да изврши заштита најпрво на динарот и политиката, а кредитирањето на банките го ставила во втор ред, но кога се појавила можноста на целосно крахирање на банкарскиот сектор доделила само во 1931 година 697,7 милиони динари.⁴⁶⁶ Ударот од светската економска криза со мало доцнење ја зафатило секако и Македонија. Во 1931 година скоро никој немал поделено дивиденда, сите доколку имале некоја добивка ја искористувале за покривање на дел од загубите односно потпишување на сомнителните побарувачки. Средината на 1932 година била најтешка односно оваа парична криза најмногу рефлектирала врз банките, па поради тоа во оваа година Кралството донело Закон за заштита на земјоделците, што всушност претставувало покривање на 80% од должниците кои ги добиле провинциските банки како мораториум на своите долгови односно простување на долговите.⁴⁶⁷ Овој Закон во 1932 година го користеле 42 банки, а наредната уште 150 банки, во истата година е донесен и Законот за заштита на паричните заводи со цел да се стабилизира банкарството во земјата. Овој Закон го искористиле до крајот на 1934 година, 193 заводи, и тоа: 175 со одложено плаќање, 9 барале санирање и 9 вонстечајна ликвидација. Во 1936 година бил донесен Законот за ликвидирање на земјоделските долгови со што се утврдило да се извршат исплатите на земјоделските долгови во рок од 14 до 20 години со што се ставило крај на земјоделското прашање, но не и на решавањето на кризата кај приватните банки.⁴⁶⁸ На територијата на Македонија имало филијали од државните банки но најмногу биле приватни банки кои работеле со кредитирање на земјоделството и дел на индустријата. Така во 1932 година на територијата на Вардарска бановина биле регистрирани вкупно 50

инвестиции во економијата се носеле сè помалку. Гужвата пред шалтерите започнала на 23 септември 1931 година.”

⁴⁶⁵ Тасић Антоније, Криза југословенског банкарства (1931-1941). 147.

⁴⁶⁶ Исто.152.

⁴⁶⁷ Исто. 153. Ноемврискиот закон за заштита на земјоделците ги претворил меничните, краткорочни земјоделски заеми во долгорочни. Тоа било важен момент за банкарската криза.

⁴⁶⁸ Исто.167.

банки со вкупен капитал од 109.250.000 динари.⁴⁶⁹ Постоеле како што кажавме многу мали банки отворени по македонските градови. Тука ќе ги наброиме само дел од малите додека ќе се задржиме повеќе кај главните носачи и играчи со финансии кои биле скоцентрирани во Скопје – тогаш веќе прераснат во главен финансиски, економски и политички центар на Вардарската бановина.

Велешка банка формирана во 1921 година со капитал од 1 милион динари поделени во 10000 акции од по 100 динари. Работата на банката била ограничена само на есконт, тековни сметки и штедење.

Јужна банка А.Д. Велес формирана во 1925 година, со 2000 акции од по 1000 динари. Акциски капитал од 2 милиони динари. Во овој крај била корисна културата на афион па најмногу работеле со кредитирање на селани.

Брегалничка банка Штип формирана во 1921 година, со пола милон динари поделени во 5000 акции. Во 1925 година акцискиот капитал е зголемен за 2 милиони динари. Према правилата банката се занимавала со банкарско-менувачки дејности, давање кредити по меници и по тековни сметки.

Тетовска трговска-индустриска банка со седиште во Тетово. Главницата на банката била 1 милион динари од 2000 акции од по 500 динари. До 1928 година зголемена со капитал од 4 милиони динари во акции. Работела слично како и претходните спомнати банки.

Свиларска банка Струмица формирана во 1926 година со упис на 1000 акции од по 1000 динари.

Кумановска трговска индустриска банка со акциски капитал поделен во 10000 акции од по 200 динари со вредност од 2 милиони динари. Скоро 95 проценти од акциите биле на „Вардар“ банката од Скопје.

⁴⁶⁹ Службени лист вардарске бановине, број 111-112,3.

Охридска трговска банка чиј капитал бил поделен во 2000 акции од по 500 динари со вредност од 2 милиони динари.⁴⁷⁰

Така за десет години биле формирани во Македонија дури 40 банки, кои во 1930 година имале вкупно главница од 103,000.000 динари⁴⁷¹. Додека во Скопје, која била меѓу првите кои отвориле филијала за "Јужна Србија", била Француско-српската банка. Банка која била со француски капитал кој навлегол прв на овие простори. Отворена уште во 1913 година кога ги преземала работите на Отоманската банка. Во прво време од нејзиното отворање работела со отворање на кредити во странство за купување на стока, а дури од 1925 година започнала со давање и на поголеми кредити. Освен во Скопје имала филијали и во Битола и Косовска Митровица. Во Скопје филијала имала и Прва хрватска штедилница која била отворена во текот на 1922 година. Банка која важела за една од најдобрите или најпрофесионални банки. Хрватската буржоазија особена била горда на оваа институција која била формирана во 1848 година. Загреб тогаш бил финасискиот центар во Кралството, во 1928 година се проценувало дека приватниот капитал во државата е 2,5 милијарди динари од кој околу 2 милијарди се наоѓале во загребските банки.⁴⁷² Нејзиното работење главно било давање на кредити по меници и тековни сметки, работа со девизи и штедење. Од сите домашни банки таа имала најголем број штедачи. На крајот на 1930 година штедните влогови во Првата хрватска штедилница достигнале износ од преку 2 милијарди динари што претставувало 13% од вкупните влогови во земјата. Посебна била бидејќи со време станала една од најголемите банки која акцент ставала на финасирање во индустријата. Таа во 1929 година за индустријата имала одвоено или доделено 750 милиони динари. Најголемо внимание имала посветено во кредитирање на младата индустрија која била во развој, а во Македонија била ангажирана во кредитирање на индустријата со зејтин посебно во Велес. Па така во 1931 година отворила нејзина подружница во Велес. Но главно нејзиното делување било силно во Хрватска, Славонија и Војводина. Кризата на оваа банка во 1932 година значело и една нова економска борба

⁴⁷⁰ ДАРМ, Фонд 361 кут. 28. кн. 41. Извозна и Прометна Банка – Скопје 1927-1947

⁴⁷¹ Споменица двадесетпетогодишњици ослободења Јужне Србије 1912-1937, 722.

⁴⁷² Petranović Branko, Istorije Jugoslavije (1918-1988), Beograd, 1988. 167.

помеѓу хрватските и српските банки.⁴⁷³ Најразвиениот банкарски систем во тоа време бил во Хрватска бидејќи таа во Кралството влегла од територијата на Австриската монархија којашто во Хрватска имала отворено голем број банки кои подоцна ќе влезат во новоформираната југословенска држава.⁴⁷⁴ Тој странски капитал ќе навлезе и остане во новото Кралство на СХС, а подоцна и во Кралство на Југославија додека пак во Македонија сите банки кои биле претежно со турски капитал посебно Зираат банката со сите нејзини подружници и капитал ќе ги преземе српската полудржавна банка-„Хипотекарната банка“. Најголем удар за време на светската економска криза сепак ќе биде поврзан со големото пропаѓање на виенската банка „Ossterreichische Kredit-Anstalt“,⁴⁷⁵ со која посебно ќе бидат врзани хрватскиот и словенскиот капитал.

Јадранско подунавската банка како последна отворила филијала во Скопје во 1930 година но немала остварено некој посебен успех на пазарот уште на самиот почеток при своето работење а подоцна веќе била зафатена во годините на светската економска криза со што не успеала да земе дел од пазарот кој бил зафатен од останатите банки. Не можејќи да ја издржи конкуренцијата во 1937 година ќе биде ликвидирана.

„Банка Стара Србија“, била формирана во 1922 година во Скопје со основен капитал од 5 милиони динари поделен во 5000 акции од по 1000 динари. За седиште било одредено Скопје а рокот на нејзиното постоење бил одреден на 50 години почнувајќи од денот кога биле потврдени правилата односно од 18 август 1922 година.⁴⁷⁶ Зад оваа банка стоеле како главни акционери банките од Косово, односно главни акционери биле Пеќската трговска банка и Призренската банка. Банката работела со штедни влогови, давала кредити со хипотека, тековни сметки, хартии од вредност и купувала и продавала

⁴⁷³ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији, 53. „Тешкотијата на белградските банки, кои во главно се со помали можности и не располагаат со странски капитал, а работар во главно со обична трговија, вече се мали или пројдени, но затоа положбата на значајните хрватски банки, посебно оние кои одржаваат врски со средноевропските банки, е озбилено развишан“.

⁴⁷⁴ Aleksić Vesna, Banka i moć, Beograd 2002, 13. Хрватска и Славонија како составен дел на нејзиниот (Австриски) паричен и економски систем, веќе во 1913 година имале по еден кредитен завод (банка, штедилница и кредитна задруга) на пет до седум илјади жители.

⁴⁷⁵

Credit-Anstalt била Австриска банка формирана 1855 година во Виена. На 11 мај 1931 година прогласила банкрот, но веднаш била спасена од страна на Националната банка и Ротшилд, споена со Wiener Bankverein со што го сменила своето име во Creditanstalt-Banverein. Банката инаку била во сопственост на фамилијата Ротшилд, поточно нејзин главен раководител бил Барон Луис Ротшилд.

⁴⁷⁶ АЈГ, фонд 65, кут. 1403, а.е. 2387. Министерство за трговија и индустрија, Банка Стара Србија,

чекови и девизи. Како и сите други банки пред големата криза работела одлично па така во 1930 година имала зголемување на 3.057.000 милиони динари на име на штедни влогови, а во 1931 година во месец јуни само неколку месеци пред самата криза тој изнесувал 5.130.000 динари.⁴⁷⁷ Но од еден нивен годишен извештај од Управниот одбор за 1932 година, може да се види дека сè било променето со почетокот на светската криза, кога дошло до навала од вложувачи на банкарските шалтери за да си ги подигнат своите влогови, и скоро целосно било запрено кредитирањето.⁴⁷⁸ Големите случувања од странство, економските нарушувања, падот на големите банки ја смениле ситуацијата и во Македонија.⁴⁷⁹ Со зголемување на банковната главница со 2 милиони, а подоцна и од 6 на 8 милиони, се обиделе да го стабилизираат работењето на банката. Сепак банката 1931 година ја завршила со чиста добивка од 870.435 динари. Ова покажува дека во Македонија банките оделе секогаш на сигурни пласмани и големи камати. Тие не воделе сооднос на своите средства кои ги имале спрема влоговите кои ги добивале,⁴⁸⁰ ниту пазеле на својата ликвидност.⁴⁸¹ Во еден друг извештај на банката од 1930 година се гледа и на кој начин работеле на овие простори малите банки, всушност во извештајот се вели дека благодарение на поволните кредити кои банката ги добила од Поштенската и Хипотекарната банка тие располагале со обилни парични средства што им овозможувало да им излезат во пресрет на сите нивни коминтенти во Косово и Јужна Србија⁴⁸². Проблем претставувале и самите клиенти во Македонија кои повеќе гледале во која банка е повисока каматната стапка на депозитот отколку сигурноста која ја нуди таа.

Во Скопје како банка која важела како автохтона односно за домашна со домашен капитал била банката „Вардар“. Во оваа банка како главни акционери односно сопственици се јавуваат, Трајко Хаџи Бошков трговец од Скопје и како директор Јосиф

⁴⁷⁷ Исто.

⁴⁷⁸ Исто. “Крупните случувања во странство, економски пореметувања, финансиски тешкотии, паѓање на големите светски банки, Хуверовиот мораториум, изненадниот пад на англиската фунта и останатото, ги менувале наеднаш и состојбите во нашата земја па на нашата на југ.”

⁴⁷⁹ Скопски гласник, број 302, Скопје, 17 март 1934. “Состојбата со влоговите во нашата бановина, Големината на влоговите во банките на територијата на Вардарска бановина достигнувала во 1931 година 234.2 милиони динари, а во 1932 година 150.4 милиони динари. Опаѓањето од 1931 до 1932 претставувало 83.8 милиони динари.”

⁴⁸⁰ Тасић Антоније, Видовме дека имало банки во кој соодносот на сопствените средства спрема влоговите бил дури 1:70.164.

⁴⁸¹ Ликвидност е степенот на една банка да одговори на евентуалните побарувања на исплата од своите клиенти.

⁴⁸² АЈГ, фонд 65, кут. 1403, а.е. 2387. Министерство за трговија и индустрија, Банка Стара Србија.

Арија. Основана е во 1920 година со основен капитал од 3.000.000 динари во сребро поделени во 30.000 акции од по 100 динари. По 1918 година Скопје имало потреба за основање на кредитна институција. Работите уште од 1919 година тргнале да се развиваат кон подобро посебно кога повторно била пуштена пругата Солун-Скопје. По иницијатива на директорот Јосиф Арије, тогаш познат банкар во Скопје, заедно со неколку скопски изведувачи ја основале Трговско-индустриската банка- Вардар. Во таква атмосфера која постоела во Скопје отворањето на банката било примено со поздравување. Организацијата на банката започната со Основачкиот собир на 25 јануари 1920 година, а фирмата била отворена на 15 април 1920 година. Основачи биле: Трајко Бошковиќ, Јосиф Арије, Бенвенисти Камхи, Младен Поповиќ, Хаџи Васил Поповиќ и др. Од почетниот капитал при самото отворање веднаш биле уплатени 40% од предвидениот капитал, додека остатокот се уплаќал сè до 1921 година. Веќе од 1921 година започнал поголем развој на банката, истата година министерот за трговија и индустрија им ја одобрил работата и правилата по новите измени и дополнувања на банките, со што тие го зголемиле капиталот на 6 милиони динари. Во 1922 година работите во банката продолжиле правилно да се развиваат, и во таа година било отворено и техничко одделение кое било планирано да биде центар од кој можела понатаму да се развива и помага индустријата во Македонија. Во 1923 година иако биле одобрени нови акции до тоа не дошло поради кризата со пари која владеела во целата држава. Истата година техничкото одделение било претворено во акционерско друштво „Орел“. Во 1924 година капиталот на банката бил подигнат од 6 милиони динари на 10 милиони динари. Така во Скопје се создала една банкарска институција која можела да се мери со најјаките во земјата. Во 1925 година се нормализирале работите но заработката била ставена на минимум, за да го продолжи својот развоен пат таа воспоставила врски со Босанската банка, со тоа ја затворила филијалата во Белград, а во исто време нашле врски за Солун преку основање на банкарска куќа Хаџи Бошковиќ. Важна пресвртница за банката претставувала 1926 година кога добиле средства од Босанската банка со тоа започнале да финансираат не сами извозници туку и сè поголем број на индустријалци и занаетчи.⁴⁸³ Подигнувањето на економијата се почувствувало најмногу кога Владата презела мерки на отворање на Аграрна банка, со што нејзиното делување во наредните години ја подигнала економијата

⁴⁸³ ДАРМ, фонд 358, кут.32. кн.39.Трговско-индустриска банка Вардар.

во Македонија. Така веќе во 1929 година банката имала чиста добивка од 2.086.752 динари од кои 6% од оваа сума припаѓала на исплата на дивиденда, остатокот според членот 39 одел како 10% во резервен фонд, 7,5% за Управниот одбор, 3% за Надзорниот, 3% за Пензиски фонд, а остатокот се пренесувал за следната година.⁴⁸⁴ Банката имала цел да ги извршува следните работи: финансиски, банкарски и берзански работи, кредитирање на индустриски и градежни фирми и издавање на штедни книшки.⁴⁸⁵ Сепак во оваа банка ќе навлезе странски капитал преку Босанската банка која ќе уплати 5.000.000 динари. Подоцна Босанска банка ќе биде соединета од Југословенска удружена банка. Банката ќе има свои филијали, најпрво во Белград во 1921 година и тоа не таму да пласира свој капитал кој не бил поволен за Скопје туку била отворена само за девизно работење бидејќи таму на берзата во Белград бил сконцентриран целиот промет со валути и девизи, но поради спојувањето со Босанска банка таа филијала во Белград во 1925 година била затворена. Во Битола ја отворила својата втора филијала во 1928 со кредитно работење но под удар од големата економска криза во 1933 година таа била затворена. Со помош на Јосиф Арија годините од кризата (1931-1934) кои ќе бидат најтешки за банкарството тој успеал да ја зачува работата на оваа банка. По неговата смрт веќе од 1936 година како главен акционер и раководител на банката ќе се јави Југословенската удружена банка. Како директор на банката ќе биде поставен Август Плеван од страна на Југословенската удружена банка.⁴⁸⁶ Најдобра нејзина година на работење била 1930 година со пласман на 77.179.000 динари на финасискиот пазар. По влогови на штедење на банката кои ги имала воспоставено од 1925 година, можеме да видиме дека од 1931 година па сè до 1936 година тие биле во постојано опаѓање, па тие изнесувале:

1931 год.	Дин. 12.647.000
1932 год.	4.335.000
1933 год.	2.909.000
1934 год.	2.795.000

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ АЈГ, фонд 65, кут. 1404, а.е. 2388. Министерство за трговија и индустрија, Банка Вардар.

⁴⁸⁶ Исто. Неговата плата му се исплаќа 2000 динари од Југословенската здружена банка и 6000 динари од банката Вардар.

1935 год. 2.007.000

1936 год. 1.567.000.

Ова покажува дека светската економска криза не ја избегнала и оваа банка во нејзиното финансиско позитивно работење.⁴⁸⁷ Банката скоро во сите години на постоење добро работела. Таа на своите акционери од 1920 па до 1931 година им делела дивиденда, која се движела од 6 % па сè до 15%⁴⁸⁸. Со почетокот на 1932 година таа прекинала да дели дивиденда, а добивката која ја обезбедувала ја користела за исплата на сомнителни побарувања. Тие побарувања односно исплати кои ги извршила банката изнесувале вкупно за 5 години односно од 1931-1935 година, 6.093.551 динари исплати за сомнителни побарувања.⁴⁸⁹ Банката "Вардар" уште од 1928 година на тогашниот министер за трговија и индустрија му поднела барање за отворање на нејзина филијала во Солун.⁴⁹⁰ Идејата и причината за отворање на филијала на банката Вардар во Солун била следна: таа била национална банка, со домашен капитал кој бил претежно од Скопје и Македонија, така таа би овозможила на трговијата, посебно на таа од Македонија која и гравитирала кон Солун, не само да добие солидна банкарска врска, толку таа би користела во подобра извозна трговија кон Грција посебно Солун, каде слободната економска зона во најкраток рок би станала уште толку поразвиена. Дотогаш банката имала нејзина врска во Солун преку нејзината банкарска кука „Браќа Х. Бошковиќ“, но таа била направена привремено и со мал обем на работа за да ги покрие привремено интересите на извозниците од земјата, но во брзо време неа морале да ја затворат бидејќи бил сменет грчкиот закон за банки, па така пропаднала таа идеја за банка која би помагала на трговците од Македонија. Банката покрај овие банкарски работи уште од 1923 година имала создадено сопствено индустриско претпријатие со име „Орел“, со капитал од 4 милиони динари. Главните акционери на ова претпријатие ги сочинувале членовите од банката. Покрај овие приватни

⁴⁸⁷ АЈФонд, 65, кут. 1403, а.е. 2387. Министерство за трговија и индустрија, Извештај Банке „Вардар“. Банките биле во тешка положба. Тие не можеле да помислуваат на создавање на нови работи. Во текот на целата година напливот на штедачите не претстанувал, и по силата на околностите, активната на банката била сведена само на исплата на влогот и способноста да се исплатат должниците.

⁴⁸⁸ ДАРМ. фонд 358, кут 32, кн. 39. Трговско-индустриска банка Вардар.

⁴⁸⁹ Исто.

⁴⁹⁰ Исто. Со Конвенцијата на Коморите и Банките заклучени помеѓу нашето кралство и Република Грција, обезбедено е правото на реципроцитет на отворање на една југословенска банка во Грција и една грчка банка во нашето кралство. Таа конвенција веќе е две години во сила.

банки во Македонија активно делувале и: Занаетчиската банка и Привилигирана аграрна банка, Обласна задруга за земјоделски кредит во Скопје, Сојуз на аграрни задруги во Скопје, Филијала на главниот сојуз на српските земјоделски задруги и општинската штедилница на градот Скопје. Главните ангажмани на овие банки и задруги во Македонија биле поврзани со земјоделството и сточарството. Во земјоделството имале цел да влијаат на развојот на земјоделието и сточарството, а за таа цел тие најмногу помагале кај српските колонисти и нивните задруги, со нудење и давање на кредити. Сепак како водечки финасиски институции во Македонија се јавувале Државната хипотекарна банка, Поштенската штедилница и Народната банка⁴⁹¹. На прво место по пласман на кредити, а воопшто и по целото банковно работење се наоѓала Државната хипотекарна банка. Таа на почетокот на своето формирање во 1862 година била и прва кредитна организација, а носела име „Управа на фондови“ дури во 1923 година ќе го добие името Државна хипотекарна банка. Таа според законот за банки извршувала повеќе економски дејства: давање хипотекарни кредити, комунални заеми на залог, примање пари на книшка со интересна стапка⁴⁹², давање по меници⁴⁹³ итн, а нејзиниот вкупен пласман за првата година изнесувал 4.425.000 милиони динари⁴⁹⁴. Таа е банка која, успеала на овие простори да ги преземе сите филијали од Зираат банката, таа не само што ги зела просториите кои припаѓале на Зираат банката толку вршела и наплата на заостанатите долгови од таа банка кои им имале останато на граѓаните како кредити или долгови по која било основа. Нејзиното работење од година во година било сè подобро па така ако направиме пресек од неколку години ќе го видиме тоа и во нејзиниот пласман на пари

⁴⁹¹ АЈГ, Фонд 125, кут.444.а.е.675. “Привредна банка, Извештај управног одбора Привредне банке за Јужну Србију и Скопљу.” “Интезивното интересирање на Државната Хипотекарна Банка и Поштенската Штедилница во сите економски прашања, нивната обилна помош која стално ни ја укажува, ни овозможи во одредени работи да го прошириме нашето работење”.

⁴⁹² Привредни Гласник, Скопје, 12.03.1921. „Банке и нивови послови“, “Оваа работа се состои во тоа што Банката прима на штедење пари кои можат да ги користат (т.е. во вид на разни заеми да го даваат), а како надокнада за тоа тие им плаќаат на штедачите одреден интерес”.

⁴⁹³ Исто, На овој начин со употреба на меници, му се овозможува на купувачот да купи роба без да располага со пари, и овозможено му е на продавачот да ја продаде својата роба и да дојде до пари иако купувачот ги нема. Овие меници кои резултираат од трговските работи, се прави меници и Банките со задоволство ги есконтираат, бидејќи тие во рок редовно се наплаќаат.

⁴⁹⁴ Гавриловић Милан, Привреда јужне Србије, Скопје, 1933.164.

односно во форма на кредити, па така за: 1925 година имала вкупно 33.730.000 динари, за 1930 година- 207.560.000 и за 1932 година- 228.414.659 динари⁴⁹⁵.

Од ова гледаме значаен напредок во пласманот на кредити посебно ако ја земеме 1932 година во која пласманот за кредити на недвижности изнесувал 140.438.199 динари. На второ место доаѓале кредитите на заем по приход тие всушност ги земале општините. Така, на општината Битола во 1939 година за потребите за довршување на градскиот водовод и биле одобрени 2 милиони динари кредит од Државната хипотекарна банка, заем кој требал да се врати со рок од 15 години и со каматна стапка од 7%⁴⁹⁶. Во 1930 година банката и доделила кредит од 300.000 динари на општината Берово за изградба на водовод. Во 1929 година село Галичник земало кредит од Државно-хипотекарната банка од 600.000 динари за довршување на црквата во Галичник а како залог биле оставени пасиштата Русин, Говедарник и Песогорица, а добиениот кредит требало да се исплаќа во рок од 12 години од добиени приходи од тие пасишта⁴⁹⁷. Исто така и на општина Гостивар Хипотекарната банка и доделила кредит во 1935 година од 1.200.000 динари со каматна стапка од 8% за изградба на хидроцентрала на реката Вардар и купување на земја за изградба на воена касарна во Гостивар⁴⁹⁸. Како што гледаме дел од добиените пари послужиле за кредитирање на Вардарската бановина, но сепак најмногу тоа важело за градот Скопје како нејзин главен економски центар⁴⁹⁹. Па така како најзначаен кредит кој ќе и го додели оваа банка на Вардарска бановина ќе биде барањето за кредит од 1939 година.⁵⁰⁰ Кредит кој ќе изнесува цели 100 милиони динари, и кредит кој им биде одобрен на Банската управа во септември 1940 година⁵⁰¹. Овој заем Банската управа требало да го употреби: за унапредување на земјоделството, унапредување на сточарството и

⁴⁹⁵ Исто.165

⁴⁹⁶ АЈГ, фонд 125, кут.444.а.е.674. Државна хипотекарна банка, , Одлука за кредит, 16.01.1939.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ АЈГ, фонд 125,444.а.е.675. Државна хипотекарна банка, Уговор о зајму.

⁴⁹⁹ Спомена дваесетпетогодишњици ослободења Јужне Србије 1912-1937.817. Во оваа работа многу помогнала Државната хипотекарна банка која во Скопје која направила позајмување на приватниците од 1921 до октомври 1937 година во износ од 87.300.000 динари. За овој ист период Државната хипотекарна банка издала позајмици во Вардарска бановина, сметајќи ги и Пек, Ѓаковица и Кос. Митровица, од 146.000.000 динари. Во оваа сума не влегувале заемите на поедини градови и села (заедно со Скопје), кој вкупен износ е 120.700.000 динари. Вкупно од 1921 до октомври 1937 година Државната хипотекарна банка позајмила на приватни лица и на општините сума од 345.000.000 динари.

⁵⁰⁰ Исто, Интересно е да се спомене буџетот на Вардарска бановина за 1938-39 година, кој изнесувал 48.973.317 динари.

⁵⁰¹ АЈГ, Фонд 125, кут.444.а.е.674. Државна Хипотекарна банка, Облигација, 1.

ветеринарната служба со подигнување на извозна кланица, пошумување, унапредување на образованието, за работи во градежништвото, унапредување на здравствените и социјални институции. Вкупниот износ на заемот требало да биде реализиран во пет транши по 20 милиони динари за време од пет години. Повлекувањето на кредитот ќе се вршел на рати според потреба од работите кои требало да се изведат. Ануитетската служба на овој кредит во износ од 80 милиони динари ќе ја покриела државата од свои сопствени средства во рок од 15 години сметајќи го 1 октомври 1940 година за исплата на првата транша, додека останатите транши од 1 октомври секоја наредна буџетска година сè до конечната исплата, додека другиот дел од кредитот со висина од 20 милиони динари требало да ги покрие Банската управа од свои сопствени средства исто во рок од 15 години, сметајќи од 1 октомври 1944 година, положувајќи на секој 1 април и 1 октомври по 1.066.130 динари на име на исплата на капитал и интерес почнувајќи од 1 април 1945 година⁵⁰².

Во едно писмо од Министерскиот совет на Кралството потпишано од министерот за финансии д-р Шутеј детално има образложено пред Министерскиот совет за што ќе бидат потрошени тие финасиски средства. Па така тие требало да бидат вложени во:

За земјоделството вкупно 7.000.000 динари од кои:

- 3.000.000 динари за подигнување на 100 хектари на винова лоза
- 2.000.000 динари за изградба на задругарски вински подруми во Скопје, Кавадарци и Врање
- 500.000 динари за бадемови садници
- 1.500.000 за проширување на расадници и згради каде ќе се вршат курсеви по земјоделие.

За извозна кланица во Скопје 2.100.000 динари.

За радиостаница во Скопје 500.000 динари.

За унапредување на сточарството 3.000.000 динари од кои 1 милион за ветеринарни болници во Скопје, Лесковац, Куманово, Приштина и Битола.

⁵⁰² Исто.

За пошумување и уредување на насипи 12.000.000 динари.

За унапредување на образованието 12.400.000 динари од кои 4 милиони за довршување на училишта кои во тој момент изнесувале 300 објекти на целата бановина, 3 милиони за довршување на граѓански школи во Кавадарци и Дебар и за подигање на нова зграда во Струмица. Потоа 3,4 милиони за подигнување на гимназии во Прилеп и Штип и 2 милиони за подигнување на едно училиште за селски домаќинки.

За работи во градежништвото

- за изградба, доградба и поправка на банските патишта од 1 и 2 ред 3.053 км 15.000.000 динари
- за регулација на реки и сушење на 63 хектари земјиште 11.000.000 динари.
- снабдување на селата со здрава вода- 5.000.000 динари.

За здравството и социјалната работа:

- За нова болница во Битола 3.500.000 динари.
- За нова болница во Охрид 2.000.000 динари.
- За изградба на 20 здравствени домови 2.000.000 динари.
- За Катлановска бања 3.000.000 динари.
- За мост преку реката Пчиња во Катланово 600.000 динари.
- За Дебарска бања 1.000.000 динари.
- За Врањска бања 2.500.000 динари.

За унапредување на трговијата, занаетчиството и индустријата:

- За подигнување средно-техничко училиште во Скопје и Трговска академија во Битола 5.000.000. динари⁵⁰³.

Од овој кредит кој изнесувал 100 милиони со сигурност се гледа дека поголем дел од парите требало да завршат на територијата на Македонија со исклучок на неколку места од Јужна Србија и Косово како Призрен, Лесковац и Врање.

⁵⁰³ АЈГ, фонд 125, кут. 444.а, е. 675. Државна Хипотекарна банка.

Втора важна работа која ја направила оваа банка на територијата на Македонија било како што спомнавме претходно во делот со прашањето на откупот на опиум, е одлуката која ја донела банката во 1929 година кога веќе во 1930 година започнала да им дава заеми на банки од помалите места со цел добивање на кредит, парични средства на заем со залог на опиум⁵⁰⁴. Односно целта била на време да се врши откупот на афион и да има доволно финансиски средства за таа работа. Со тоа банката си обезбедувала, од една страна во залог опиум кој можела да го продаде и да земе пари, а од друга страна, добивала и исплата на кредити. Но кредити таа делела директно и на самите обработувачи на афион со цел за подигнување и производство на нови садници афион. Според член 11 таа наплаќала по 8% камата по тековна сметка, според членот 13 локалните банки можеле да наплаќаат од должниците максимум 12% камата⁵⁰⁵. Државната хипотекарна банка се покажала како добар управувач на државните фондови, како и алиментирање на долгорочните кредити, помагала во приватниот, комуналното и државното инвестициско работење. Еднакво имала и значаен успех во набавување на надворешен капитал⁵⁰⁶.

Народната банка на Србија основала свои филијали во Скопје и Битола уште во 1913 година. Во почетокот тие работеле само на размена на монети за книжни пари, а во текот на 1914 година започнале и со вирманска служба по налози на централата. Филијалата на Народната банка на Србија работела во Скопје сè до 7 октомври 1915 година кога таа се повлекла. Повторно таа како филијала била отворена на 15 октомври 1920 година во Скопје. Народната банка на Кралството Југославија била создадена под тоа име во 1929 година, и таа била наследник на Привилигираната Народна банка на Србија која била создадена во 1883 година. Народната банка на Кралството на Југославија имала многу поголем обем на работа. Таа уште при самото нејзино формирање под името Народна банка на Кралството на СХС во 1920 година имала основачки капитал од 50 милиони златни динари⁵⁰⁷. Од 1920 година, односно од кога нејзината територија на делување се проширила, таа била сметана како кредитна институција, а по 1931 година таа

⁵⁰⁴ Исто. На паричните заводи отворени им се неограничени кредити по тековна сметка на подлога на прием за примениот афион во залог со меница на должникот со два потписа и банковна потврда. Паричниот завод можел да издава заем на примениот афион во залог најмногу до 80% од неговата пазарна цена со рок на плаќање до 3 месеци. Рокот на заем можел да се пролонгира и тоа: за првото тримесечие без отплата, а по останатите пролонгирани со 20% отплата.

⁵⁰⁵ Исто.

⁵⁰⁶ Скопски гласник, број 323, 11 август, 1934. Положај штедионица у кредитном систему Југославије.

⁵⁰⁷ Hofmann Gordana, Zlato u monetarnim rezervama jugoslovenske nacionalne banke, 1998, 49.

веќе имала добиено двојна функција. Како прва нејзина функција или задача и било водењето на монетарната политика, а како втора нејзина задача управување со кредитната политика во државата⁵⁰⁸. Народната банка на Југославија сè до самиот почеток на II Светска војна имала како златни резерви депонирани дури 84.547 кг злато⁵⁰⁹. Таа сè до 1931 година динарот го имала на база на златна подлога, кога после светската економска криза морала да се откаже од тој начин. Тоа се сменило во 1937 година кога Милан Стојадиновиќ заедно со Народната банка го поставил динарот повторно на златни резерви.⁵¹⁰ Таа земала главна улога и при решавањето на големата економска криза во земјата а потоа со помош на државата се обиделе и заедно да ја преземат контролата над самиот странски капитал во земјата⁵¹¹. Таа освен што била емисиска банка во исто време била и централна банка и останала главен организатор и регулатор на краткорочните кредити во земјата⁵¹². Една од првите работи и била регулирање и стабилизирање на динарот и отворање на нејзини филијали низ земјата. Иако за нејзе бил резервиран доменот на домашниот капитал со раководна улога на државата, сепак таа не можела да ја задржи вистинската независност на домашната кредитна политика. Најголема причина за тоа било мешањето и влијанието на странскиот капитал кој се повеќе учествувал на домашниот пазар до големата криза, но и од самата зависност на државата за земање и

⁵⁰⁸ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије, стр.171. “Работата на Народната банка во Скопје можеме да ја искажеме во неколку реченици. Покрај ефтините кредити кои ги пружила таа на нашата економија таа непосредно давала и ефтини кредити на локалните банки со што придонела за стабилизирање на пазарот со пари. Народната банка посветувала внимание на економијата и на луѓето во Јужна Србија уште во времето на владеењето на турците”.

⁵⁰⁹ “Политика”, 11.03.2013. На почетокот на Втората светска војна додека се очекувал напад на Велика Британија, Југославија донела одлука дел од златото да го префрли во САД. Во Њујорк било префрлено од Англија 33.683 кг. злато. Во трезорот на Англиската банка до крајот на војната останале 11.203 кг злато. На средината на 1940 година имало уште два транспорта со вкупно 14.168 кг. злато со што имало вкупно депонирани во Федералните резеви на САД 41.666 кг злато. На 18. Март 1941 година Народната банка на Југославија продала 20.002 кг. злато а парите биле депонирани во Бразилската банка. Во трезорите во самата земја останале 10.703. кг злато.

⁵¹⁰ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937, 21. “Политиката на Народната банка во поглед на покривањето на динарот била таква девизите кои служеле за покривање да ги замени со злато. Денес нема девизи кои служат за покривање, се е претворено во злато. Подлогата на Народната банка од 1934 г. се зголемила со 630 мил. динари или за 44%. Цело ова злато се наоѓа во касата на Народна банка.”

⁵¹¹ Aleksić V, Gnjatović D. Uticaj stranih banaka na jugoslovenski razvoj u međuratnom period. 8.1. 2011. 245.

⁵¹² Привредни Гласник, Скопје, 12.03.1921. “ Банке и нивови послови, Според членот 15 од законот за Народна банка на СХС од 1920. Народната банка го имала правото за издавање на пари. Управниот одбор во согласност со Министерот за трговија и Индустрија и Министерот за финансии го утврдувале типот на пари кои ќе се издаваат. Парите Народната банка на Југославија ги прогласувала за општо платежно средство во целата земја.

користење на странски кредити. Со годините потоа сè повеќе Народната банка ја губела својата автономија и станувала пополека сè повеќе зависна и диригирана од политиката на самите влади на Кралството. Народната банка на Југославија преку својата филијала во Скопје започнала да се развива уште од 1921 година, и заедно со Хипотекарната банка и Поштенската штедилница станале главни државни банки на овие простори⁵¹³. Филијалата на Народна Банка на Кралството на Југославија во Скопје, покрај редовното работење и кредитирање давала и меници на фирми. Тие се одобрувале најчесто два пати годишно на една фирма, а мениците морале да бидат платени со готовина⁵¹⁴. Таа давала и ломбардни кредити на залог на државни обврзници и тоа: до 50.000 динари на трговски и индустриски фирми и до 25.000 динари на останатите со годишна камата од 8%. На тој начин Народната банка на Кралството на Југославија кредитирала дел од економијата, банкарството, индустријата и занаетчиството⁵¹⁵. Во следната табела е прикажан пласманот на Народна банка во Скопје и Битола од 1929 до 1933 година⁵¹⁶:

⁵¹³ Службени лист, 17.06.1932.3. "Најголема заслуга за организација на кредитите и за економско подигнување на Јужна Србија односно Вардарска Бановина имале до сега Државната Хипотекарна банка, Народна банка на Југославија и Поштенска банка".

⁵¹⁴ Скопски гласник, број 65, 1.05.1939, стр.16. Утврдено е начелно дека за меница за бизнис се смета секоја меница на која сите потписници се бизнис луѓе; како и меница со три потписници, од кој еден може да не биде бизнисмен.

⁵¹⁵ Гавриловиќ Милан, Привреда јужне Србије. 169. Од 1928 година Народната банка вовела уште една работа, односно кредитирање на трговијата со опиум во вид заем на база на меница, која како супер гаранција можела да послужи стоката која била депонирана кај еден од скопските заводи, преку кој и се давале овие кредити. Со овој кредит кој изнесувал 30,000.000 динари, таа сакала трговијата со овој важен артикал на стопанствениците од Македонија, кои до тогаш од недостаток на сопствен капитал или ефтин кредит, неможеле да ја издржат конкуренцијата од солунските трговци.

⁵¹⁶ Споменица двадесетпетогодишници ослобођења Јужне Србије 1912-1937, уред. Алекса Јовановиќ, Скопје, 1937. стр. 729.

Табела 13

Година	Одобрено	Лични кредити и реесконт	По залог
		Искористено	Искористено
1929 Скопје	79.600.000	65.500.000	547.000
Битола	8.610.000	7.310.000	1.064.000
1930 Скопје	85.200.000	71.000.000	249.000
Битола	9.860.000	7.160.000	865.000
1931 Скопје		53.800.000	204.000
Битола		4.800.000	708.000
1932 Скопје		52.200.000	389.000
Битола		4.729.000	311.000
1933 Скопје		40.300.000	471.000
Битола		3.480.000	398.000

Аграрната банка била создадена во 1929 година на самиот почеток на воспоставената диктатура во Кралството на Југославија. Таа станала значаен финансиски фактор и државата преку неа одлучила подоцна да бидат извршени сите конверзии на селските долгови. Банката веднаш уште во самото формирање добила поволни кредити од Народната банка, Поштенската и Хипотекарната, така што таа во самиот старт располагала со 1.300 милиони динари. За време на создавањето на оваа банка под државен притисок биле уплатени акции од страна на 140.000 државни чиновници. Во првите седум години 1930-1936 година таа расподелила 20.000 поединечни хипотекарни кредити во вкупен износ од 572 милиони динари и 370 милиони динари кредити на селски задруги⁵¹⁷. Во кредитирање предност во кредитите добивале поголемите имоти и тоа важело особено за равниените делови од земјата особено Словенија и Војводина, додека во Македонија преовладувале малите износи на кредити. Големите кредити и полесно се добивале во однос на помалите кредити. Така тие со поголем износ за 1930 година кои ги доделила Аграрната банка биле 1200 кредити со износ над 50.000 динари. Не само што

⁵¹⁷ Mirković Mijo, *Ekonomska Historija Jugoslaviji*, Zagreb, 1958. 383.

нерамномерно по висина исплаќала кредити туку и нерамномерно по региони тие биле пласирани. Така од 336 милиони кредити за 1930 година, Војводина и Северна Србија добиле 58%, Хрватска и Славонија 7,57%, Словенија 0.05%, Македонија 0.88%, Дринска бановина 17%, Врбарска бановина 5,1%, Црна Гора 4% и Приморска бановина 5%. Колку малку се мислело на Македонија се гледа по тоа што добила само 5% од вкупно доделените милиони динари како кредит. Случајот што кај Словенија е мал процентот е од подруга причина отколку таа во Македонија, а тоа е што на Словенија каматата од 9% што и ја давала Аграрната банка ѝ била висока. Така во Словенија можеле да се добијат задругарски кредити со каматна стапка од само 5%.⁵¹⁸ Покрај тоа на Словенија за 1930 година и биле доделени 50 кредити но секој по просек од 14.000 динари, Војводина добила 10.673 кредити но во просек по 25.016 динари додека во Македонија која се водела во Јужна Србија и биле доделени 10.919 кредити но само во просек по 3.956 динари или вкупно добила 43,2 милиони динари⁵¹⁹. Од ова уште еднаш се потврдува дека во Македонија се доделувале мали кредити, кои биле повеќе за покривање на трошоците отколку како кај Словенија и Војводина каде добивале големи кредити кои биле наменети за развој и проширување на земјените површини. Една од главните приватни банки уште од самиот почеток односно од 1921 година била и Комерцијална банка за Јужна Србија⁵²⁰. Таа започнала со својата работа во 1921 година со почетен капитал од 15.000 акции во износ од 3 милиони динари. Нејзиното работење најмногу било околу вложувања во земјоделието и сточарството. Во Скопје таа ги вршела следниве банкарски работи: 1. Банкарско-финансиски, 2. Трговски за ваша сметка и 3. Основање и индустриски, а сите овие работи биле предвидени и потврдени од страна на банката⁵²¹. Но сепак таа учествувале и во финасирање и на самите колонисти, во задругарството, трговијата, дел во туризмот, индустријата и рударството. Во туризмот биле ангажирани преку охридска пловидба во Охрид, со кој сакале да го афирмираат Охридското Езеро и туризмот. Во индустријата биле многу малку ангажирани преку кредитирање на мелници, а во

⁵¹⁸ Исто.384.

⁵¹⁹ Исић, Момчило, Селаштво у Србији 1918-1941.95.

⁵²⁰ АЈГ, фонд 125, кут.106.а.е.121. 24.12.1932, Писмо до Министерот на советот, "После ослободувањето 1921 одреден круг на национални работници дале иницијатива во Скопје како центар на Јужна Србија да се отвори една кредитна институција, која покрај економскиот напредок на овој наш крај благонаклонето би делувала и во национален поглед, поради историскиот правец на збиднувања направил националното чувство на нашиот народ во овој дел на нашата држава бидејќи оштетен од владеењето на Турците и Бугарите".

⁵²¹ АЈГ, фонд 125, кут.20.а.е.24. Привредна банка за Јужну Србију, Управи полиције Скопље, 2.06.1932.

рударството биле влезени преку рудникот „Пчиња“ кој произведувал магнезит. Комерцијалната банка за Јужна Србија која се наоѓала во Скопје, веќе во 30-те години всушност се наоѓала во тешка состојба, иако таа во своите извештаи како причина за таа состојба ја наведувала економската криза, сепак од еден допис на Министерството за трговија и индустрија се наведува дека вистинската причина за таа состојба во која се нашла банката била поради неуспешните и несовесни банкарски операции заедно со направените тешки злоупотреби од страна на раководството на банката кои го загрозиле и приватниот и јавниот интерес во земјата⁵²². Во еден нивен извештај од Управниот одбор на Комерцијална банка од 30.04.1931, истакнато е “дека и минатата година била неповолна за сите гранки на економијата, единствено добра вест било што Државната хипотекарна банка ја проширила својата работа на југ, а очекуваната помош од Аграрната банка не се остварила поради несредените имотно-правни односи во самата бановина⁵²³”. Но сепак судбината на оваа банка била решена со нејзино одење во стечај во 1933 година и тоа најмногу поради познатата афионска афера на чело со г. Лајтмановиќ кој воедно и бил директор на Комерцијалната банка. Оваа афера придонела Државната хипотекарна банка да ги побара своите средства од Комерцијалната банка. Покрај спомнатите кредитни институции и Привилигираната банка давала исто кредити но со поголема камата и на приватни банки, трговци и лихвари. Ликвидацијата на земјоделските кредити значело жртвување на приватниот банкарски сектор и се повеќе потпирање на полудржавните банки. Кај приватните банки пак постоело големо незадоволство од привилигираните полудржавни банки кои биле во можност на клиентите секогаш да им понудат поповолни услови од колку приватните. Поради недоволни средства и кризата од 1931 штедните влогови во 1935 година биле намалени за 4,122 милјарди динари, што содржело 30% од влогот. Со мораториум на долговите на селаните на крајот на 1935 година од 620 приватни банки под заштита се нашле 239 од нив, под санирање 11, а во стечајна ликвидација 27 банки. Поради ова три банки Државна хипотекарна банка, Поштенска банка и Привилигирана аграрна банка на предлог на Милан Стојадиновиќ биле пред

⁵²² АЈГ, фонд.125, кут.20.а.е.24. за 1932 године, “Кризата на доверба која настапила во централна Европа се проширила и во нашата земја. Последица од тоа било навала на штедачи и одземање на прометните средства на народната економија. Овие околности довеле до стопирање на кредитирањето на паричните заводи. Секако овие околности имале репрекусии и врз работата на нашиот завод.”

⁵²³ АЈГ фонд 125, кут.17.а.е.21. „Државна хипотекарна банка, Извештај управног одбора Привредне банке за Јужну Србију и Скопљу за 1931 године.

крајот на 1935 година ставени во надлежност на Министерството на финансии. Тие три институции требало во соработка со Народната банка да бидат носители на кредитниот систем и воедно тој да го стабилизираат⁵²⁴. Владата ја натерала Народната банка да и додели во почетокот на 1938 година поволни кредити со што таа започнала доделување на една серија од поволни кредити во земјата, и со ова била подобрена ситуацијата во банкарскиот сектор во земјата⁵²⁵. Привилигираната банка станала институција која ги кредитирала поголемите земјоделски стопанственици. Целта на основањето на оваа банка било во тоа да ја кредитира земјоделската економија, земјоделските семејства и земјоделските задруги⁵²⁶.

Од 671 паричен завод, колку што имало во Кралството на територијата на Вардарска бановина имало само 53 заводи⁵²⁷. За подетално да ја видиме состојбата на банките кои биле основани на територија на Македонија ќе ја изложам следната табела:

Табела 14

Име на банката	Седиште	Год. на основање
Битолска банка	Битола	1920
Брегалничка банка	Штип	1920
Велешка банка	Велес	1922
Гевгелиска банка	Гевгелија	1922
Извозна банка	Скопје	1921

⁵²⁴ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Редован сазив за 1936/37. II книга..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god.6, knj.2, Beograd, 1937, 136.; Надежда Цветковска во нејзиното дело “Македонското прашање во Југословенскиот парламент меѓу двете светски војни”, на стр.136,137 наведува, “На собраниските седници често пати била разгледувана и критикувана кредитната политика која се спроведувала преку државните парични установи: Народната, Хипотекарната, Аграрната и Поштенската штедилница. Од 2,5 милјарди кредит во земјата, “Јужна Србија” со своите 1.700.000 жители имаше околу 90 милиони динари, кога сезонски, кога редовен кредит.”

⁵²⁵ Bečić Ivan, Finansiska politika Milana Stojadinovica, Istorija, 2011, Beograd. 140.

⁵²⁶ Bozić Ljubo, Agrarna politika, Sarajevo, 1960.185.

⁵²⁷ Алманах, Вардарска бановина 1931.34.

Јужна банка	Велес	1925
Кумановска прометна банка	Куманово	1928
Кумановска трг. инд. банка	Куманово	1922
Охридска стопанска банка	Охрид	1929
Охридска трговска банка	Охрид	1924
Преспанска прив. банка	Битола	1929
Стара Србија банка	Скопје	1923
Стопанска банка на Јуж.Срб.	Скопје	1922
Српс. трг.банка	Скопје	1913
Скопска извозна банка	Скопје	1921
Трг. банка Ибар	Скопје	1922
Трг. инд. бан. Вардар	Скопје	1920
Свиларска банка	Струмица	1926
Струмичка трг. банка	Струмица	1921
Тетов. кред. банка	Тетово	1930
Тетов. инд. Трг. банка	Тетово	1922

Од следната прикажана табела се гледа бројот на паричните заводи и тоа само кај бановините кои ги имале најмногу заедно со градовите Загреб и Белград⁵²⁸.

Табела 15

Белград	67
Загреб	29
Дунавска	174
Моравска	92
Савска	81
Дринска	79
Вардарска	49
Зетска	32

⁵²⁸ Зборник Југославије њених Бановина, Градова, Срезова и Општина, Белград, 1931. 146.

Значењето кое го имале овие институции за подигнување на состојбата на самата економија било големо. Без поволен кредит не може да се замисли ниту една економија, народот во Македонија не бил навикнат многу на штедење но и на работа со банките⁵²⁹. Главни банки во Скопје биле филијалата на Народна банка, Државната хипотекарна банка и Поштенската штедилница. Првите две банки не можеле да даваат краткорочни менични заеми, а со тоа стопанствениците биле принудени да се обраќаат кон приватните банки кои работеле во тоа време со доста високи камати. Можеме од сето ова да заклучиме дека банкарството во Македонија било малку развиено, а причината за ова е тоа што располагало со мал обем на парични средства, но од друга страна банките работеле со доста големи камати. Поради ова само мал дел од населението или претпријатијата се решаваат да земат или пак да добијат кредити, па така Македонија била на последно место во Кралството на Југославија во користење на кредити. Тие што ги користеле овие неповолни и високи кредити, а најголем број од нив биле земјоделци и занаетчији кои морале да ги земат и користат, потоа многу настрадале од нив. Секако би било поинаку ако политиката на Кралството била поинаква односно правична тогаш таа би дозволила влез на поволни кредити за развој на Македонија⁵³⁰. Иако Народната банка им пуштила одреден број кредити на македонските банки, сепак тие биле наменети само за тие од коишто би имал интерес капиталот кој бил по потекло од Србија. Во една статија од весникот „Луч“ изнесено е и мислењето за работата на Народната банка на Кралството на Југославија каде е критикувано зошто таа немала отворено филијали по помалите места во Македонија, како што имале Грчката или Бугарската национална банка каде би се решила достапноста на народот до доаѓање на кредити. Така на пример приватната банка „Вардар“ имала дадено вкупно 40 милиони динари кредити во Скопје и околината, додека

⁵²⁹ Службени лист, 17.06.1932, 3. „Народот во Македонија се воспитувал во овие дест години во однос на кредитната политика, која е основа на денешниот економски живот и тоа двојно: 1) тој се научил да се служи со кредит кога му бил потребен, барајќи го кај банките, кои се јавни резервоари на капитал а не кај зеленашите, 2) тој научил дека треба да штеди на еден културен и современ начин, доверувајќи ги своите заштеди на размножување во банките, не чувајќи ги во душеци или купови во земја.”

⁵³⁰ Политика, број 30 август 1931 година, стр.4. „Привредна ситуација Јужне Србије”, „Во однос на општата ситуација на сите гранки на националната економија на Југот, Комората ја молела Народна банка да им даде директни заеми на стопанствениците. Заемите за Јужна Србија треба да бидат поголеми од било кога до сега. Кредитите посебно се потребни на индустријата”.

Народна банка одвоила двај 30 милиони динари кредит за цела Македонија⁵³¹. Да водела Народната банка на Кралството на Југославија нормална економска политика каква што водела кон останатите делови од земјата особено кон Савската и Дринската бановина македонското банкарство би било и поразвиено, а индустријата би добила можност за ширење и целосно развивање и на овој дел од Македонија. Системот кој го применувала Народната банка за кредитирање на економијата бил патријахален и носел обележје на феудално искористување. Како што постоеле пазари на пари во другите земји на кои се тргувало со краткорочни трговски и финансиски ефекти, така во Кралството на Југославија, Народната банка како врвен есконтен институт, на место да го прима материјалот непосредно од своите клиенти таа требала да го набавува од пазарите на пари. На тој начин би биле на друг начин регулирани каматните стапки од една страна, а од друга страна и обемот на самото кредитирање⁵³². Народната банка на Кралството Југославија всушност требала да има две задачи: да води кредитна политика и парична политика.⁵³³ За секоја економија најзначајно место секогаш заземаат банките, а за банките пак кредитот претставувал центар за нивното работење. Кредитот претставувал главна алатка за развој на економската состојба но и показател за степенот на развој на една држава или народ. Иако на територијата на Македонија имало голем број банки сепак тие биле мали со мал обем и капацитет на работење и тие главно не можеле да ги задоволат потребите на населението ниту пак тоа на индустријата. Може да се констатира дека постојано фалеле инвестиции на пазарот во Македонија. Тие инвестиции и по степенот и по бројот се разликувале во секоја бановина а и тој што бил реализиран обично се давал преку кредити со големи каматни стапки⁵³⁴. Лошо било по самата економија и тоа што немало долгорочни земјоделски кредити. Со еден збор самите банки се покажале како лоши економисти не знаејќи да работат, бидејќи најпрво тие не работеле по банкарските правила, и сакале со нивните високи кредити забрзано да го дуплираат својот капитал, а за

⁵³¹ Луч, месечно списание, година II, бр, 1-2, 15. II. 1938, Скопје.

⁵³² Скопски гласник, година VIII, број 405, 1936. „Кредитирање националне привреде“.

⁵³³ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, II Предован сазив за 1936/37. Пкнига..XXXIV redovni sastanak-6 mart 1937, god. 6, knj. 2, Beograd, 1937. 21.

⁵³⁴ Аврамовски Живко, Британци о Краљевини Југославији, 53. Каматите кои ги наплаќале приватните банки многу се разликувале од еден крај до друг крај, тие биле многу ниски во Словенија, каде банкарскиот систем бил добро развиен, и многу високи (10% и повеќе) во Белград.

да ги привлечат штедачите тие така нуделе нереални високи исплати⁵³⁵. Така со таа нивна политика која ја воделе ги уништувале и постојните и идните корисници на кредити, дополнително со релативно мал капацитет и пазар кој постоел во Македонија банките се повеќе ги губеле своите клиенти.

⁵³⁵ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, kn. 1, Beograd, 1937. 379. "Фрањо Маркиќ, банките во своите ветувања даваа на луѓето кредити и им ветуваа на истите неверојатно ниски камати. И им кажале дека покрај евтиниот кредит ќе им дадат акции од кои ќе имаале огромни кирии, дека оние кои ќе станат акционери добиваат големи заеми со евтини интерес. Толку наивни биле што почнале да позајмуваат и да се внесуваат за акционери, добивајќи од овие институции половинаво акции половина во готови пари со ефтина камата. Секако подоцна овие банки пропаднаа а луѓето останаа задолжени."

Слика 4

Скопје- Народна Банка на Кралство на Југославија и Дом на Трг. Инд. Комора

4.2. Трговија

Трговијата била трета по важност стопанска гранка после земјоделството и занаетчиството во Македонија. Бидејќи самата положба на Македонија била од секогаш во одлична позициска географска централна положба на Балканот каде всушност претставувала и природна раскрсница помеѓу сите балкански народи, таа важела за развиена трговска земја. Односно од историските извори дознаваме дека повеќето од македонските градови важеле за трговски центри уште од времето на Византија па се до создавањето на Кралството на Југославија. За време на османлискиот период целокупната трговија посебно со земјоделски производи од Македонија се движела преку Солун. Во овој период трговијата обично се наоѓала во рацете на македонските трговци бидејќи Турците обично не се занимавале со трговија⁵³⁶. Со тоа се повеќе растел бројот на Македонци во трговијата и во секој македонски град тие веќе биле мнозинство, исклучок биле поголемите градови на Македонија како Солун, Битола и Скопје каде се уште трговијата ја држеле Евреите и Власите. Најсеверна точка од Македонија која директно била поврзана со Солун преку сплавови бил градот Велес, но тоа траело сè додека не се отворила железничката линија Солун-Скопје, од каде Скопје ја презема главната улога од Велес да ја врши за трговија со Солун. Со отворањето на оваа линија во Македонија започнале се повеќе да се доселуваат Евреи и Власи кои имале малку подобар статус кај турските власти а имале и добри трговски врски со Солун и главно биле претставници на солунските трговски куќи. Главната улога во економски поглед ја имал Солун се до 1912 година како главен посредник помеѓу Балканот и Европа. Од таму извезувал производите од Македонија а се увезувале готови производи од европските земји, па за таа цел во Солун имало отворено голем број трговски куќи, претставништва и банки. Сите земјоделски производи од Македонија како: афион, тутун, памук, жито, свила, и др. се

⁵³⁶ Гавриловиќ Милан, Привреда Јужне Србије.121. И поимотните муслимани, кои до тогаш најголем дел живееле од приходите на своите имоти, лишени од своите права, научени на добар живот, почнувале постепено да се одаваат на трговија, најпрво отварајќи бакалници, па подоцна и други продавници.

складирале во Солун и од таму се носеле во Европа⁵³⁷. Од Македонија исто така голем број овци, масло, сирење и кашкавал одел за Солун, Грција била одличен конзумент на овие македонски производи. Влијанието на Солун се чувствувал во сите македонски градови каде проаѓала железницата, солунскиот трговец работел или директно или со негови посредници кои ги имале по градовите во Македонија. Сепак во трговијата во Македонија биле развиени и останатите градови посебно Битола која тргувала со еден крак и кон Албанија потоа Штип – Куманово, Серез-Петрич, Кукуш-Солун итн⁵³⁸. Македонија до влезот во Кралството на СХС најмногу тргувала односно најголем извоз имала со земјоделски култури од кои приближно само од производите: афион, тутун и свилена буба имала вкупно 57,8% од вредноста на извозот. Останатиот извоз со 17% бил од сточарството додека од индустриски преработки имала само 2,29% од извозот⁵³⁹. Во текот на првите години на Кралството односно 1929 и 1930 година увозната трговија била во стагнација⁵⁴⁰. Главната причина за тоа било во тоа што кризата најмногу ги удрило земјоделците, односно нивните производи биле постојано во паѓање односно со ниски цени па поради тоа тие не можеле да набават тоа што им треба односно им се намалила куповната моќ, а со тоа и трговците намалиле со увозот но и нивните артикли започнале да опаѓаат. Главните земји кои носеле стока односно Македонија вршела увоз од нив биле: Англија, Франција, Египет, Италија, Белгија, Грција и Германија⁵⁴¹. Од територијата на Вардарска бановина најмногу се извезувало: афион, пченица, јачмен, пченка и грав. Свилени чаури се извезувале за Грција и Франција. Од овошјето најмногу се извезувала јаболката а останатото овошје тешко можело да се извезе поради примитивното пакување и транспортот. Дрва за греење и јаглен се извезувало за Грција. Ситната стока најмногу се извезувала за Турција и Грција. Покрај сето ова се извезувале и следниве продукти

⁵³⁷ Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937.688. Солунското продирање го изменило во многу тогашниот локален пазар. Струмица, Гевгелија и краевите сè до Демир-Капија станале еден вид предградие на Солун.

⁵³⁸ Исто. 689. “Битола се претворила во еден важен транспортен центар не само за нашите југо-западни области, Ресен, Дебар, Охрид, туку и за целата средна и јужна Албанија, со Корчула и Елбасан како споредни центри.”

⁵³⁹ Бурзески Ванчо, Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни. 81.

⁵⁴⁰ АЛГ, фонд 65, кут. 1. а. е. 3. Министерство за трговија и индустрија, Извештај Банке „Вардар“. “Деградијата на трговијата предизвикала сама по себе проток на големи количини на невработени и пари на располагање, поради што сигурниот пласман бил смален. Извозот морал да падне во 1930 година. Констатиравме дека и сега како минатата година, дека извозниците не можеле да ги извршат своите работи успешно, па поради тоа тие ги намалиле своите активности на минимум.”

⁵⁴¹ Алманах, Вардарска Бановина, 1931.33.

кашкавал, сирење, масло, праз и ораси; а од минералите: хром на прво место со 5.000 вагони годишно, магнезит и лигнит. Но со создавањето на Кралството СХС и посебно со затворањето со граница на природниот тек на трговија која го имала Македонија со Солун како главен извозен прекуморски центар, политиката на Кралството го сменила патот на трговијата со што таа започнувала да се движи кон и од Белград. Односно со поделбата на Македонија помеѓу Грција, Србија, Бугарија и Албанија биле затворени сите природни трговски патишта во Македонија кои водеа особено кон Солун и бил зададен најголем економски удар кој најмногу ќе се почувствува во трговијата⁵⁴². Така привремено ќе бидат прекинати македонските градски трговските врски посебно ќе биде откинат од македонското трговско тело Солун сè до отворањето на слободната југословенска економска зона во Солун, потоа исто така ќе бидат затворени природните патишта за трговија со граница кон Албанија и кон Бугарија. Во Кралството Скопје ќе го добие приматот во трговијата, но сепак трговијата нема никогаш да биде иста, со новите политички односи помеѓу балканските држави ќе се смени и нивната меѓусебна трговија. Македонскиот трговец во Кралството се нашол во доста лоша состојба, за ова имало повеќе причини и фактори, како на пример политичката поделба на територијата, недостигот на кредити, слабите комуникациски врски, слабите политички врски итн. Недостигот од кредити или капитал бил многу важен дел од трговијата. Немајќи доволно парични средства македонскиот трговец започнал да ги губи надворешните пазари најмногу од бугарските и турските трговци кои располагале со поголеми капитали. Ниту приватните банки ниту Народната банка, не инвестирале многу со кредити во македонската трговија и економија. Македонската трговија трпела и поради тоа што Кралството на Југославија немало потпишано трговски договори со многу држави од кои зависела македонската трговија, а ако имала потпишано Кралството на Југославија договор како тој на Кралството на СХС со Грција од 1927 година тогаш тој бил нефункционален или најголеми привилегии од тој договор имале Грците. Најтешка година за македонската трговија била 1932 година кога покрај зафатената лоша состојба која владеела од светската економска криза, дополнително извозот бил намален поради тоа што со Грција од една страна имало лош трговски компензациски договор, а од друга

⁵⁴² Гавриловиќ Милан, стр.121. “Со создавањето на границата кај Гевгелија, Солун изгубил многу од своето влијание кое го имал претходно кво економијата на Македонија и во целата покраина почнале да се формираат сосема нови и независни економски животи, а Скопје станал центар на целиот промет.”

страна таа била во многу лоша економска состојба па поради тоа не купувала производи иако тие и биле потребни, Грција била и во пасивна индустриска положба а имала и големи проблеми со земјоделските производи. Друга важна работа за македонската трговија била тоа што за да може таа да ѝ конкурира на странската конкуренција и бил потребен поевтин и посигурен превоз на стоката. За да имала добар превоз и требало пак добра инфраструктура а за тоа било потребно градење на нови патишта и одржување на старите. Освен поврзување со патишта посебно за трговијата било отворање и поврзување на нови железнички линии посебно помеѓу македонските градови кои биле отсечени од железницата. И самиот железнички сообраќај што го имала Македонија помеѓу двете светски војни бил доста неуреден од што целото стопанство трпело последици. Високите југословенски железнички тарифи биле исто така голема причина за повисоките цени кои ги добивале македонските производи на надворешниот пазар. Слободната економска зона во Солун била многу важна за македонската трговија бидејќи 80% до 90% од извозот и увозот на Македонија гравитирал кон Егејското Море односно преку Солун па така целото нејзино стопанство зависело од економската слободна зона во Солун⁵⁴³. Од југословенска страна намената на оваа слободна зона била во тоа што преку неа можело да се врши целиот југословенски транзит на увозна и извозна стока а воедно да нема никаков надзор од грчките царински власти. Целата стока била пренесувана со директна железничка линија од Гевгелија до Солун и обратно при што притоа југословенскиот транспорт имал обезбедено транзит односно имал обезбедено потполна автономност. Сепак слободната економска зона претставувала и нешто друго. Таа всушност, преку своите сместувачки капацитети на стока заедно со техничките средства и персонал, требало да обезбеди услови за добра трговија на македонските извозници и увозници. Прашањето за неа започнало уште во 1922 година а се затворило или започнало со потпишувањето на трговскиот договор со Грција од 27 мај 1923 година. Во овој договор имало повеќе одредби, дел од позначајните биле: член. 1 дадено е правото сите бродови кои доаѓале од страна а со товар за Кралството на СХС да можат без каква било царинска контрола да ја истоварат стоката, а истото важело и за транзитната стока наменета за извоз. Според членот 10 дирекцијата на слободната зона не смеела да врши полициски акт, ниту на копнениот ниту морскиот дел од зоната. Покрај овој договор за зоната бил и важен и

⁵⁴³ Мировски Тодор, Стопанството на вардарска Македонија, 205.

Женевскиот протокол со Грција кој ја регулирал железничката служба помеѓу зоната и Гевгелија со што со член 1 железничката врска Солун-Гевгелија била слободна од Грција и член 2 дека таа врска била обезбедена со директни возови.⁵⁴⁴ Сето ова обезбедувало добри предуслови за оваа слободна зона, но сепак на терен не изгледало вака најмногу поради пропусти во самата инфраструктура. Сите капацитети биле сосема непогодни со многу незгодна железничка врска и технички капацитети без ладилници и со примитивни штали за добиток. Со поголеми такси и сместувачки капацитети таа ги губела сопствените трговци кои преоѓале во соседната грчка слободна зона која ги имала и обезбедувала сите услови на трговците. Од ова произлегува дека не била слободна зона ниту добро организирана, и таа повеќе личела на слободно пристаниште. Прашањето за една добра слободна зона во Солун преку која би функционирал извозот и увозот било многу важно за македонската трговија па поради тоа и за ова требало поголемо ангажирање од страна на Кралството. Трговски продавници, спрема податоците, на територијата на Вардарска бановина ги имало 14.772 од кои 11.482 во градовите и 3294 по селата⁵⁴⁵. Сета трговија се наоѓала во рацете на луѓе од бановината, додека трговијата со опиум се наоѓала во рацете на солунските Евреи⁵⁴⁶. Така извесен дел од трговијата одел преку Солун и тоа особено опиумот кој најмногу се извезувал како што кажавме на прво место за Америка, Франција па Швајцарија. Влезот на странски капитал во трговијата бил се поголем во Кралството на Југославија, причина за ова бил големиот профит кои тие го добивале но и малите вложени средства кои биле потребни. Крупниот странски капитал во свои раце ја држел најважната гранка на трговијата а тоа било надворешната трговија. Странскиот капитал бил доста застапен во земјоделската извозна трговија но и во трговијата за увоз на метали, машини, електротехнички материјали, нафта и хемиски производи. Се смета дека по број на претпријатија и капитал на чело стоела Австрија и Германија, а целокупниот износ на странски капитал во оваа економска гранка се проценувал на 250 милиони динари.⁵⁴⁷ Доколку било можно странските претпријатија настапувале сами во увозот на продукти во Кралството на Југославија, тоа го правеле сè со цел за да ги одбегнат

⁵⁴⁴ Исто.206.

⁵⁴⁵ Службени лист вардарске бановине, број 31, 25.10.1930..2. "Развојот на трговијата и занаетчиството може да се види од споредбата на бројот на продавници во 1918 и 1930 година. Во 1918 година имало 6,454 продавници од сите видови, додека во 1930 во Вардарска бановина има 20,943 трговски и занаетчиски продавници."

⁵⁴⁶ Службени лист Вардарске бановине, број 111-112.3.

⁵⁴⁷ Dimitrijević Sergije, Strani kapital u privredi Jugoslavije.155.

трошоците кои би настанале при евентуалното дополнително ангажирање на домашни претпријатија. Сета оваа политика на странскиот капитал во трговијата се чувствувала директно или индиректно и на територијата на Македонија како дел од тогашното Кралството на Југославија. Може да се каже со сигурност дека Кралството имало тежнеење централно да се воспостави системот во државата па така и во односот на прашањето на трговијата тоа сакало да ја централизира трговијата односно таа да се раководи директно преку Белград. Тој план државата го започнала уште од 1924 година кога многу македонски трговци прекинале со работа, а нивната трговија ја преземале српските трговци и на тој начин тие успеале преку отворање на филијали во Скопје или пак раководејќи директно од Белград.⁵⁴⁸ Политика на трговија од старт била антиаграрна. Таа никогаш не се раководела од интересите на производителите и произведувачите. Таа највеќе водела политика на заштита на индустријата одколку на заштита на земјоделското производство⁵⁴⁹. Покрај што растел извозот растел и увозот, па така во Скопје се повеќе се јавувале нови фирми кои ја преземале улогата на главни претставници на трговијата за целата Македонија.

⁵⁴⁸ Мировски Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија. 212.

⁵⁴⁹ Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije, IV anredan saziv за 1935. II книга. od V do VIII, redovni sastanak od 19 juli do 22 juli 1935., knj. 2, Beograd, 1935., 51.

Заклучок

Со моето истражување кое го започнав и кое беше директно поврзано со економската политика и економијата во Кралството на Југославија, посебно во делот на економијата на Македонија, сакав и настојувал со помош на материјалот кој го најдов и го користев да создавам еден мој труд. Со тоа се обидов да дадам за прв пат една конкретна слика за движењето на македонската економија заедно со нејзиниот развој кој се случувал во периодот помеѓу 1929 година па се до 1941 година или од формирањето на Кралството на Југославија се до почетокот на Втората светска војна. Со еден мој детален приказ се скенирани и дадени скоро сите делови од економијата која постоеле во Македонија заедно со сите нејзини придружни гранки. Ова е период кога од државен аспект вардарскиот дел од Македонија се наоѓал во држава која го носела името Кралството на Југославија. Таа држава започнува да постои под тоа име во исто време со самиот почеток на воведената диктатура на Александар I, а тоа се случило во 1929 година. Во овој период на нејзиното постоење од вкупно 12 години на ова Кралство, територијата на вардарска Македонија се наоѓала и била дел од една бановина од вкупно деветте бановини. Со оваа докторска теза ќе можеме да видиме каква била политичката и надворешната состојба, но со посебен акцент и третман на економската состојба на Македонија која била во рамките на Кралството на Југославија. Од политичката историја најмногу се задржав на причините за создавање на Вардарската бановина каде Македонија го сочинувала поголемиот дел од неа, како и нејзината организациска структура, начин на работа, делување и надлежност. Вардарската бановина започнува да постои како таква со донесувањето на територијалната поделба на нововоспоставената држава Кралството на Југославија. Причината за создавање на бановини кралот Александар ја гледал во наметнувањето кај народот на една нова идеја за добивање на југословенска припадност. Посебно тоа можело да се забележи кога гледаме како се правеле границите на новите територијални бановини каде во секоја бановина морало да влезат делови со српско население. Но како главна причина за бришење на националната свест било и воведувањето на нови нивни имиња и

тоа добиени по главните реки кои течеле по нивната територија. Во рамките на Вардарската бановина видовме дека имало делумно автономно владеење на чие чело како претставник на државата стоел банот. Политиката на банот заедно со банската управа во сите 12 години од нејзиното постоење од година во година било различно. Па поради тоа ги покажав статистичките податоци на донесените буџети како и работата на сите одделенија на банската управа заедно со примената на нивните буџетски средства. Секако тука се прикажани и неколкуте главни проекти и кредити кои биле земени од страна на бановината кои биле директно наменети за развојот на државните претпријатија но и на реализирањето на основните структурни потреби. Колку сето тоа било можно да се реализира веќе видовме бидејќи територија на Македонија тргнала со својот развој од една скала на феудализам додека во делови од истото тоа Кралство, како териториите на Словенија и Хрватска веќе од претходно биле навлезени во истата држава со развиен капитализам. Финансиите никогаш скоро не можеле да го достигнат и остварат планираниот буџет, ниту пак добивале некои позначајни средства од страна на државата, имало периоди дури и кога Кралството и должело на самата бановина. Сепак може да се каже дека главната идеја на кралот, Владата и нивната политика била комбинирана со помош на полициски сили, заедно со економски вложувања и развој да се ставела целосна контрола и воедно да се обиделе да ја уништат македонската национална свест кај населението. Во делот во кој е опфатена надворешната политика најмногу внимание посветив на економските договори, економската надворешна политика на Кралството на Југославија, и посебно деловите од тие договори кои биле директно или индиректно блијаеле врз состојбата на Македонија. Ова посебно се однесува на трговските договори кои Кралството на Југославија ги имала направено со соседите на Македонија. Надворешната трговија која ја правела Македонија најмногу сепак била реализирана преку Грција и сосема мал дел кон Албанија и Бугарија. Како посебен договор може да се одвои договорот кој бил реализиран со Грција во 1923 година за добивање на слободна економска зона и пристаниште во Солун, кое било отстапено на користење на Кралството на период од 50 години. Целата идеја за реализирање на ваков проект било во тоа да не се прекинува природната трговија и извоз која постоела уште од порано на територијата на Македонија. Овој договор бил надополнет со уште еден договор кој бил потпишан во Женева за регулирање на железничкиот сообраќај помеѓу Гевгелија и Солун. Останатите

трговски договори кои биле потпишани со Грција биле постојано правени така што повеќе биле на штета на Кралството на Југославија и Македонија. Во однос пак на трговските договори кои ги имала потпишано Кралството на Југославија со големите сили како Германија, Италија, Франција или Англија, тие сите важеле и индиректно за Македонија бидејќи таа била една од 9-те бановини на Кралството па оттука што ќе потпишело Кралството, дали некој позитивен или негативен договор, тоа се рефлектирало и врз економската состојба врз Македонија. Сепак посебно мое излагање е направено во делот на економската политика заедно со сите нејзини проблеми. Тука може да ги наброиме сите економски збиднувања во Македонија, но и на кој начин биле тие решавани. Така ако започнеме со економската историја тогаш мора да ги истакнеме економските проблеми, поради сето ова мора да започнеме во почеток со нивно детектирање а потоа и да ги наброиме кои биле всушност тие проблеми. За најсуштествени точки за економијата на Македонија за тоа време претставувале: поставената централна економска политика на Белград кон Македонија, состојбата во кое се наоѓало земјоделието, состојбата и развојот на самите индустриски капацитети, развојот на банките заедно со нивното работење со високи кредити и мал број инвестиции, неразвиениот сообраќај, слабите комуникациски врски, трговските договори итн. Конкретно главните економски проблеми за Македонија биле од земјоделска област бидејќи таа била претежно земјоделска држава со над 75% од населението кое се занимавало со земјоделе. Токму оттука почнувале и проблемите кои биле поврзани со земјоделието а се јавувале како такви поради политиката која ја применувал Белград кон неколкуте индустриските растенија кои важеле за главен производ во Македонија, а тоа биле индустриските земјоделски производи: афион, тутун, свилена буба, како главни, но и сите останати неиндустриски земјоделски производи. Како главен проблем се јавувале неколку прашања поврзани со афионот и неговиот производ опиум, а тоа било решавањето на опиумското прашање од страна на државата со нејзиното потпишување на договор за ограничено производство на афион и опиум во земјата. А како второ било формирањето на државно откупно претпријатије ПРИЗАД кое всушност започнало да врши државен откуп но во исто време тоа започнало и да ги диктира понатаму цените на самиот опиум. Нејзините ниско откупни цени на производи кои ги наметнало и вршело тоа на пазарот најмногу ги погодило токму македонските земјоделци. Лошата политика која се водела кон производството и откупот на тутунот,

била слична како и кај прашањето со свилената буба со една разлика што заработувачката која ја добивала државата од него била најголема додека во исто време таа најмалку водела грижа за негов правичен откуп или за негово слободно производство и негов слободен извоз. Покрај поволната клима и услови кои ги имала Македонија за развој на индустриските растенија, на нејзината територија имало и добри предиспозиции и за развој на овоштарството. Тоа тогаш всушност и започнувал со својот развој, бидејќи за прв пат имало плански садења и отворени расадници од кои понатаму се саделе нови расади. Македонија со своите котлини била одлична за производството на житните растенија и производството на зеленчуци, сето ова можело да се подобри ако се внимавало и на развојот и користењето на нови семиња, повеќе губрење и решавањето на наводнувањето. Македонија била богата со пасишта и шуми, нејзините шуми сепак биле неискористени бидејќи немало поставена скоро никаква сообраќајна инфраструктура за да се дојде до нив за полесно понатамошно нивно користење. Иако во Македонија имало формирано дирекција за шуми и од нејзина страна имала започнато проекти за садење на нови садници на дрва, организирање на заштита на шумите и контрола при продажбата на дрва а посебно тие за огрев, сепак сето тоа одело многу бавно и во мали размери. Богатите пасишта и поволната клима која ја имала Македонија носеле од секогаш добри услови за одгледување на стока на нејзината територијата, посебно тоа важело за ситната стока која носела и најголем остварен извоз од рамките на оваа територија. Поради сето ова сточарството претставувало едно од најважните гранки за развој и на самата економија во Македонија. Македонија била богата со ситна стока како овци и кози, сепак многу малку се водело грижа за развојот на поголемиот добиток како што се говеда и биволи за кои освен што требало нивно вкрстување, нови видови крави, подобра исхрана, требало и обезбедување на технички услови за нив, односно изградба на штали за нивно сместување. Од нив освен што би имало поголем развој во прехранбената индустрија, со производството на млеко и млечни производи, дополнително би имала развој и кожарската индустрија односно производството на кожи. Ова може да се каже дека биле само делови од главните проблеми кај земјоделството, но ситуацијата кај индустријата заедно со нејзините гранки може да се забележи дека била со уште малку подлабоки проблеми отколку во земјоделието. Како главна причина за тоа може да се наведе тоа што овој дел на Македонија бил во рамките на Османлиската држава па така таа во

Кралството на СХС влегла скоро без никаква индустрија. Односно од еден заостанат феудален систем, таа директно влегла во еден мешовит систем на држава со различна развиеност, така северниот дел од земјата бил со еден развиен австро-унгарски капиталистички систем, средишниот дел заедно со Далмација и Црна Гора со економии слични како југот од земјата и северо-источниот дел заедно со Војводина која била една од најбогатите покраини со еден систем кој бил наследник од Кралството Србија. Така додека во Словенија, Хрватска и делови на Србија посебно градот Белград имало огромен број фабрики за производство, на територијата на Македонија имало само неколку полузанаатчиски производни капацитети, па така овој сооднос помеѓу бановините се задржал, течел и не се менувал и понатаму односно во наредниот временски период од 12 години т.е. се до почетокот на Втората светска војна. Всушност тоа Кралство имало големи економски спротивности со богати развиени делови на северот и Белград како центар на новата држава и сиромашни делови со слабо развиена индустрија на југот на земјата. Прашањето било дали сакале воопшто да го решат економскиот проблем на Македонија, политичарите и државните службеници на ова кралството. На ова прашање имало две варијанти: едната е од српската историографија и дневниот печат кој бил издаван во рамките на Кралството во тие 12 години каде тие тврделе дека државата правела сè и се обидувала да најде начин за решавање на ова прашање, додека втората варијанта е таа во која како доказ се земени статистичките податоци посебно на вложените средства од буџетот на државата кои биле наменети за вложување во инфраструктурата, заедно со капиталните инвестиции и кредити кои биле давани од страна на банките посебно на тие со државен капитал. Дополнително на сето ова иде и фактот кој говори за вкупниот број производствени капацитети кои се наоѓале и кои се отвориле во тој период во Македонија, заедно со нивното споредување со производствените капацитети и банки кои ги имале останатите бановини. Од сите овие податоци кои се обработени во овој труд може да се забележи дека Македонија постојано била скоро на крајот само понекогаш се наоѓала пред Зетската и Моравската. Во овој период мора да се спомне како економски проблем и појавувањето за прв пат на светската економска криза која го потресла целиот свет но преку Кралството на Југославија таа се рафлектирала директно и врз самата економија на Македонија. Главниот удар бил забележан кај земјоделските производи односно големиот пад на нивните цени на пазарот

со што македонскиот земјоделец бил и најмногу погоден па така за неговиот низок откупен производ тој купувал уште поскап индустриски производ. Кога станува збор за индустријата во Македонија помеѓу 1929 и 1941 година, мора да се каже дека сепак бил забележан одреден развој поради фактот што кога влегла Македонија во рамките на Кралството на СХС, таа како наследство од османлиската држава имала само 1 фабрика за текстил, две циглани, 5 шарлагацилници и 42 мелници. Од овде може да заклучиме дека таа скоро и да немала индустрија. Во периодот од наредните 22 години имало две фази на развој во нејзината индустрија, во нејзината прва фаза на развој од 1919 до 1929 година всушност започнале со создавање и на првите нејзини индустриски капацитети, кои на број изнесувале околу 25, а во втората нејзина фаза од 1929 до 1940 година тој број значително пораснал и изнесувал околу 60 новоотворени индустриски претпријатија. Најголем дел од нив биле со мали или средни производствени капацитети и со мала бројка на работници во нив. Од вкупниот број претпријатија кои постоеле во Македонија околу 86 од нив биле со 50 вработени работници. Статистички индустријата во Македонија споредена со останатите делови на Кралството на Југославија не стоела добро, но ако знаеме од каква скала тргнала таа во однос на поразвиените од неа земји како Словенија или Хрватска сепак таа и не била толку лоша. Прехранбената индустрија била во најдобра положба во Македонија, а причина за тоа било што таа од самиот старт била и најмногубројна и најразвиена. Така во нејзиниот состав влегувале: мелничката индустрија, производите од брашно, бонбони, масло, преработката на овошје и зеленчук, пиварници итн. Нивниот број до самиот почеток на Втората светска војна изнесувал околу 28 претпријатија. Од нив најпознати и најважни за економијата во земјата биле фабриките: „Европа“, „Парната Пиварница-Скопје“, „Прилепската пивара“, фабрика за масло „Органциев“, „Велешко шарлаганско друштво“, „Глорија“, „Факир“ итн. Голем развој бил забележан и во текстилната индустрија во Македонија, во чија структура на сопственици најголем број биле со потекло од Македонија. Хемиската индустрија во Македонија најмногу ќе биде поврзана со фабриките за производство на сапун, вкупниот број хемиски фабрики биле 7, од кои најголеми од нив биле: „Аеро“, фабриката за алкалоиди на „Огненови“, и фабриката за производство на кислород „Ага-Руша“. Хемиската индустрија во Југославија била целосно под контрола на странскиот капитал, но во Македонија тоа не било случај бидејќи само една од нив се наоѓала во странски раце. На самиот крај на 40-те

години од 20 век имало регистрирано околу 12 фабрики за текстил. Текстилната индустрија била една од најразвиените индустрии во Македонија, таа не само што имала добри почетоци имала и добри предиспозиции за нејзин развој поради домашните сировини. Во периодот помеѓу 30-те и 40-те години биле отворени дури 9 нови фабрики за производство на текстил. Индустријата за кожа била можеби со најстари корени поврзувајќи ја со кожарскиот занает кој бил познат на овие простори уште од средниот век. Сепак во оваа индустрија имало само две фабрики за производство на кожа и две работилници, една од причините за ова било во јаката конкуренција која постоела во земјата но и во фактот што немало сировини за нејзино развивање. Занаетството било застапено во секој град во Македонија, во земјата по својата застапеност тоа веднаш се наоѓало зад земјоделието. Неговите почетоци се поврзуваат уште со далечното минато на овие простори, најмногу се развило тоа за време на Османлиите, а за време на Кралството веќе еснафите биле затворени и биле преименувани во нови организациски занаетчиски комори. Најпознати занаетчии во Македонија биле тие кои биле познати по следниве занаети: кујунџии, терзии, казанџии, дограмачии итн. За занаетството се грижела Скопската занаетчиска комора, а за негово подобрување и развивање се отворале стручни училишта низ целата земја. Главен проблем за занаетството во тој период може да се каже дека претставувала појавата на се поголем број индустриски производи кои веќе започнале да им вршат се поголема конкуренција на занаетчиските производи. Состојбата со рударството во Македонија била нешто поразлична бидејќи тоа како прво не барало некои големи инвестиции за вложување додека ископаните руди носеле голем профит. Најмногу тоа било под контрола на странскиот капитал, најпознати рудници биле рудникот Алшар кој бил во сопственост на Алатини, рудникот Злетово влегувал во фирмата Злетово Мајндс Лтд, рудниците Радуша, Горенци, Орешје, Св. Тројца итн. Светскиот економски и индустриски развој барал промена и примена најмногу во производството и воведувањето на електричната енергија како главен двигател во индустријата. Во овој дел не изостанала ниту Македонија, иако таа започнала од почетна состојба и за краток период таа успеала да отвори 9 хидроцентрали и 12 калорични централи. Употребата на електрична енергија во почетокот не била голема, таа најмногу ја користела за осветлување, но од 30-те години скоро целата индустрија била префрлена на нејзино користење и ќе стане еден од нејзините главни потрошувачи. Електрифицирањето

во населените места одело постепено и најмногу било спроведувано во поголемите градови во земјата додека состојбата кај помалите градови и села била непроменета односно електричната енергија скоро воопшто и да не се користела. Најголемо производство на електрична енергија давала хидроцентралата Матка. Во Македонија први фабрики во градежната индустрија биле тие за производство на тули и ќерамиди, а како најпозната фабрика била „Лепенец“ која произведувала цемент. И како кај другите индустрии и оваа се развивала постепено а особен развој таа доживеала на средината на 30-те години. Графичката, металната и дрвната индустрија биле едни од најслабите индустрии на територијата на Македонија, графичката имала само 4 печатници сличен бил бројот на претпријатија и кај металната додека кај дрвната индустрија имало само едно вистинско индустриско претпријатие за преработка на дрво а тоа било фабриката за дрво „Треска“. Туризмот како нова гранка во економијата на Македонија најмногу бил застапен преку бањите, планинскиот, езерскиот туризам и преку хотелиерството посебно во Скопје. Од сето ова може да заклучиме дека индустријата во Македонија била веќе во една следна фаза на развој, но во сите гранки имало забележано нивна различна етапа на развивање. Најголем проблем во индустријата па и во економијата на Македонија било тоа што постојано фалеле пари за отворање на нови инвестиции на пазарот, странските инвестиции ја одбегнувале Македонија и тоа најмногу поради тоа што тие инвестирале во северните делови на земјата чии територии уште од порано им биле познати а дел од нив во одреден период се наоѓале и под нивна власт. Односно уште од поодамна во нив биле навлезени тие со нивниот капиталистички систем, додека во Македонија тој сè уште се наоѓал во почетокот од неговиот развој. Втор факт за избегнување на овој пазар била причината што сè уште немало развиена здрава инфраструктура, односно функционирале само делови од железничките линии и тоа само тие кон Солун и Белград додека кон исток и запад немало никаква сообраќајна врска. Сепак и покрај сите проблеми кои ги имала Македонија забележан бил почетен развој во скоро сите сегменти во нејзината индустрија, но сето тоа се завршило со почетокот на II Светска војна.

На крај како посебна четврта глава ја обработив состојбата со финансиските институции и нивниот почеток и развој на територијата на Македонија. Во Македонија поразвиени банки се јавуваат и започнуваат да функционираат како такви со влезот на Македонија во рамките на новото Кралство на СХС. Претходно имало само неколку

филијали на странските банки од Солун и двете турски банки Отоманската банка и Зираат банката. Сето тоа идело преку отворените нивни филијали во Битола и Скопје. Во новото Кралство на територијата на Македонија банките брзо се развивале и земале замав со што биле регистрирани и отворени околу 53 претежно мали банки и филијали. Во развојот на банкарскиот сектор во Кралството може да се каже дека имало две фази: прва фаза била сè до појавата на светската економска криза каде имало забележан полет во целиот банкарски систем. Една од причините поради која и биле отворени толкав број банки бил и големиот број странски банки и странски инвестиции. Банките во овој период нуделе депозити претежно со висока камата исто така тие во овој период давале и неповолни кредити, сето тоа функционирало од нивна страна без никаква нивна претпазливост, безбедност или ликвидност, тие мислеле пред се само како сето тоа богатство да го зголемат, но ова се сменило во текот на првата година од појавата на светската банкарска криза. Од средината на 1931 година сите тие го почувствувале почетокот на паричната криза, а, причината била во тоа што најпрво сите странски банки посебно австриските и германските банки поради светската криза и од недостаток на пари кој се јавил кај нив, тие почнале да ги повлекуваат своите пари од Кралството на Југославија, а сето тоа дало негативен сигнал кон сите во земјата со што настанало општо навалување на населението пред банкарските шалтери за повлекување на своите парични депозити. Тука се јавил вториот проблем кој го имале југословенските банки. Тие не работеле по финансиски правила, односно банките не воделе сметка за своите сопствени средства, тие секогаш имале помал број свои средства на своите сметки, односно разликата помеѓу нивните средства и надворешните била на страната на вложувачите. Банките не воделе никаква ликвидност па затоа не можеле ниту да ги вратат парите на штедачите. Дополнително на сета оваа ситуација одело и тоа што Народната банка не реагирала на време за да ја спречи оваа криза која се јавила. Таа во решавање на сето ова навлегла дури по носењето на Законот за заштита на земјоделците, каде се одложило и простило плаќањето на нивните долгови, а потоа тоа го направила и кон банките за да го спречи банкарскиот крах во самата земја. Втора фаза на банките: по оваа криза ќе започне една нова состојба во банкарството на Југославија каде трите државни банки ќе ја преземат претходната улога која ја имале приватните банки во Кралството. Најголем проблем во работењето на банките претставувале сепак нивните кредити кои ги нуделе со доста високи камати. На

сето ова се надоврзувало и тоа што во нивната понудата тие немале соодветни земјоделски долгорочни кредити во една земја која била 75% земјоделска и каде што тие земјоделски долгорочни кредитите биле навистина многу потребни за развој. Трговијата на овие простори била уште од дамнина развиена, а како главни трговски центри до балканските војни биле градовите Солун, Битола и Скопје. Скоро целокупната надворешна трговија во Македонија се движела преку Солун и неговото пристаниште. Во Македонија ситуацијата била променета така што Скопје станал главен трговски и економски центар, а трговците од Солун ја загубиле или ја намалиле повеќе својата улога и работа која ја имале, сето тоа го презеле трговците од Скопје и од Белград. Така извозот со тешкотии понатаму се реализирал поради воспоставените нови граници но сепак тој сè уште со одредени проблеми течел кон Солун и Грција. Со отворањето на слободна југословенска зона во Солун и со решавањето на железничката врска таа трговска состојба за малку била подобрена. Од странство во Македонија најмногу се увезувале готови производи додека се извезувале најмногу земјоделски и сточарски производи. Планот на централизирање кој бил преземен од страна на Кралството бил успешен па тој важел и кај трговијата. На крај на сета оваа политика која се водела се надоврзувале и некои од лошите трговски надворешни договори кои биле преземени и реализирани од страна на државата кон Македонија. Сето тоа одело заедно со слабите трговски врски кои ги добила Македонија со нејзините соседи поради што ситуацијата ја правеле да биде уште полоша. Сето ова било така бидејќи надворешната политика се диктирала или била водена од Белград, па така и сите договори биле склучувани од аспект или од гледиште кое повеќе му одговарало на Белград. Македонија која се наоѓала во рамките на бановината и тоа како непризнаена политичка единка, можела само да гледа и да го чувствува ефектот од тие спроведувани трговски договори. Всушност таа не можела директно да учествува во ниту еден од нив, дали тие биле позитивни или негативни за неа, не било до толку важно за самата власт. Во врска со создавањето, раководењето и организираноста на нејзината администрација, може да констатираме дека во целиот временски период на постоење како бановина таа имало избрано дури девет бана од кои ниту еден не бил по потекло или роден од територијата на Македонија. Па од тука може и да претпоставиме чија политика претставувала или водела главната политичка личност во Македонија. Така била поставена самата политика на Кралството на Југославија, кралот сакал централна водена

политика која можела да ја постави и реализира преку своите создадени административни територии- бановини. Територијалните поделби кои ги имала направено со вметнување на дел од српскиот народ во деловите на новосоздадените бановини, најмногу биле за да се запре националниот пораст во самите бановини, кој се повеќе се зголемувал и вршел проблеми на политиката која била диктирана од државата. Најтешко прашање за Кралството од секогаш било решавањето на хрватското и македонското прашање. Првото прашање Кралството на крај го решило со доделување на Хрватите на еден вид автономна Хрватска бановина, додека македонското прашање останало до самиот крај нерешено. Македонското прашање кралот заедно со неговите политичари и државници, мислеле дека може да се реши само со помош на економски вложувања и развој на самата Македонија, додека нејзиното политичко решавање било постојано одбегнувано како такво.

Извори и литература

I Необјавени извори

Државен архив на Република Македонија - (ДАРМ)

1. Фонд 119-Министерство за трговија и индустрија на Кралство на Југославије
2. Фонд 120-Вардарска финансиска дирекција 1929-1941
3. Фонд 357-Извозна банка-Скопје 1921-1944 кн.5
4. Фонд 358-Трговско-индустриска банка Вардар-Скопје 1923-1947 кн.39 кут 32
5. Фонд 359-Народна банка на Кралство на Југославија-Скопје 1920-1941, кн. 11, кут.1
6. Фонд 360-Банка Стара Србија 1925-1941 кн.11
7. Фонд 361-Извозна и Прометна Банка – Скопје 1927-1947 кн. 41, кут. 28
8. Фонд 362-Државна хипотекарна Банка 1934-1941 кн. 3
9. Фонд 371- Прва хрватска штедилница-Скопје 1926-1946 кут.23 ,кн. 50
10. Фонд Постојана кралска делегација на Кралството на Југославија во Друштвото на народите во Женева (микрофилмови 2034, 2035 и 2036)

Архив на Југославија

1. Фонд 65-Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
2. Фонд 67-Министарство за полјопривреда Краљевине Југославије
3. Фонд 125- Државна хипотекарна банка

II Објавени извори

1. Аврамовски Живко, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godisnji izvestaji Britaskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. 2, Zagreb, 1986.
2. Буџет бановинских расхода и прихода Вардарске бановине за Скопје, 1936-37 год. "Немања" задужбинска штампарија, Скопје, 1936.
3. Буџет бановинских расхода и прихода Вардарске бановине за Скопје, 1937-38 год. "Немања" задужбинска штампарија, Скопје, 1937.
4. Записници са седнице Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, приредили Љубомир Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић. Београд, 2002.
5. Зборник Југославије њених бановина, градова, срезова и општине, Београд, 1931.
6. Крејчић Богољуб, Јужна Србија, Савез сокола Краљевине Југославије, Београд, 1937.
7. Привредни летопис, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, Београд, 1936.
8. Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд, 1935-1939.

Периодика

1. "Вардар", независни дневни лист на Јужна Србија, Крајничанец, Скопје.
2. "Време", независни економски-културен преглед, Немања, Скопје.
3. "Глас Југа"
4. "Јужни преглед"
5. "Луч", месечно списание за културни, економски и социјални прашања, Немања, Скопје.
6. "Економски преглед"

7. “Пољопривреда нашега југа”
8. “Политика”, дневен весник, Белград.
9. “Привредни гласник”, лист на Стопанската организација на Вардарска бановина, Скопје.
10. “Службени лист Вардарске бановине”
11. “Скопски гласник,” Службен лист на општината на град Скопје.
12. www.staroskopje.vestel.com.mk

III Литература и Книги

1. Алманах Краљевине Југославије. IV. Јубилејни свезак 1929-1931. Zagreb, 1932.
2. Aldcroft Derek, Europe's Third World, University of Leicester, 2006.
3. Andrew, Rossos, Macedonia and Macedonians, Hoover institution press, Stanford. 2008
4. Апостолов Александар, Колонизацијата на Македонија во стара Југославија, Скопје, 1966.
5. Avramovski Živko, Balkanska Antanta, (1934-1940), Beograd, 1986.
6. Андонов Христо-Полјански, Македонското прашање, Скопје, 1990.
7. Aleksić Vesna, Banka i Moć, Beograd, 2002.
8. Banac Ivo, National question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. Ithaka, 1984.
9. Boban Ljubo, Maček i politika hrvatske seljačke stranke 1928-1941, Zagreb, 1974.
10. Bozić Ljubo, Agrarna politika sa osnovima zemjoradničkog zadrugarstva, Sarajevo, 1960.
11. Бурзовски Ванчо, Економската положба на Македонските селани, Скопје, 1982.
12. Vinaver Vuk, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935, Beograd, ISI, 1987.
13. Vinaver Vuk, Jugoslavija i Francuska između dva rata, Beograd, 1985.
14. Vinaver Vuk, Jugoslavija i Mađarska 1918-1933, Beograd, ISI, 1971.
15. Vinski Ivo, Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka u 1938, Zagreb, Ekonomski institut, 1970.
16. Vucinich Wayne, Tomasevich Jozo, Contemporary Yugoslavia, Stanford University, University of California press, 1969.

17. Vućo Nikola, *Ekonomska istorija sveta, od industrijske revolucije do drugog svetskog rata*, Beograd, 1970.
18. Vućo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd, Prosveta, 1968.
19. Gavrilović Milan, *Privreda južne Srbije*, Skopje, 1933.
20. Gligorijević Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.
21. Дедијер Владимир, Милорад Екмекић, Иван Божић, Сима Чирковић: *Историја Југославије*, Просвета, Београд, 1972.
22. Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958.
23. Жежов Никола, *Македонското прашање во Југословенско-Бугарските дипломатски односи (1918-1941)*, Скопје, 2008.
24. Isić Momčilo, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1999.
25. Исић Момчило, *Селаштво у Србији: 1918-1941*, Beograd, 2009.
26. Исић Момчило, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика: зборник радова*, ИНИС, Београд, 2007.
27. Kaser, M. C. *The economic history of eastern Europe*, Oxford university press, Oxford, 1986.
28. Катарциев Иван, *Борба до победа том II*, Скопје, 1983.
29. Катарциев Иван, *Време на зреење I*, Скопје, 1977.
30. Катарциев Иван, *Соседите и Македонија-вчера, денес, утре*, Скопје, 1997.
31. Kačavenda Petar, *Nemci u Jugoslavija 1918-1945*, Beograd, 1991.
32. Klemencić Matijaz, *The Rise and Fall of Yugoslavia: from King Aleksandar to Marshall Tito 1918-1980*, Maribor, 2002.
33. Krizman Bogdan, *Vanjska politika Jugoslovenske Države 1918-1941*, Zagreb, 1975.
34. Kulundić Zvonimir, *Politika i korupcija u Kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb, Stvarnost, 1967.
35. Kukuleća Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd, 1941.
36. Миновски Михајло, *Македонија и Србија*, Скопје, 2010.
37. Митровић Андреј, *Стране Банке у Србији 1878-1914*, Београд, 2004.
38. Mirković Mijo, *Ekonomska Historija Jugoslavija*, Zagreb, 1958.

39. Миrowsки Тодор, Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, Докторска дисертација одбранета на 20 јануари 1934 година на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб, Скопје, 1998.
40. Милак Енес, Италија и Југославија 1931-1937, ИСИ, Београд, 1987.
41. Nećak Dušan, Kriza: Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let, Ljubljana, 2008.
42. Petranović Branko, Istorija Jugoslavije 1918-1988, Beograd, 1988.
43. Petranović Branko, Zecević Momčilo, Agonija dve Jugoslavije, Beograd, 1991.
44. Popov Čedomir, Od Versaja do Danciga, Beograd, 1976.
45. Ranke John, Balkan Economy History, Indiana Universiti press, 1982.
46. Ramet Sabrina, The three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005, Indiana University Press, 2006.
47. Rothschild Joseph, East Central Europe between the Two World Wars, Washington press, 1974.
48. Сидовски Коста, Развитокот на индустријата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941), Скопје, 1980.
49. Stojadinović Milan, Ni Rat ni Pakt, Rijeka, 1960.
50. Singleton Fred, Twentien-century Yugoslavia, redword burn limited, 1976.
51. Споменица двадесетпетогодишњици ослобођења Јужне Србије 1912-1937, уред. Алекса Јовановић, Скопје, 1937.
52. Turnock David, The Economy of East Central Europe, 1815-1989, Routledge, 2006.
53. Јовановић Владан, Вардарска Бановина 1929-1941, Београд, 2011.
54. Јовановић Владан, Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929, Београд, 2002.
55. Јелавић Барбара, Историја на Балканот, том II, Лист, Скопје, 1999
56. Екмечиќ Милорад, Стварање Југославије, т.1 и 2, Просвета, Београд, 1989.
57. Христов Александар, Стварање Македонске државе, Београд, 1971.
58. Hehn. H. Paul, A low dishonest decade: The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930-1941, Continuum International Publishing Group, 2005.
59. Hopther Jacob, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Otokar Keršovani, 1973.
60. Христов Александар, Стварање македонске државе, 1971.

61. Цветковска Надежда, Македонското прашање во Југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, Скопје, 2000.
62. Цветковска Надежда, Граѓанските партии во Вардарскиот дел на Македонија (1935-1941), Скопје, 1996.
63. Чалић Мари-Жанин, Социјална историја Србије 1815-1941, Београд, 2004.
64. Чоровић Владимир, Историја Српског Народа, Ars Libri, Београд, 1997.
65. Culinović Ferdo, Slom Stare Jugoslavije, Zagreb, 1958.
66. Culinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata II, Zagreb, 1961.
67. Штимац Милко, Српско Берзанско пословање, Београд, 1998.

Статии

1. Aleksić V, Gnjatović D. Uticaj stranih banaka na jugoslovenski razvoj u međuratnom period, Megatrend revija 8.1, 2011.
2. Becić Ivan, Finansijska politika Milana Stojadinovića, Istorija 20.veka, 29(3). Beograd, 2011.
3. Благоев Борислав, Монографски материјал за раѓањето и развитокот на индустријата во Македонија, МАНУ, Скопје, 1979.
4. Бурзевски Ванчо, Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни, Скопје, Гласник на ИНИ, година XXVI, бр. 2-3, 1982.
5. Вуковић Слободан, Стварање националних економија и разбијање Југославије, Социолошки преглед, Београд, 2003.
6. Вуковић Слободан, Стратегија лажног мира у кући, Социолошки преглед, Београд, 2005.
7. Васић Ненад, Банкарство у Јужној Србији и Косову и Метохији од 1912 до 1937 година, Баштина, 24, 2008.
8. Vucković Milos, Uticaj svetske privredne krize 1929-1932 na privredu stare Jugoslavije, Svetska ekonomska kriza 1929-1934 godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope. SANU, Balkanološki institut Beograd, 1976.
9. Добривојевић Ивана, Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра, Историја 20. века, 26, Београд, 2008.

10. D. Gnjavatović, V. Aleksić, Rescuing Agricultural and Banking Sector from collapse: Agricultural debt consolidation in Yugoslavia 1932-1936, *Industrija* 39,2,2011.
11. Lazarević Žarko, Razplet kmečke dolznidke krize v Jugoslaviji tridesetih let v primerjavi z nekaterimi evropskimi državami, Institut za novejšo zgodovino, 1-2, 1995, Ljubljana.
12. Лазаров Лазар, Расправиите во парламентот на Кралството Југославија околу Македонија и Македонците, Скопје, ИНИ, 1989.
13. Манојловски Методија, Индустриското производство во Македонија за време на втората светска војна, Историја, Скопје, 2004.
14. Надовеза Бранко, Аграрна политика Милана Стојадиновића, Токови историје, Београд, 2004.
15. Petrović Ljubomir, Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji-bilans jednog neuspeha, *Istorija 20 veka*, 29(2) 2011.
16. Petrović Ljubomir, Jugoslovensko društvo između dva rata, *Istorija 20 veka*, 2, 2008.
17. Сидовски Коста, Преглед на прехранбената индустрија во Н.Р. Македонија (1912-1940), Скопје, Гласник на ИНИ, год.2,бр.2, 1958.
18. Тасиќ Антоније, Југословенско Банкарство између два рата, САНУ, књ.26, 1992.
19. Тасиќ Антоније, Криза Југословенског Банкарства, САНУ, књ.27.1995.
20. Hofmann Gordana, Zlato u monetarnim rezervama jugoslovenske nacionalne banke, *Nauka, bezbednost, policija*.3.2.1998.
21. Цветковић Владимир, Картел тешких гвоздених конструкција у Кралјевини Југославији 1937-1940, Токови историје, Београд, 2002.
22. Цветкова Надежда, Чиновничкиот кадар во вардарскиот дел на Македонија во периодот 1918-1941 година, Гласник на ИНИ, год.52,бр.1-2, Скопје, 2008.
23. Цветкова Надежда, Македонската национална свест во кралска Југославија меѓу двете светски војни 1918-1941, Гласник на ИНИ, год.45, бр.2, Скопје, 2001.
24. Цветкова Надежда, Локалната управа на вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни(1919-1941), Историја, XXXIV/XXXV, број 1-4, Скопје, 1998/1999.
25. Đurović Slagana, Dali su postojali ekonomske granice unutar jugoslovenskog istoriskog prostora 1918-1941, *Istorija, 20 vek*, Beograd, 1992.

Скратеници:

ХСС- Хрватска селска партија

ЈРСД-Југословенска радикално-селска демократија

ЈНС-Југословенска национална партија

ПРИЗАД- Привилигирано извозно друштво

СПЦ- Српска православна црква

СХС- Срби, Хрвати и Словенци

СФРЈ- Социјалистичка федеративна Република Југославија

ТИАД-Тетовско- индустриско акционерско друштво

ВМРО-Внатрешна македонска револуционерна организација